

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE ÖN-MİLLİYETÇİLİKLER: ARNAVUT
VE BULGAR MİLLİ HAREKETLERİNE YÖNELİK EKONOMİ-
POLİTİK BİR ANALİZ**

Oğuz DEMİR

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Köksal ŞAHİN

ŞUBAT - 2025

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE ÖN-MİLLİYETÇİLİKLER:
ARNAVUT VE BULGAR MİLLİ HAREKETLERİNE
YÖNELİK EKONOMİ- POLİTİK BİR ANALİZ**

DOKTORA TEZİ

Oğuz DEMİR

**Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Enstitü Bilim Dalı : Siyaset ve Sosyal Bilimler**

**“Bu tez 04/02/2025 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	Başarılı
Prof. Dr. Davut DURSUN	Başarılı
Prof. Dr. Mustafa Kemal AYDIN	Başarılı
Prof. Dr. Abdulvahap AKINCI	Başarılı
Doç. Dr. Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Oğuz DEMİR

04/02/2025

ÖN SÖZ

Tez konu seçiminden yazım sürecine kadar, akademik özgürlüğün son sınırlarına kadar bana eşlik eden, titiz okumaları ve önerileriyle tezin gelişim sürecinde emeği büyük olan danışmanım Prof. Dr. Köksal ŞAHİN'e; tez izleme komitesinde ve tüm yazım sürecinde katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Davut DURSUN'a ve Prof. Dr. Mustafa Kemal AYDIN'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, tezin nihai jürisinde bulunarak öneri ve eleştirileriyle çalışmanın kemale ermesine önemli katkılar sunan Prof. Dr. Abdulvahap AKINCI'ya ve Doç. Dr. Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI'ya da teşekkür ederim.

Oğuz DEMİR

04/02/2025

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
TABLO LİSTESİ.....	iv
GRAFİK LİSTESİ.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii

GİRİŞ.....	1
------------	---

1. BÖLÜM: EKONOMİ POLİTİK BAĞLAMDA MİLLİ HAREKETLER: KURAMSAL BİR ÇERÇEVE	7
--	----------

1.1. Ekonomi Politik ve Milliyetçilik: Kavramsal Bir Çerçeve	7
1.2. Klasik Milliyetçilik Kuramlarında Ekonomi Politik	10
1.2.1. Miroslav Hroch'un Ekonomi Politikliği.....	14
1.2.1.1. Hroch'a Göre Millet ve Milliyetçilik	17
1.2.1.2. Hroch'a Göre Milli Hareketin Evreleri	21
1.2.2. Ernest Gellner'in Ekonomi Politikliği.....	25
1.2.3. Benedict Anderson'un Ekonomi Politikliği	26
1.2.4. Eric J. Hobsbawm'ın Ekonomi Politikliği.....	29
1.2.5. Michael Hechter, Immanuel Wallerstein ve Tom Nairn'de Ekonomi Politik33	
1.2.6. Liah Greenfeld'in Ekonomi Poliliği.....	36
1.3. Milliyetçilik Bağlamında Öne Çıkan Ekonomi Politik Unsurlar	37
1.3.1. Sanayileşme, Kentleşme, Serbest Pazar ve Ticaretin Artması.....	38
1.3.2. Modern Devlet ve Bürokrasi	42
1.3.3. Eğitimin Yaygınlaşması	43
2. BÖLÜM: OSMANLI EKONOMİ POLİTİĞİ'NE BİR BAKIŞ	48
2.1. Kapitalizm Öncesi Osmanlı Ekonomi Politikliği	50
2.2. Kapitalizm Karşısında Osmanlı Ekonomi Politikliği	54
2.3. 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomi Politikliği	58
2.3.1. Yönetim Alanındaki Reformlar.....	60
2.3.2. Hukuk Alanındaki Reformlar	63
2.3.3. Eğitim Alanındaki Reformlar	68
2.3.4. Ekonomik Dönüşüm.....	76

2.3.5. Milliyetçilik Hareketleri ve Dış Faktörler	80
2.4. 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomi Politığının Karakteristik Özellikleri	85
3. BÖLÜM: ARNAVUT VE BULGAR MİLLİ HAREKETLERİNİN EKONOMİ POLİTİĞİ	98
3.1. Bulgar Milli Hareketi'nin Ekonomi Politığı.....	99
3.1.1. Hroch'un Aşamaları Bağlamında Bulgar Milli Hareketinin Analizi	99
3.1.2. Proto- Sanayileşme, Kentleşme ve Ekonomik Gelişim	103
3.1.3. Eğitim Kurumlarının Yaygınlaşması	108
3.1.4. Basınının Gelişimi.....	113
3.1.5. Tanzimat Reformları ve Bulgar Milli Hareketi.....	117
3.1.6. Milli Kilise Mücadelesi ve Politik Etkileri	119
3.1.7. Bulgarların Komitacılık Faaliyetleri	121
3.2. Arnavut Milli Hareketi'nin Ekonomi Politığı	123
3.2.1. Hroch'un Aşamaları Bağlamında Arnavut Milli Hareketin Analizi	123
3.2.2. Tanzimat Reformları ve Arnavut Milli Hareketi.....	131
3.2.3. Eğitim Kurumlarının Yaygınlaşması	137
3.2.4. Basının Gelişimi.....	143
3.2.5. Büyük Güçlerin Rekabeti ve Arnavut Milli Hareketi	147
3.2.6. Arnavut Milli Hareketinde Dinin Rolü	151
3.3. Arnavut ve Bulgar Milli Hareketlerinin Benzerlik ve Farklılıkları	154
SONUÇ	159
KAYNAKÇA.....	169
ÖZ GEÇMİŞ	189

KISALTMALAR

GSYİH : Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

İT : İttihat ve Terakki

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Milliyetçiliğin Doğuşunda ve Gelişiminde Etkili Olan Ekonomi Politik Faktörler	37
Tablo 2: 1858-1895 Yılları Arasında Öğrenci ve Okul Sayısı	71
Tablo 3: Balkanlar'daki Osmanlı Nüfusunun Etnik Dağılımı, 1876-1878	82
Tablo 4: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Borç Dağılımı (1881-1913).....	87
Tablo 5: 1840-1914 Yılları Arasında Osmanlı Ekonomisi.....	96
Tablo 6: Bulgar Süreli Yayınları	114
Tablo 7: 1864-1867 Yılları Arasında Tuna Vilayeti'nde Osmanlı Gelirleri	118
Tablo 8: Arnavut Gazeteleri	145

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Osmanlı Ticaret Dengesi 1878-1912	88
Grafik 2: Yıllara Göre Bulgarca Gazete ve Kitap Sayısı	111

ÖZET	
Başlık: Osmanlı Devleti’nde Ön-Milliyetçilikler: Arnavut ve Bulgar Milli Hareketlerine Yönelik Ekonomi- Politik Bir Analiz	
Yazar: Oğuz DEMİR	
Danışman: Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	
Kabul Tarihi: 04/02/2025	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 189 (ana kısım)
Bu tez çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılarak ulus-devletlerini kuran Bulgar ve Arnavut millî hareketleri, ön milliyetçilik evresi temel alınarak analiz edilmiştir. Çalışmanın temel araştırma soruları şu şekilde formüle edilmiştir: Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkan coğrafyasında ön milliyetçiliklerin ortaya çıkışında ekonomi politik faktörlerin rolü ne ölçüde etkili olmuştur? Osmanlı’dan ayrılarak bağımsızlıklarını kazanan Bulgar ve Arnavut millî hareketlerinin, bağımsızlık sürecindeki ekonomi-politik dinamikleri nasıl şekillenmiştir? Bu süreçte, Arnavut ve Bulgar milliyetçiliklerinin gelişim evrelerinde ne tür benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmiştir? Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu’nda merkezi yönetim tarafından ön milliyetçilik bağlamında değerlendirilebilecek kültürel ve ekonomik politikalar, bu milliyetçilik hareketleri üzerinde nasıl bir etki yaratmıştır? Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılarak bağımsızlığını kazanan ulusların milliyetçilik hareketlerine ilişkin literatürde sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Araştırmada, betimleyici anlatım ve karşılaştırmalı yöntem kullanılmıştır. Ulaşılan başlıca sonuçlar olarak şunlardan bahsedilebilir; 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, önemli sosyo-ekonomik dönüşümler geçirmiş ve bu dönüşümler, Balkanlarda millî hareketlerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Arnavut ve Bulgar millî hareketleri, kültürel uyanış, dilin canlandırılması ve siyasi özerklik talepleri etrafında şekillenmiş olmakla birlikte, farklı toplumsal yapılar, dini ayrımlar ve uluslararası dinamikler, bu hareketlerin farklı yörüngelerde gelişmesine neden olmuştur. Bulgar milliyetçiliği, ekonomik gelişme ve burjuvazinin güçlenmesiyle hız kazanırken; Arnavut milliyetçiliği, dini çeşitlilik ve diaspora desteğiyle farklı bir yol izlemiştir. Her iki hareket de modernleşme süreçlerinin etkisiyle millî bilinç kazanmış ve bağımsızlık mücadelelerini başarıya ulaştırmıştır.	
Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Modernleşme, Ekonomi Politik	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Pre-Nationalisms in the Ottoman Empire: A Political Economy Analysis of Albanian and Bulgarian National Movements	
Author of Thesis: Oğuz DEMİR	
Supervisor: Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	
Accepted Date: 04/02/2025	Number of Pages: vii (pre text) +189 (main body)
In this thesis, the Ottoman The Bulgarian and Albanian nationalities that seceded from the Empire and established their nation-states movements were analysed on the basis of the pre-nationalism phase. The main research questions of the study are formulated as follows: Ottoman Empire Political economy in the emergence of preliminary nationalisms in Balkan geography To what extent did these factors play a role? By separating from the Ottoman Empire independence of the Bulgarian and Albanian national movements, which gained their independence. How were the political economy dynamics shaped in this process? In this process, What are the similarities in the developmental stages of Albanian and Bulgarian nationalisms? and differences were identified? Also, centralisation in the Ottoman Empire cultural, which can be evaluated by the administration in the context of pre-nationalism and economic policies on these nationalist movements. created by the Ottoman Empire? gained independence from the Ottoman Empire limited number of studies in the literature on the nationalism movements of nations are available. In the research, descriptive narrative and comparative method was used. Main conclusions reached In the 19th century, the Ottoman Empire underwent significant socio-economic transformations. century, the Ottoman Empire underwent significant socio-economic transformations and These transformations paved the way for the emergence of national movements in the Balkans. Albanian and Bulgarian national movements, cultural revival, language revitalisation and political autonomy, but it has also been shaped around different demands for political autonomy. social structures, religious divisions and international dynamics, these movements in different trajectories. Bulgarian nationalism, economic development and the strengthening of the bourgeoisie; Albanian nationalism, religious diversity and diaspora support, it followed a different path. Both movement also gained national consciousness under the influence of modernisation processes and independence struggles have succeeded.	
Keywords: Nationalism, Modernisation, Political Economy	

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Siyasi gelişmeler ve kurumların biçimlenmesine ekonomik faktörlerin etkisi üzerinden yaklaşan ekonomi politik bakış açısı Immanuel Wallerstein ve Andre Gunder Frank'ın çalışmalarıyla son yarım yüzyılda giderek popülerleşmiştir. Günümüzde küreselleşme ve kapitalizmin geldiği noktadan hareketle önemli analizlere imza atılan bu yaklaşım bağlamında ilk başlarda ticari kapitalizmin gelişimi dönemine odaklanıldığı, merkantilizm bağlamında toplumsal ve siyasal düzenin açıklanmak istendiği görülmektedir. Zamanla ekonomi politik yaklaşımın odaklandığı konular arasına milliyetçiliklerin hızlanması ve imparatorlukların yerini ulus-devletin alması süreci de girmeye başlamıştır. Bu noktada milli hareketlerin kendi ekonomik kaynaklarına sahip olabilme düşüncesinin önemli bir ulus olma kriteri olarak ele alındığını belirtmek gerekir (Şahin, 2007, s. 6; Roger, 2008, s. 2). Yine milli hareketlerin kitleleşme evresinde ekonomik refah vaatleri, ekonomik bağımsızlık ve milli kaynaklara sahip olma gibi düşüncelerin de etkili olduğundan bahsetmek gerekir. Milli hareketlerin ortaya çıkış sürecinde milli bilincin oluşmasında ana etkenlerden birisi olarak milli burjuvazinin ortaya çıkması da gösterilmektedir. Tüm bunlardan hareketle milliyetçiliği kapitalizmin ruhunun kaynağı olarak gören ekonomi-politik analizlere de rastlamak mümkündür. Dolayısıyla ekonomi politik bakış açısından konuya yaklaşıldığında 19. yüzyılda milli hareketlerin ortaya çıkış sürecinde ekonomik ortam ve ilişkiler önem kazanmaktadır.

Milliyetçilik konusunda genel olarak üç kuramsal yaklaşımın benimsendiği görülmektedir: Modernist Yaklaşım, İlkçi Yaklaşım ve Etno- Sembolcü Yaklaşım. İlkçi yaklaşım dışındakiler özellikle de modernist kuramlar milletlerin modernitenin gelişimi sonucu ortaya çıktığı iddiasındadır. Dolayısıyla modernist kuramlarda uluslaşmanın ekonomik boyutu da dikkate alınmaktadır. Esasen milliyetçilik literatüründe de başat konum, milliyetçiliğin daha çok modernitenin bir ürünü olduğu yönünde olmuştur. Bu noktada bu çalışmada modernitenin ekonomi politik yönlerini vurgulayan Ernest Gellner, Tom Nairn, Eric Hobsbawm ve Miroslav Hroch'un tezleri incelenecektir. Karl Deutsch'dan günümüze kadar milliyetçilik araştırmalarının çoğunun milliyetçiliği sosyo-kültürel bir yaklaşımla ele aldığı söylenebilir. Bu noktada milliyetçiliği ve milli hareketlerden ulus devlete uzanan süreci ekonomi politik perspektif ile açıklamaya

alışan Ernest Gellner önemli bir istisnadır. Gellner'in, modernleşme teorisi bağlamında sanayi toplumu ve milliyetçiliği ilişkilendiren başlıca düşünür olduğu söylenebilir. Milliyetçiliğe ekonomi-politik perspektiften yaklaşan diğer teori ise Marksizm'dir. Tom Nairn'e göre milliyetçiliğin doğuşu kapitalizmin gelişimiyle yakından ilintiliydi. Bu süreç sadece kentleşme ve sanayileşmenin doğal bir sonucu olarak değil; 18. yüzyıldan bu yana eşitsiz gelişiminde saklıydı. Hobsbawm ise milliyetçiliğin kökeninin kültürden ziyade ekonomi-politikte yattığını düşünmektedir. Bu çalışmada da (alışmanın ana eksenini) modernist kuramcılardan Miroslav Hroch'un milli hareketlerin üç aşamalı gelişimi olarak ele aldığı yaklaşımının esas alınması planlanmaktadır. Bununla beraber Friedrich List, John Hall, Craig Calhoun, Anthony D. Smith, Charlton Hayes, Immanuel Wallerstein, Liah Greenfeld ve Micheal Hechter gibi milliyetçilik konusundaki önemli yazarların da yaklaşımlarından hareketle bir zemin oluşturulacaktır.

Milliyetçiliği açıklarken sosyo-ekonomik ve siyasi alanda yaşanan dönüşümlere öncelik veren yaklaşımlar içinde Miroslav Hroch'un milli hareketlerin üç aşamalı gelişimi şeklindeki teorisi önemli yer tutmaktadır. Milliyetçiliğe modernist bakış açısıyla yaklaşan Hroch'un milli hareketler yaklaşımında A, B ve C evreleri şeklinde üç aşama söz konusudur. Bunlardan A ve B evrelerini n-milliyetçilik (proto-milliyetçilik) bağlamında ele almak mümkündür. n-milliyetçilik toplumlarda milliliğin, farklılığın özellikle elitlerin etkisiyle ilk defa bahsedildiği ve özellikle entelektüel alanda bu hususların işlenmeye başladığı aşamayı içerir. Yine belirtilmelidir ki bu aşamada sadece sosyal ve siyasi manadaki milliyetçi çalışmalar hız kazanmaz; ekonomik kapsamda millilik ve coğrafi zenginlikleri sahiplenme noktasında da adımlar kendini göstermeye başlamaktadır. Genellikle "milli uyanış" olarak adlandırılan bu aşama birçok toplulukta (geç uluslaşma süreçlerine girenler hariç) 19. yüzyılda vuku bulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu dönem azınlık konumundaki tebaalarda bu tarz gelişmelerin yoğun bir şekilde yaşandığı evreyi teşkil etmektedir. Bu arada M. Hroch'un teorisinde Orta ve Güneydoğu Avrupa'da var olan modern öncesi imparatorluklardan daha modern ulus-devlete giden sürecin nasıl işlediğine yönelik ayrıntılı değerlendirmeler olduğunu da belirtmek gerekir. Hroch'a göre küçük millet bir imparatorluğun tebaası konumunda asırlardır yaşayan, büyük bir milli topluluğun parçası niteliğinde olmayan daha çok etnik grup şeklinde varlığını asırlardır sürdüren ve bir milli devlet kurma idealiyle harekete geçen ulusal hareketlerdir. Bu tür ulusal hareketler hem Habsburg (1804'ten sonra

Avusturya-Macaristan) İmparatorluğu'nda (Macar, Çek, Slovak, Hırvat) hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda (Arnavut, Bulgar, Sırp, Yunan Romen) görülmüş ve süreç içerisinde birçok topluluk imparatorluklardan bağımsızlaşarak ulus-devletler haline gelmişlerdir. Çalışmada Hroch dışındaki diğer bahsedilen modernist kuramcılarının da bu milli uyanış evresindeki ekonomi politik yaklaşımlarından da hareketle bir analiz çerçevesine ulaşmak amaçlanmaktadır. Ağırlık verilmesi düşünülen Hroch'un yaklaşımında ise araştırmanın problematiğini teşkil eden imparatorluk çatısı altında milli hareketlerin oluşumu açısından en önemli (kritik) aşama olarak ise B evresinden bahsedilebilir. Zaten bu çalışmayla da esas olarak milli bilince geçiş niteliğindeki faaliyetlerin örgütlü şekilde ortaya çıktığı B evresine odaklanılması planlanmaktadır. Bu evrede akademik ilginin ötesine geçilmekte, aktivist bir kesim ortaya çıkmakta ve millet olma çabalarına kitlesel destek yaratma amacı belirginleşmektedir. Hroch'un teorisinde B evresinin yani kitleselleşmenin başarısı iktisadi ve siyasi hamlelerin de başarıyla atılmasıyla da daha doğrusu gündeme taşınmasıyla da yakın bağlantılı gözükmektedir.

Çalışmanın Amacı

Bu tez çalışmasıyla; Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ve ulus-devletlerini kuran Bulgar ve Arnavut milli hareketleri ön milliyetçilik evresi esas alınarak ele alınacaktır. Başta Türk milliyetçiliği olmak üzere Balkanlardaki milliyetçilikler kapsamında önemli sayıda bilimsel çalışma olduğu ancak bu şekilde milli uyanışın başlangıç evrelerine odaklanan, Müslim ve gayrimüslim tebaa örnekleriyle karşılaştırmalı bir şekilde yürütülen bir ekonomi-politik milliyetçilik çalışması söz konusu değildir. Burada seçilen Arnavut ve Bulgar örneklerinin imparatorluk içinde Müslüman ve Hristiyan azınlıklardaki milli uyanış evrelerinin karşılaştırılmasına da imkân vereceği düşünülmektedir. Ayrıca ön milliyetçilik kapsamında görülen kitleselleşme çabaları, entelektüel uyanışa ek olarak siyasi ve ekonomik boyutların da gündeme gelmeye başlaması mevcut siyasal otoritenin bu hareketlere karşı olan politikalarının da analizini gerektirmektedir. Dolayısıyla bir yandan Arnavut ve Bulgar ulusal hareketleri bağlamında Balkanlar'da ulus bilincinin ve ulusal hareketlerin doğuşu başta Hroch'un teorisi bağlamında analiz edilirken diğer yandan da bunların Proto-Türk Milliyetçiliği ve Osmanlı İmparatorluğu'nda atılan siyasal reformlarla etkileşimi de ortaya konulabilir. Yine döneme hâkim olan bölgesel ve küresel nitelikteki ekonomik gelişmeler de

milliyetçilik hareketlerine etki bağlamında yakın plana alınacaktır. Bu kapsamda dönemin büyük güçlerinin dış politikaları da önem arz etmektedir. Tüm bunlardan hareketle tezin cevaplamayı hedeflediği temel araştırma sorusunun; “Osmanlı İmparatorluğunun Balkan bölgesinde ön-milliyetçiliklerin ortaya çıkmasında ekonomi politik faktörlerin etkisinin ne şekilde olduğu” hususu olduğu söylenebilir. Bu bağlamda tezin cevaplamayı hedeflediği bir başka önemli araştırma sorusu da; Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan ve ulus-devletlerini kuran Bulgar ve Arnavut milli hareketlerinin bağımsızlığa giden süreçte ekonomi-politik görünümünün nasıl şekillendiği? hususudur. Yine bu süreçte milli hareket aşamaları yakın plana alınacak olan Arnavut ve Bulgar milliyetçiliklerinin gelişim sürecinde ne gibi benzerlik ve farklılıkların olduğu?” hususu da araştırma soruları arasında yer almaktadır. Son olarak “Osmanlı İmparatorluğunda merkezi yönetimin ön milliyetçilik kapsamında değerlendirilebilecek olan kültürel ve ekonomik adımlarının bu milliyetçilik hareketleriyle ne gibi bir etkileşim yarattığı?” da merak edilen başka husustur.

Çalışmanın Önemi

Oldukça geniş bir literatüre sahip olan Milliyetçilik çalışmaları, günümüzde de güncelliğini ve önemini korumaktadır. Türkçe literatür açısından hem teorik açıdan hem de pratikte Türk Milliyetçiliğinin doğuşu, gelişimi ve günümüzdeki şekillenışı açısından çalışmaların olduğu ve günden güne sayılarının arttığı bilinmektedir. Ancak, tüm bu geniş Türkçe literatür içerisinde Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılarak bağımsızlaşan ulusların milliyetçiliğine dair çok az çalışma bulunmaktadır. Hatta bu ulusların içinde gelişen ön-milliyetçi hareketlere dair bir kitap ya da tez boyutunda kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Bu çalışma, literatürdeki bu eksikliği göz önünde bulundurarak bu alandaki boşluğu doldurmaya yönelik bir katkı sunmak amacındadır. Bu bağlamda karşılaştırmalı perspektife oturabilmek için, Hristiyanlardan (Bulgar) ve çoğunluğu Müslümanlardan (Arnavut) müteşekkil iki ayrı millet örneklem olarak seçilmiştir. Çalışmanın literatürdeki özgün değeri de buradan kaynaklanmaktadır. Bu çalışmanın örnek olarak incelediği Arnavut ve Bulgar milliyetçiliği konusunda yapılmış çalışmalar için YÖK Tez Merkezi tarandığında üç lisansüstü tezin yazıldığı görülmüştür. Bunlardan biri 2003 yılında Tarih alanında Bilgin Çelik tarafından hazırlanan “II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut ulusçuluğu ve Arnavutluk” başlıklı çalışmadır. Çalışmada Arnavut

milliyetçiliğinin uyanış ve gelişim süreci tarihsel olarak ele alınmıştır. Yine 2015 yılında Tarih alanında Said Olgun tarafından Fırat Üniversitesi'nde hazırlanan “XIX. yüzyılın ikinci yarısında Arnavut Milliyetçiliğinin gelişiminde mektepler” başlıklı çalışmadır. Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde eğitimin rolünü incelemektedir. Tez, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Arnavut milliyetçiliğinin yükselişini, Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İtalya ve Yunanistan gibi dış güçlerin etkisini ve Arnavut milliyetçilerinin ortak bir Arnavut kimliği yaratma çabalarını ele almaktadır. Çalışma, Arnavut okullarının kurulması, Arnavutça dilinin standardizasyonu ve Arnavut diasporasının rolü gibi konulara odaklanmaktadır.

Tarih alanında Erhan Vatansever tarafından 2019 yılında, Trakya Üniversitesi'nde hazırlanan “Bulgar milliyetçiliğinin doğuşu ve Bulgaristan'ın bağımsızlığı (1841-1908)” başlıklı çalışmadır. 1841-1908 yılları arasında Bulgar milliyetçiliğinin doğuşunu ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını incelemektedir. Fransız İhtilali, Panslavizm ve Fener Rum Patrikhanesi'nin baskısı gibi faktörlerin Bulgar milliyetçiliğinin yükselişine nasıl katkıda bulunduğunu ele almaktadır. Çalışma, Bulgar milliyetçi liderlerin, örgütlerin ve yayınların önemini vurgulayarak Bulgar milli bilincinin gelişmesine odaklanmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Araştırmada esas olarak betimleyici anlatım, döküman inceleme ve karşılaştırmalı yöntem tekniği kullanılmıştır. Tez, veri analizi açısından literatüre dayalı bir çalışmadır. Veri toplama tekniği ile konuya ilişkin olarak alanda yazılı Türkçe ve yabancı dildeki kitaplar, bilimsel dergiler, makale, lisansüstü çalışmalar (yükseklisans ve doktora tezi) ve diğer yazılı kaynaklar incelenmiştir. Bu inceleme hem basılı kitaplar aracılığı ile hem de yerli-yabancı dijital kütüphane kaynakları ile yapılmıştır. Betimleyici teknik ile konuya ilişkin elde edilen veriler, olaylar ve olgular arasındaki karmaşık ilişkinin kendi bağlamı içinde yorumlanması hedeflenmektedir. Karşılaştırmalı yöntem, belirli olay ya da olguların oluşumunda ve gelişiminde etkisi olan işlevsel faktörleri tasnif ederek açıklamayı amaçlayan yöntemdir (Hroch, 2011, s. 44-45).

Çalışmanın Sınırlılıkları

Osmanlı Devleti'nde milli hareketlerin ortaya çıkışı on sekizinci yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Milli hareketlerin doğuşundan özerkliğe ve daha sonra bağımsızlığa

ulaşan sürecin n koşullarının bu dönemde oluşmaya başladığı ifade edilebilir. Yine ekonomik ve politik yapının bu dönemde dönüşüme uğradığı belirtilmelidir. Bu kapsamda açıklanması gereken önemli bir konuda çalışma kapsamında ele alınan Arnavut ve Bulgar milli hareketlerinin konumuyla ilgilidir. Her iki milli harekete yönelik bilimsel ilginin ancak Tanzimat Fermanı sonrası yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Tanzimat döneminden Arnavut ve Bulgar halklarının bağımsızlığa ulaştıkları dönem araştırmanın ilk sınırlılığını oluşturmaktadır.

Milliyetçilik ve ulus oluşumu tek bir modelle veya herhangi bir tek nedenli açıklama biçimiyle izah edilmesi mümkün görünmemektedir. Söz gelimi Balkan milliyetçiliği konusunda önemli katkılar sunan Maria Todorova, dini mensubiyetin (Ortodoks inancı) Balkan milliyetçiliği üzerinde başat bir etkiye sahip olduğunu fakat milli uyanışın seküler orta sınıf tarafından oluşturulduğunu belirtmektedir. Bu noktada dini mensubiyetin ve din adamlarının rolünden ziyade ekonomik ve sosyal faktörlerin üzerinde durulması gerektiğini belirtmektedir. Bütün bunlardan hareketle çalışma modernist yaklaşım bağlamında ele alınacaktır. Esasen modernist yaklaşımın milliyetçiliğe bakışı ağırlıklı olarak ekonomi-politiktir. Bununla birlikte çalışmada Etno-sembolcü yaklaşımdan da yararlanılacaktır.

1. BÖLÜM: EKONOMİ POLİTİK BAĞLAMDA MİLLİ HAREKETLER: KURAMSAL BİR ÇERÇEVE

Bu bölümde, milliyetçiliğe modernist bir bakış açısıyla yaklaşan düşünürlerin milli uyanış olarak adlandırılan döneme dair yaklaşımları ekonomi politik bir perspektiften ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Miroslav Hroch, Eric Hobsbawm, Ernest Gellner, Tom Nairn, Anthony D. Smith, Charlton Hayes, Immanuel Wallerstein, Liah Greenfeld ve Michael Hechter gibi milliyetçilik üzerine önemli çalışmaları bulunan düşünürlerin görüşlerinden hareketle bir analiz çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Milliyetçilik literatürünün oldukça geniş ve karmaşık olduğu söylenebilir. Milliyetçiliğin tarihsel arka planına dair açıklamalar incelendiğinde, milliyetçiliğin doğuşuna ilişkin faktörlerin sıklıkla tekrar edildiği gözlemlenebilir. Aslında, teorisyenler arasındaki farklılıkların, belirli faktörlere örneğin sanayileşme veya kentleşme daha fazla vurgu yapmaktan kaynaklandığını belirtmek gerekir. Bu bağlamda, teorik çerçeve çizilirken teorisyenlerin hangi faktörlere odaklandığı ve hangi ilişkileri öne çıkardığı detaylı bir şekilde incelenecektir.

1.1. Ekonomi Politik ve Milliyetçilik: Kavramsal Bir Çerçeve

Millet ve milliyetçilik üzerine yapılan bilimsel çalışmaların 19. yüzyıldan itibaren yoğunlaştığını söylemek mümkündür (Calhoun, 2012, s. 3). Bu durum, modern millet yapısının ve milliyetçilik olgusunun karmaşık doğasından kaynaklanmaktadır. Milliyetçilik üzerine yapılan incelemelerde, yalnızca terminolojik sorunlarla sınırlı kalmayan birtakım meseleler mevcuttur; millet ve milliyetçilik arasındaki ilişki, milliyetçiliğin ulus inşasında üstlendiği rol ve etnik grupların kendilerini nasıl tanımladığı gibi konular farklı düşünürler tarafından çeşitli yaklaşımlarla ele alınmıştır. Bu bağlamda, düşünürlerin hangi unsurları öne çıkardığı ve milliyetçiliği nasıl tanımladığı önemli bir noktadır.

19. yüzyıldan II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde millet, milliyet ve milliyetçilik kavramları üzerine iki ana görüş öne çıkmıştır. İlk yaklaşım, milleti kültürel ve dilsel özellikler başta olmak üzere toprak, ekonomi ve kan bağları gibi çeşitli unsurlarla tanımlamaya çalışır. Bu objektif tanıma göre, bir milletin varlığını belirleyen, üyelerinin ortak fiziksel ve kültürel özellikleridir. Ancak 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, bazı araştırmacılar bu objektif kriterlerin tüm ulusları kapsayacak evrensel bir tanım sunmakta

yetersiz kaldığı sonucuna ulaşmışlardır. Diğer yandan, milleti tanımlamada sübjektif bir yaklaşım geliştirilmiştir. Bu görüşe göre millet, üyelerinin ulusal aidiyet bilincine sahip olması ve bu topluluğa ait olmayı istemesi ile belirlenir. Millet kavramına ilişkin bu sübjektif tanım, başlangıçta ampirik araştırmalardan çok, teorik çalışmalarda ortaya çıkmış ve zamanla toplumsal aidiyetin, millet olgusundaki belirleyici rolünü vurgulamıştır (Hroch, 2015b, s. 283-284).

Milliyetçilik, bir ulusun üyelerinin kendi vatanına yönelik ekonomik, sosyal ve kültürel bağlarını ön planda tutması şeklinde ifade edilebilir. Milliyetçiliğin ekonomi politiği ise en geniş anlamıyla ekonomik düzen ile milliyetçilik arasındaki ilişkiyi ifade eder ve bu ilişki literatürde farklı şekillerde ele alınmaktadır. Genel olarak, ekonomik bağımsızlık, korumacılık ve devlet müdahalesi gibi unsurlar, milliyetçiliğin ekonomi politiğinde en çok vurgulanan konular olarak öne çıkmaktadır (Fetzer, 2022, s. 243). Dışa bağımlılığı en aza indirme, kendi kendine yeterlilik ve yerli kaynakları kullanma fikri, ekonomik bağımsızlıkla doğrudan ilişkilidir. Bu düşüncenin doğal bir sonucu olarak, milli üretimi teşvik eden politikaların hayata geçirilmesi önem kazanmaktadır. Ayrıca, ülkenin doğal kaynaklarının millileştirilmesi ve tarım, madencilik, enerji gibi stratejik sektörlerin kontrol altına alınması da ekonomik bağımsızlık çerçevesinde değerlendirilebilecek diğer önemli hususlardır. İkinci olarak, günümüzde önemini ve güncelliğini koruyan korumacılığa ilişkin yaklaşımlar, milliyetçiliğin ekonomi politiğinde önemli bir yer tutmaktadır (Fetzer, 2022, s. 236). Korumacılık, genellikle yüksek gümrük vergileriyle ilişkilendirilse de, yerli üretimin teşvik edilmesi gibi unsurları da kapsar. Korumacılık ve ekonomik bağımsızlık arasında belirgin bir yakın ilişki olduğu görülmektedir. Son olarak, devletin ekonomik faaliyetlere aktif müdahalesi, milliyetçiliğin ekonomi politiğinde önemli bir rol oynamaktadır. Devlet, ekonomik politikaları aracılığıyla serbest ticareti kısıtlayabilir veya stratejik sektörlerde doğrudan kamu yatırımları yaparak müdahalede bulunabilir (Fetzer, 2022, s. 238). Bu müdahalelerin her toplumda farklı yöntemlerle ve süreçlerle ortaya çıkabileceği göz ardı edilmemelidir. Milliyetçiliğe ekonomi politik perspektiften yaklaşan modernist düşünürlerin de çeşitli unsurları vurguladıkları görülmektedir. Ancak, bu bakış açısının en önemli ortak noktası “ekonomik dönüşüm” olarak öne çıkmaktadır.

Siyasal gelişmeleri, olayları ve olguları ekonomik faktörlerden bağımsız olarak açıklamak pek mümkün görünmemektedir (Altan, 2013, s. 5). Aynı şekilde, ekonomik

gelişmelerin de siyasal gelişmelerden ayrı düşünölemeyeceği söylenebilir. Bu bağlamda, olay ve olguların disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmasının faydalı olabileceği belirtilmelidir. Ekonomi politik, içinde yaşadığımız dünyayı anlamada ve siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmeleri açıklamada daha kapsamlı bir analiz aracı olarak değeriendirilebilir. Ekonomi politik kavramı, tarihsel süreç içinde farklı anlamlar kazanmıştır. İlk ortaya çıktığı dönemlerde, devletin ekonomi yönetimi üzerine odaklanan ekonomi politik, zamanla devlet-piyasa ilişkisi, uluslararası ticaret, küreselleşme ve ekonomik kalkınma gibi daha geniş bir alanı kapsar hale gelmiştir. Kimi yazarlara göre, ekonomi politik, siyasal faaliyetlerin ardındaki ekonomik faktörlerin araştırılmasını ifade eder (Altan, 2013, s. 5). Diğer bir perspektife göre ise, ekonomi politik, ekonomik faktörlerin siyasal temellerinin hangi yöntem ve araçlarla analiz edilebileceğini incelemektedir. Bu bağlamda, her iki yaklaşımın birbirini tamamladığı söylenebilir. Adam Smith'ten 20. yüzyılın başlarına kadar pek çok düşünür, siyaset ile ekonomiyi birbirine bağlı alanlar olarak görmüştür. Ekonomi politik terimi ilk olarak Turquet tarafından kullanılmış olup, günümüzde “iktisat” olarak adlandırılan bilimle neredeyse eşanlamlı olarak kullanılmıştır (Dutt, 2018, s.29). Bilhassa Marksist düşüncenin siyasetin ekonomik arka planını işaret etmek üzere literatüre kazandırdığı bir kavram olarak belirginleşmiştir. Günümüzde ekonomi politik kavramı, tarihsel süreç içerisindeki dar anlamının ötesinde, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi ve ekonomi gibi farklı disiplinlerden yararlanarak toplumları ve küresel düzeni daha iyi anlamamıza olanak sağlar.

Milliyetçilik çalışmalarında ekonomik arka planın çoğunlukla göz ardı edildiği söylenebilir (Berger, 2019, s. 24). Bu, milliyetçiliğın sosyal, kültürel ve politik yönlerinin vurgulanması nedeniyle ekonomik faktörlerin ikincil planda kalmasından kaynaklanmaktadır. Benzer biçimde, ekonomi politik alanında yapılan çalışmalarda da milliyetçilik genellikle dışsal bir olgu olarak değeriendirilmiş, ekonomik analizlerin ana konusu dışında bırakılmıştır. Bu ayrım, milliyetçilik ile ekonomik yapı arasındaki etkileşimlerin kapsamlı bir şekilde ele alınmasını engellemiş ve iki alan arasındaki dinamiklerin tam anlamıyla anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında, milliyetçiliğe ilişkin yaklaşımların, bu ideolojiye yönelik maddi önkoşulları da içerek şekilde daha kapsamlı bir hale geldiğini söylemek mümkündür.

Bu noktada, çalışmanın ana eksenini oluşturan Miroslav Hroch’a bir parantez açmak yerinde olacaktır. Hroch, 1960’lı yıllarda başladığı yöneldiği analizlerinde, Avrupa’da yaşanan sosyo-ekonomik dönüşümlerle milliyetçiliğin doğuşu arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Ayrıca, bir imparatorluk çatısı altında yaşayan milletlerin, milli bilincin kazanılmasından bağımsızlığa uzanan süreci evrelere ayırarak bir analiz çerçevesi sunması da önemlidir. Bu çerçeve, benzer koşulları yaşayan milletlerin karşılaştırılabilmesini mümkün kılmaktadır (Berger, 2019, s. 31; Arnason, 2006, s. 44, 51).

1.2. Klasik Milliyetçilik Kuramlarında Ekonomi Politik

On sekizinci yüzyılın sonları ve on dokuzuncu yüzyıl, birçok açıdan dünya tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Fransız Devrimi’nin etkisiyle sarsılan Avrupa’nın toplumsal ve siyasal yapısı, Aydınlanma fikirlerinin ışığında geleneksel bağların ve eski kurumsal yapıların çözülmesine yol açmıştır. Bu dönemde, bilim ve teknik alanındaki ilerlemeler, Sanayi Devrimi’nin zeminini hazırlamıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan yeni üretim teknikleri ve teknolojik yenilikler, toplumsal yaşamda köklü değişiklikler yaratmış, şehirleşme ve işçi sınıfının oluşumu gibi sosyal olguları da beraberinde getirmiştir. Özellikle sanat ve kültür alanında yeni bir akım olarak ortaya çıkan Romantizm, Klasizm’e meydan okumuştur (Hroch, 2022, s. 74). Romantizmin, yeni bir yaşam biçimi sunduğu ve bu yeni yaşam biçiminin milli kimliğe evrilmesinin milliyetçilik ile gerçekleştiği ifade edilebilir.

Bazen birleşme ve bütünlüğün, bazen de isyan ve savaşların nedeni olan milliyetçilik, son iki yüz yıldır hem akademik hem de entelektüel tartışmaların başat konularından birisi olmuştur. Milliyetçilik, imparatorlukların dağılması, milli devletlerin ortaya çıkması ve son iki yüzyıla damgasını vuran ulus-devlet yapısının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır (Calhoun, 2012, s. 3). Akademisyenlerin büyük bir kısmı, savaşları milletler ve milletlerin çıkarları bağlamında ele almıştır (Smith, 2002, s. 29). Milliyetçilik, sadece savaş ve isyanlarla değil, çoğu zaman birliğin anahtarı olarak da ortaya çıkmaktadır. Milliyetçiliğin içindeki eşitlik düşüncesi, toplum yığınlarına “biz” duygusunu yerleştirmede kritik bir rol oynamaktadır (Greenfeld, 2005, s. 330). Bu bağlamda, milliyetçiliğin yalnızca siyasal ve kültürel bir olgu değil, aynı zamanda bir kimlik meselesi olduğu vurgulanabilir (Smith, 1994, s. 8). Milliyetçiliğin tarihle kurduğu güçlü

bağ, duygusal öğeleri içinde barındırmasına neden olmaktadır. Bu duygusal bağlar, milliyetçiliğin toplumsal dinamizmini ve bireyler üzerindeki etkisini daha da belirginleştirmektedir.

Hroch'un belirttiği gibi, milliyetçilik ne “iyi” ne de “kötü” olarak değerlendirilmeli ya da yok edilmesi gereken hastalıklı bir virüs olarak görülmelidir (Hroch, 1996, s. 43). Milliyetçilik, milli kimliğin bir ürünü olarak, ilk kez Fransız İhtilali'nin ardından bir ideoloji olarak ortaya çıkmıştır. Modern milliyetçiliğin doğuşuna dair literatürde farklı olaylar ve tarihler öne çıksa da bu ideolojinin 18. yüzyılın sonlarına doğru şekillendiği kabul edilmektedir (Calhoun, 2012, s. 14). Aydınlanma düşüncesi ve Romantizm akımının etkili olduğu bu dönemde, köklerinden kopan ve yalnızlık hissine kapılan bireyler için milli kimlik, güçlü bir bağ sunarak önemli bir rol oynamıştır.

Bu noktada Romantizm akımına değinmek yerinde olacaktır. Romantizm, insan doğasının özünde saf ve iyi olduğunu savunur ve insanları ahlaki, hatta politik düzeyde eşit varsayar. 18 yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Avrupa'da yaşanan dönüşümler, köklü gelenekleri sarsarak toplumsal yapıda ciddi değişimlere yol açmıştır. Romantizmin, bu dönemde geleneksel değerlerden kopmuş olmanın yarattığı yabancılaşma duygusuna karşı bir tepki olarak doğduğu söylenebilir. Bu akım, bozulan düzenin yarattığı “güvensizlik” hissine karşılık olarak, ortak bir kader duygusu, kahramanlık hikayeleri, gelenekler, ortak bir dil ve bunlar etrafında şekillenen ortak bir tarih anlayışını öne çıkarmıştır (Hroch, 2022, s. 76-77). Bu unsurlar, bir toplumun millet olabilmesi için gerekli temel bileşenler olarak kabul edilmektedir (Smith, 1994, s. 32). Romantizmin ortaya çıktığı dönem ise milli hareketlerin yükselişiyle örtüşmektedir. Özellikle 19. yüzyılda Habsburg ve Osmanlı İmparatorlukları içinde gelişen milli hareketlerin, Romantizm akımının etkisi altında şekillendiği ifade edilebilir. Çoğu zaman, milli hareketlerin romantik aktivistleri “devrimci” olarak anılmıştır. Söz gelimi, Osmanlı Devleti'ne karşı Yunan bağımsızlığı için savaşı ve bu uğurda hayatını kaybeden Lord Byron, romantik bir kahraman olarak tanımlanmıştır (Kumar, 2013, s. 108).

Milliyetçiliğin doğuşuna dair çeşitli görüş ayrılıklarının yanı sıra, milleti açıklamak amacıyla farklı yaklaşımlar da geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlar arasında, milleti tarihsel bir olgu olarak kabul eden “ilkçi yaklaşım” ve milleti bir icat olarak gören, dolayısıyla milliyetçiliği bu icadın ürünü kabul eden “modernist” yaklaşım öne çıkmaktadır. Bu iki yaklaşım arasında, Anthony Smith'in her iki perspektife de kısmen dayanan “etno-

sembolcü yaklaşımı” dikkat çekmektedir. Smith, modernist yaklaşımı yeniden ele alarak, milletlerin tarihsel ve kültürel kökenlerinin modern milliyetçilik üzerinde belirleyici bir rol oynadığını savunan etno-sembolizmi geliştirmeyi amaçlamaktadır (Smith, 2002, s. 38). Milliyetçilik, durağan bir ideoloji olmaktan ziyade, farklı politik, ekonomik ve toplumsal koşullara uyum sağlayan dinamik bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, milliyetçiliğin anlaşılabilmesi için çeşitli yaklaşımların ve perspektiflerin dikkate alınması gerekmektedir. Milliyetçilik zerine yapılan çalışmalarda, bu ideolojinin genellikle siyasi bir hareket olarak tanımlandığı görülmekte ve araştırmacılar tarafından çoğunlukla politik ve kültürel eksenler üzerinden açıklanmaktadır. Bazı modernist dşnrlar milliyetçiliği sosyo-kültürel dönüşümler bağlamında ele alırken, diğerleri milliyetçiliğin ve milli hareketlerin doğuşunu, özerklikten bağımsızlığa uzanan süreçlerin ekonomik koşullarıyla ilişkilendirmektedir. Bununla birlikte, modernist dşnrlar, milliyetçiliğin doğuşu ve yayılmasında etkili olan bazı gelişmeler konusunda fikir birliği içindedir (Özkırımlı, 1999, s. 98);

- Bürokratikleşme veya yönetimin modernleşmesi ve rasyonelleşmesi
- Bilimsel gelişmelere koşut olarak sanayileşme
- Ticaretin genişlemesi
- Kentleşme
- Eğitimin yaygınlaşması

Belirtilmesi gereken bir diğer husus, modernist yaklaşımın modern devlete ilişkin rolüdür. Genel olarak, modern devlet, milliyetçi hareketlerin merkezi bir unsuru olarak kabul edilmektedir ve bu görüş, modernist bakış açısına sahip birçok düşünür tarafından benimsenmektedir. Modern devletin, milli kimliğin şekillenmesinde ve milliyetçi söylemlerin yayılmasında oynadığı rol, modernist yaklaşımın temel önermelerinden biridir. Bu bağlamda, devletin sunduğu eğitim, iletişim ve bürokratik yapı, milliyetçi ideolojilerin toplum içinde kökleşmesine olanak tanımaktadır. Modernist yaklaşım, milleti ve milliyetçiliği doğrudan devletin bir ürünü olarak değerlendirmekte ve bu bağlamda devlet-millet oluşumunu ele almaktadır. Modernist dşnrlar, milliyetçilik olgusunu genellikle Batı Avrupa’nın tarihsel deneyimleri üzerinden anlamlandırmakta, diğer bölgelerdeki milliyetçi hareketleri ise bu çerçevede analiz etmeye çalışmaktadır. Bu durum, modernizmin evrensel geçerliliği konusunda eleştirilere yol açmakta ve milliyetçiliğin çeşitli bağamlarda farklı biçimlerde tezahür edebileceği gerçeğini göz ardı

edebilmektedir. Ayrıca, modernist yaklaşımın millete ve milliyetçiliğe Avrupa merkezli bir perspektifle yaklaştığı da vurgulanmalıdır (Ichijo & Uzelac, 2005, s. 13). Yine milliyetçiliğe bu perspektiften yaklaşan düşünürler, “milli uyanış” dönemi olarak adlandırılan süreçte siyasal elitlerin milliyetçiliği, politik ve ekonomik menfaatlerini elde etmek veya sürdürmek amacıyla kullandıklarını öne sürmektedirler. Bu düşünürler, milliyetçiliğin, çoğunlukla toplumun geniş kesimlerinde yaygın bir destek bulmasına rağmen, aslında belirli grupların çıkarlarını korumak için bir araç olarak kullanıldığını vurgulamaktadır.

Modernitenin ekonomik yönü, genel olarak kapitalist bir karakter taşımaktadır. Bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, Sanayi Devrimi’ne zemin hazırlayarak sanayi toplumunun doğuşuna yol açmıştır. Bu dönüşüm, piyasa toplumunun temelini oluşturmuş ve bu bağlamda milliyetçiliğin sosyo-ekonomik zeminini sağlamlaştırmıştır. Özellikle, orta sınıfın yükselmesi, bu değişimin önemli bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Orta sınıf, ekonomik güç kazandıkça, siyasi ve toplumsal alanlarda da etkisini artırmış, böylece milliyetçilik ideolojisinin yayılmasına katkıda bulunmuştur (Delanty & O’Mahony, 2002, s. 9-10). İmparatorluklar altında gelişen milli hareketlerin genellikle, devletin tüm kademelerinde veya ekonomik yaşamda dikey hareketlilikleri sınırlanan iyi eğitilmiş orta sınıf (akademisyenler, yazarlar ve hukukçular) tarafından başlatıldığı belirtilebilir. Bu sınıf, toplumsal ve siyasi dönüşüm süreçlerinde önemli bir aktör olmuş, yeni fikirlerin ve ideolojilerin doğuşunda kilit bir rol üstlenmiştir. Orta sınıfın, sivil toplum, halk egemenliği ve demokrasi gibi kavramları benimsemesi, yalnızca kendi çıkarlarını değil, aynı zamanda daha geniş toplumsal kesimlerin de haklarını savunma çabası olarak görülebilir. Bu kavramlar, zamanla toplumun diğer katmanlarına (işçi sınıfı ve köylüler gibi) yayılmış ve bu grupların da milli hareketlere katılmasına zemin hazırlamıştır. Eric Hobsbawm, milli bilincin ilk aşamasının elitler tarafından oluşturulduğunu ve bu bilincin geniş halk kitlelerine ulaşmasının en son aşamada gerçekleştiğini vurgular. Bu durum, milli kimliğin inşasında elitlerin belirleyici rol oynadığını göstermektedir. Benzer şekilde, Miroslav Hroch da milli kimliğin oluşumunda seçkinlerin etkisini önemli bir unsur olarak değerlendirirken, bu seçkinlerin çoğunlukla yabancı kökenli olduğuna dikkat çeker. Bu durum, imparatorluklar altında farklı etnik gruplar arasında etkileşimin ve kültürel alışverişin milli kimlik inşasında nasıl bir rol oynadığını anlamak açısından kritik bir perspektif sunmaktadır.

Modern ulus inşasının, kapitalizmin doğuşu veya gelişimiyle örtüştüğü vurgulanabilir. Marksist teoriler, milliyetçilik ile kapitalizmin gelişimi arasında nedensel bir ilişki kurar ve milliyetçiliği, burjuvazinin sömürüyü gizlemek için icat ettiği bir maske olarak değerlendirir (Roger, 2008, s. 69). Ancak bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus, Marksist yaklaşımdan önce Friedrich List'in, modern (kapitalist) bir milli pazarın oluşturulmasının Alman ulusunun oluşumu için kritik öneme sahip olduğunu vurgulamış olmasıdır (Szporluk, 1988, s. 30-35). Marx ve Engels'in eserlerinde ise milliyetçilik, burjuvazinin yarattığı geçici bir kurum olarak ele alınmış ve bu bağlamda proletaryanın bir vatani olmadığı ifade edilmiştir (Llobera, 1999, s. 13). Tüm bunlardan da anlaşılacağı üzere başta Hroch olmak üzere önde gelen modernist kuramcılardan hareketle bir toplumda milliyetçiliğin ortaya çıkıp gelişmesinde etkili olan başlıca ekonomi politik faktörleri belirlemek mümkün olabilir.

1.2.1. Miroslav Hroch'un Ekonomi Politikası

Orta ve Doğu Avrupa'daki milli hareketler üzerine yaptığı ampirik çalışmalarla milliyetçilik literatürüne çığır açan Çek Marksist tarihçi ve siyaset kuramcısı Miroslav Hroch, bu alandaki önemli akademisyenlerden biridir (Hobsbawm, 1993, s. 18). 1960'lı yıllarda başladığı çalışmalarının İngilizceye çevrilmesiyle popülaritesi ve önemi hızla artmıştır. Hroch, çalışmalarını Avrupa ile sınırlı tutmuş olmasına rağmen, milli hareketlerin üç evreli yaklaşımı (A-B-C) dünya genelinde birçok milli hareketin analizinde kullanılmaktadır (Maxwell, 2010, s. 869-870)¹. Son dönemlerde Hroch'un yaklaşımının Türkiye'de popüler olduğu ve Osmanlı Devleti'nden ayrılan milli hareketleri ve Türk milliyetçiliğini açıklamak için kullanıldığı görülmektedir (Maleckova, 2022, s. 749; Sampimon, 2006, s. 34; Dede, 2015, s. 30).

Hroch'un çalışmalarında milliyetçiliğin ön evrelerine odaklandığı belirtilmelidir. Hroch, milli hareketin gelişiminden kitleselleştiği döneme kadar üç aşamadan bahseder: Aşama A (bilimsel ilgi), Aşama B (ajitasyon dönemi) ve Aşama C (milli hareketin kitleselleşmesi). Bu noktada, milli hareketin kritik aşaması olan B evresine büyük önem atfettiği söylenebilir. Hroch'un yaklaşımında, milli hareket içindeki toplumsal grupların yapısal özellikleri analiz edilmiş; toplumsal grupların milli hareket içerisindeki konumları

¹ Büyük millet durumundaki Hollanda (Frijhoff & Spies, 2004, s.45) ve Alman milliyetçiliğini, Avrupa'da dışında Latin Amerika ve Afrika ve Asya'daki milli hareketleri açıklamak üzere kullanıldığı görülmektedir.

mukayese edilerek benzelik ve farklılıklar ortaya konmuştur. Ayrıca, burjuva, entelektüel, ruhban ve köylü gibi aktörlerin milli hareket içindeki tarihsel rollerinin Hroch'un yaklaşımında önemli bir yer tuttuğu belirtilmelidir. Hroch, milli hareket içindeki aktörlerin milli uyanıştan itibaren hareket içerisindeki sürekliliklerini geniş bir şekilde tartışmıştır. Hroch'un milli hareketlerin tarihsel süreç içerisindeki dönüşümlerini ampirik olarak ortaya koymaya çalıştığı ifade edilebilir. Bu bağlamda, Hroch'un milli hareketleri mukayeseli ve niceliksel olarak ele alması bakımından öncü olduğu vurgulanmalıdır (Özkırımlı, 2010, s. 114).

Belirtilmesi gereken önemli bir husus, Hroch'un ilk çalışmalarında Güneydoğu Avrupa ülkelerine çok az yer ayırmış olmasıdır. Örneğin, "Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi" adlı kitabında Bulgar milli hareketine kısaca değinmiştir. Ancak, sonraki yayınlarında Güneydoğu Avrupa ülkelerine yönelik yaklaşımını genişlettiği belirtilmelidir (Hroch, 2015c; 2013). Hroch'un ilk çalışmalarında ağırlık batı ve Orta Avrupa'daki milli uyanış üzerinedir. Daha sonraları Güneydoğu Avrupa'daki milliyetçiliklere yönelerek önemli tespitlere ulaştığı görülmektedir. Bu noktada çalışmanın örneklemini temsil eden Bulgar ve Arnavut milliyetçiliğine de yer yer değinmektedir. Hroch'a göre Güneydoğu Avrupa'da (Balkanlar) kendine özgü bir milliyetçilik çeşidi bulunmaktadır (Hroch, 2015c, s.25-27). Güneydoğu Avrupa milliyetçiliğinin de göze çarpan husus çoğu zaman A aşaması (bilimsel ilgi) yaşanmadan B aşamasına (ajitasyon dönemi) geçilmesidir. Bilimsel ilgi aşamasındaki eksiklik, çoğu zaman milli hareketin kitleselleştiği (C aşamasında) aşamada ya da ulus-devlet kurulumundan sonra tamamlanır. Hroch, bilimsel ilgi aşamasının hızlı geçilmesini Güneydoğu Avrupa'nın Batı Avrupa'daki gibi bir düşünsel hareket yaşamamasına bağlamaktadır. Ancak bu noktada Yunan milliyetçiliğiyle ilgili hususa değinmek gerekir. Hroch'a göre, Yunan milli hareketi, tıpkı Batı Avrupa'daki milli hareketlere benzer şekilde, A ve B aşamalarını tam olarak tamamlamıştır. Hroch (2015c, s. 19-24), buna etki eden faktörler arasında zengin bir tüccar sınıfının varlığını, matbu kültürün gelişmiş olmasını, yazılı edebiyatın ilerlemiş olmasını ve kentleşmeyi vurgulamaktadır. Hroch'un, küçük ulusların millet-inşa süreçlerinin yanı sıra farklı etnisiteleri barındıran imparatorluklarla ilgili karşılaştırmalı çalışmalar yaptığı da hatırlatılmalıdır. Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğunu karşılaştıran Hroch, iki

imparatorluk arasındaki sosyo-kültürel farkların, milli hareketin yörüngesini belirlemede önemli bir rol oynadığını belirtir (Hroch, 2013, s. 179).

Batılı toplumların feodalite ya da derebeylik olarak adlandırılan dönemden geçerek millet haline geldiği söylenebilir. Bu dönemde köylülerin özgürlüklerini kazanmaları, büyük şehirlerin kurulması, ticari hayata ve sanayiye başlangıçlık eden el sanatları bu ülkelerde orta sınıfların çekirdeğini teşkil etmiştir. Genel olarak, V. asır ile XIV. Asırlar arasında Batı Avrupa’da hâkim olan kendine has toplum, üretim ve idare biçimi olan Feodalizmde nispeten dışa kapalı bir ekonominin söz konusu olduğu ve nakdi değil ayni ekonomik sistemin olduğu belirtilebilir (Bloch, 1993, s. 92). Feodalizm artan ticaret ve sanayileşme ile birlikte karakteristik özelliklerini giderek kaybetmiştir. Bu noktada, Hroch’un analizinde feodal toplumdaki kapitalist topluma geçiş sürecinde meydana gelen dönüşümler önemli bir yer tutmaktadır. Hroch, Avrupa’da gerçekleşen geniş çaplı sosyo-ekonomik değişimlerin milliyetçiliğin doğuşuyla yakından ilişkili olduğunu savunur. Analizinin temelinde, bu dönüşümün toplumsal yapıyı, ekonomik ilişkileri ve kültürel bağlamı nasıl şekillendirdiği ve bunların milliyetçilik üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu yer almaktadır (Gellner, 2012, s. 243). Hroch’un ulus oluşumunu büyük çapta meydana gelen toplumsal dönüşüm süreçleriyle – uzun mesafeli ticaretin gelişmesi ve pazar ilişkilerinin kırsal bölgelerden şehirlerarası alana yayılması ile bağlantılı olarak- ilişkilendirdiği söylenebilir. Yerel pazar ile ulusal pazar arasında istikrarlı ilişki kapitalist üretim ile gerçekleşmiştir. Hroch, oluşan pazar ağının homojenleşmesinin sonucunun ise siyasal merkezileşme olduğunu belirtir (Hroch, 2011, s. 26).

Hroch’un sözü edilen ilişkiye dair açıklamasında her türlü indirgemecilikten bilhassa ekonomik indirgemecilikten dikkatle kaçınmaya çalıştığı ifade edilebilir (Eley & Suny, 1996, s. 17). Her ne kadar ekonomik gelişme doğmakta olan ulusun yörüngesini belirlese de, ulusun formu bölgesel, dilsel ve siyasal konfigürasyon tarafından belirlenmiştir (Hroch, 2011, s. 26). Hroch’un yaklaşımında modern ulus devlete giden sürecin ne tür bir yol izlediğine yönelik ayrıntılı değerlendirmelerin olduğunu da belirtmek gerekir. Hroch’a göre birçok yazar Avrupa’da ulus oluşumunun tipolojik ikiliğini göz ardı etmektedir (Hroch, 2006, s. 23). Hroch’a göre, 19. yüzyılın başlarında Avrupa’da ulusal dile, ulusal kültüre ve etnik olarak homojen bir yönetici sınıfa sahip olan sekiz devlet-ulus mevcuttu: İngiltere, Fransa, İspanya, Hollanda, Portekiz, Danimarka, İsveç ve Rusya. Bu devletler, Hroch’un tanımladığı erken dönem devlet-ulusları ya da “egemen”

(“büyük”) uluslar kategorisine girmektedir. Bununla birlikte, aynı dönemde Almanya ve İtalya gibi benzer karakteristiklere sahip ancak siyasal olarak birleşmemiş devletler de bulunmaktaydı. Hroch, bu devlet-ulusların ulus-devletleşme süreçlerinin, siyasal modernleşme ile paralel bir şekilde gerçekleştiğini vurgulamaktadır (Hroch, 1996, s. 37; 2011, s. 30). Bahsi geçen devletler bağlamında modernleşmenin ve ulus-devlete giden sürecin ilk nüveleri on sekizinci yüzyıl veya daha öncesinde başladığı söylenebilir. Yönetimin modernleşmesi, bürokratikleşme, anayasacılık hareketleri, orduların modernizasyonu ve mali politikalar (özellikle vergi sisteminin genişlemesi) ulus-devlet sürecine katkı sunan gelişmeler olarak gösterilebilir. Bu noktada Hroch, birçok düşünürün devlet-millet oluşumunu bu perspektiften ele aldığını, bunun Avrupa’daki tüm ulus oluşturma süreçlerine genelleştirildiğini ve milliyetçiliğin modern devletin bir ürünü olarak ortaya çıkışına yönelik yaklaşımları eleştirmektedir (Hroch, 2006, s. 31).

Hroch’a göre modern ulus-devlete giden sürecin ikinci yolu ise “küçük ulus” olarak adlandırdığı imparatorlukların veya Avrupa’daki bazı devletlerin topraklarına yayılmış olarak yaşayan daha çok etnik grup şeklinde varlığını yüzyıllardır sürdüren, kendi dilinde sürekli edebi geleneği olmayan ve bir ulus-devlet kurma idealiyle harekete geçen ulusal hareketlerin doğması olmuştur oluşturmuştur (Hroch, 1995, s. 283-284). Hroch’un çalışmalarının merkezi ise kendisinin “küçük ulus” olarak adlandırdığı milletlerin ulus-devletleşme sürecidir (Hroch, 1998, s.91). Hroch’un ortaya koyduğu milliyetçiliğin ekonomi politikasına yönelik bu genel tespitleri daha iyi kavrayabilmek adına kendisinin millet ve milliyetçilik kavramlarını nasıl anlamlandırdığına ve milli hareketin evrelerini ne şekilde ifade ettiğine göz atmak faydalı olabilir.

1.2.1.1. Hroch’a Göre Millet ve Milliyetçilik

Öncelikle Hroch’un, millet ve milletçiliğe bakış açısının modernist ve Marksist yaklaşımdan farklı olduğunu ifade etmekte yarar vardır. Milletin kökenine ilişkin açıklamaların; ekonomi, siyaset ve toplumsal dönüşüme atıf yapmadan açıklanamayacağını ifade eden Hroch, bu dönüşüm ile milletin oluşumu arasındaki ilişkinin “tesadüf” olmadığını altını çizerek (Hroch, 2011, s. 22). Hemen hemen bütün çalışmalarında millet ve milliyetçiliğe ilişkin terminoloji sorununa da dikkat çekmektedir. Milleti ve milliyetçiliği açıklamaya yönelik tarihsel açıklamaların önemli bir kısmında bu iki kavram tanımlanmamıştır (Hroch, 2015b, s. 283).

Hroch’a göre millet, belirli bir coğrafi bölge üzerinde, insanlar ve doğa arasındaki etkileşimden doğan ve insanların ortak bir kimlik bilinci geliştirmelerine yol açan ekonomik, bölgesel, siyasi, dini, kültürel, dilsel vb. ilişkilerin birleşmesiyle oluşan geniş bir toplumsal gruptur (Hroch, 2011, s. 23-24; 2020, s.6-9). Hroch, milleti “toplumsal realitenin tarihsel kökene sahip bir bileşeni” olarak görür (Hroch, 2011, s. 22). Milliyetçilik ise bu realiteden türeyen bir olgu olarak ortaya çıkar. Hroch, milletlerin oluşumunu açıklarken Ernest Gellner ve Benedict Anderson gibi diğer bazı modernist teorisyenlerin yaklaşımlarından farklı bir yol izlemiştir. Hroch, milletlerin oluşumunda milliyetçiliğin rolünü kabul etmekle birlikte, milliyetçiliği, milletlerin varlığından türeyen bir olgu olarak görür. Yani, Hroch’a göre önce millet var olur, sonra milliyetçilik bu milletin varlığına dayanarak gelişir. Modern manada millet ortada yokken Smith’in terminolojisi ile “etnik toplulukların” olduğunu kabul eder. Hroch’a göre milletler, tarihsel süreç içinde oluşan ve sürekli olarak gelişen sosyal gruplardır. Bu grupları bir araya getiren birçok bağ vardır ve bu bağlar zamanla değişebilir. Ancak bunlardan üçünün değiştirilemez olduğunu vurgular (Hroch, 1998, s.93):

- Ortak bir geçmişin hafızası: Bu hafıza, grubun kaderi olarak ele alınır ve ulusal kimliğin oluşumunda önemli bir rol oynar.
- Yoğun dilsel veya dini bağlar: Bu bağlar, grup içinde, dışına göre daha yüksek bir sosyal iletişim düzeyi sağlar.
- Sivil toplum olarak örgütlenen grubun tüm üyelerinin eşitliği anlayışı: Bu anlayış, ulusal kimliğin modern ve kapsayıcı doğasını yansıtır.

Hroch’a göre milliyetçilik, bireyin kendi milletinin çıkarlarını ve değerlerini diğer tüm çıkar ve değerlere göre önceliklendiren bir düşünce biçimidir (Hroch, 1996, s. 36). Başka bir ifadeyle, kişinin kendi ulusuna duyduğu sevgi ve bağlılığın, diğer tüm değerlerin önüne geçmesidir. Hroch’a göre, milliyetçilik milli kimliklerin oluşumu ve sürdürülmesiyle doğrudan ilişkilidir. Milli kimlikler, tarihsel ve toplumsal süreçler sonucunda şekillenen bir aidiyet biçimi olarak ortaya çıkar ve milletler var oldukça milliyetçilik de varlığını sürdürür (Hroch, 1996, s. 43). Modernist yazarların yaklaşımlarında milliyetçiliğin doğuş anına odaklanıldığı görülmektedir. Hroch² dışında

² Hroch, milliyetçilik terimini, kendi milletinin çıkarlarına ve değerlerine diğer tüm çıkar ve değerlerden daha fazla öncelik veren bir ruh hali (kolektif zihniyet) olarak kullanmaktadır (Hroch, 1996a, s.36).

modernist yazarlar terminolojik olarak “milliyetçilik” kavramını kullanmaktadır. Hroch’a göre milliyetçilik çoğu zaman farklı anlamlarda kullanılan muğlak bir terimdir (Hroch, 2015b, s. 283). Hroch’a göre aşama A ve B için “milliyetçilik” terimini kullanmak kafa karıştırıcı ve yanıltıcıdır. Milliyetçilik terimi ancak milli hareketin kitleselleştiği C aşaması için kullanılabilir (Hroch, 2004, s. 646). Hroch’un çalışmalarında milliyetçilik kavramından ziyade milli hareket kavramını kullanmaktadır. Hroch, tüm nitelikleriyle tam olarak oluşmuş bir ulus statüsüne ulaşmayı amaçlayan örgütlü çabalara “milli hareket” adını verir (Hroch, 2004, s. 645; 1996, s.36; 1996b, s.80).

Milli hareketler, belirli bir ulusun bireyleri arasında ortak bir hedef doğrultusunda birleşir. Bu hedef, bağımsız bir ulus-devlet kurmak, kültürel veya dilsel hakları savunmak ya da daha geniş bir siyasi yapı içinde özerklik elde etmek gibi çeşitli şekillerde ifade edilebilir. Milli hareketler, ortak bir tarih, dil, kültür, din veya etnik köken etrafında anlatılar oluşturarak ulusal kimlik ve bilinç inşa etmede kritik bir rol oynarlar. Bu anlatılar, genellikle milli kahramanları, önemli olayları ve kutsal mekanları yücelterek ulusal birlik ve dayanışma duygusu yaratmayı amaçlar (Berger, 2006, s. 183). Milli hareketler, hedeflerine ulaşmak için geniş halk kitlelerini harekete geçirmeye çalışır; bu seferberlik mitingler, protestolar, yayınlar, eğitim faaliyetleri, semboller ve kültürel etkinlikler gibi çeşitli yöntemlerle gerçekleştirilir.

Hroch’un tipolojisinde milli hareketlerin üç evreli (A, B ve C) aşamaları ile toplumların iki aşamalı (kapitalizmin doğduğu süreç zarfında ve modern kapitalizmin yerleşiklik kazandığı koşullarda) sınıflandırması arasında bir kombinasyon kurduğu belirtilebilir. Buna göre Hroch, dört milliyetçilik tipi olduğunu belirtir (Hroch, 2011, s. 53). Birinci tipi “entegre tipi” olarak adlandırır. Bu tip milli hareketlerde, milli ajitasyon dönemi (B Evresi), kapitalizmin doğuş süreciyle (toplumsal dönüşümün birinci aşaması) çakışır ve milli hareketin kitleselleşmesi (C Evresi), modern kapitalist toplum yerleşik hale gelmeden önce gerçekleşir. Hroch’un kritik evre olarak gördüğü B evresi kapitalizmin doğuşu esnasında tamamlanır. Sanayi devrimi, burjuva devriminden önce başlamıştır. Milli hareketin kitleselleştiği C evresi ise devrim esnasında veyahut daha öncesinde gerçekleşebilir. Bu tipte işçi sınıfının belirginleşmesi ise ancak modern milliyetin orta çıkışından sonra gerçekleşmiştir. Çek, Norveç ve Fin milli hareketleri bu kategoriye örnek olarak gösterilebilir. İkinci tipi “gecikmiş tip” olarak adlandırır. Bu tipte, milli ajitasyon siyasi devrim ve endüstri devriminden önce başlar, ancak hareketin

kitleselleştiği C Evresi'ne geçiş, sınıf bilincine sahip proletaryanın örgütlenmesiyle, hatta işçi sınıfı hareketinin ortaya çıkışından sonrasına kadar gerçekleşmez. Bu nedenle modern milletin oluşumu gecikmeli olarak vuku bulur. Slovak milli hareketi ve Litvanya milli hareketi bu tipe örnek gösterilebilir (Hroch, 2011, s.54-57).

Üçüncü tipi “ayaklanma/isyan” tipi olarak adlandırır. Bu türe giren milli hareketler kitlesel karakterini feodal toplum koşullarında, yani kapitalist toplumun kuruluşundan evvel kazanmışlardır. Bu türde, C Evresi'nin ortaya çıkışına genellikle egemen millete karşı silahlı bir mücadele eşlik eder; burjuva toplumsal dönüşümünde bu evre önemli bir basamaktır. Balkan milli hareketleri bu tipin örneği olarak söylenebilir. Söz gelimi çalışmanın örneklemini temsil eden Bulgar milli hareketi bu tipe örnek gösterilebilir (Hroch, 2011, s.58). Hroch'un bu tip üzerinden Ernest Gellner'i eleştirdiğini belirtmekte yarar vardır. Hroch'a göre Gellner'in teorisi Balkan milliyetçiliğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Hroch, Gellner'in sanayileşme ve milliyetçilik arasında kurduğu ilişkinin Balkanlar'da geçerli olmadığını, sanayileşmenin başlangıcından çok önce güçlü bir milliyetçilik olduğunu belirtir (Hroch, 2015c, s. 21). Bununla birlikte Gellner'in teorisinin sanılanın aksine özgün olmadığını, Otto Bauer ve Karl Deutsch gibi yazarların Gellner'den çok önce teorilerinin temelinde kapitalist toplum kavramının bulunduğunu işaret eder (Hroch, 2006, s. 29). Hroch son olarak dördüncü tipi “bölünmüş” tip olarak adlandırır. Bu tip, kapitalizmin ve endüstri devriminin ardından ortaya çıkar, milli hareket kitleselleşemez ve genellikle başarısız olur. Belirginleşen özelliği ise milli hareketin kitleselleştiği C evresinin ya çok geç başlaması ya da hiç olmamasıdır. Söz gelimi Flaman milli hareketi bu kategoriye örnek teşkil edebilir (Hroch, 2011, s.58-59).

Avrupa'da geleneksel toplum yapısından günümüz toplum yapısına doğru bir gelişmeyi içeren modernleşme süreci ile birlikte siyasi, sosyal ve ekonomik bir takım değişim ve gereksinimlerin ortaya çıktığı söylenebilir. Bu noktada geleneksel toplum yapısında hâkim olan bütünlüğün çözülmesine ile birlikte ortaya çıkan bütünleşme ihtiyacının kendini gösterdiği ifade edilebilir (Şahin, 2007, s. 3). Tüm bunlardan hareketle sekülerleşme süreci ile birlikte milliyetçiliğin dinin boş bıraktığı alanı doldurduğu veya yerine geçtiğine ilişkin analizlere de rastlamak mümkündür. Söz gelimi Hayes, dinin boş bıraktığı alanı milliyetçiliğin doldurduğunu iddia etmektedir. (Hayes, 2010). Yine milliyetçilik literatüründe başat konumda olan Modernist yaklaşımın milliyetçiliğin doğuşuna ve yükselişine ilişkin sosyo-ekonomik faktörlere odaklandığı ifade edilmelidir.

Toplumsal gerçeğin temel bir unsuru olan din olgusunun milliyetçilik literatüründe göz ardı edildiği söylenebilir (Grzymale-Busse, 2009, s. 1; Rieffer, 2003, s. 216).

Hroch'un çalışmalarında din olgusuna yönelik geniş açıklamalara yer verdiğini de belirtmek gerekir. Hroch, ulusların oluşumunda dinin rolünü incelerken din etkisini tek bir kalıba sokmanın mümkün olmadığını görüşündedir. Dinin milli hareketlere etkisi her zaman net ve tek yönlü değildir. Bu etkiyi anlamak için, kilisenin kurumsal rolü, din adamlarının rolü, dini fikirlerin etkisi ve günlük yaşamda din ile milliyetçiliğin nasıl iç içe geçtiği gibi faktörlerin ayrı ayrı incelenmesi gerektiğini belirtmektedir. Her ne kadar din adamları ve kilisenin milli hareketlere karşı tutumu önemli olsa da belirleyici nitelikte değildir. Hroch, din ve milliyetçilik ilişkisinin her zaman aynı kalmadığını, aksine tarihsel ve toplumsal bağlamlara göre değişebileceğini vurgular. Örneğin, Polonya, Litvanya ve İrlanda'da Katoliklik, milliyetçi hareketlerin önemli bir dayanağı olurken, Balkanlar'da Yunan, Sırp ve Bulgarların Osmanlı'ya karşı mücadelelerinde Ortodoksluk etkili olmuştur. Ancak, din ve milliyetçilik her zaman uyum içinde olmamış, Çek milliyetçi hareketinde olduğu gibi, milliyetçi talepler siyasallaştıkça Katolik Kilisesi ile milliyetçiler arasında gerilimler yaşanmıştır. Bazen milliyetçilik, dini inanç ve pratiklerin yerini alarak kutsal bir anlam kazanabilir; millet, kutsal bir varlık olarak algılanabilir ve milliyetçi liderler, dini liderlere benzer roller üstlenebilir. Din ve dini kurumlar milliyetçi amaçlar için kullanılabilir ve söylemin bir parçası haline gelebilir. Örneğin, Çek milliyetçi hareketinde Hussizm, Katolik Avusturya İmparatorluğu'na karşı milli kimliğin sembolü olarak kullanılmıştır (Hroch, 2021, s. 6-18).

1.2.1.2. Hroch'a Göre Milli Hareketin Evreleri

Hroch'a göre küçük milletler, kendi etnik grubuna mensup yönetici sınıfı olmayan, egemen etnik grup tarafından yönetilen ve çoğu zaman kendi dillerinde kültürel üretim geleneği olmayan veya geçmişte olup kesintiye uğramış milletleri kapsamaktadır (Hroch, 1989, s. 91-92). Hroch, "küçük" sıfatını niceliksel bir anlamdan ziyade, bu tür milletlerin tarihsel ve toplumsal konumunu vurgulamak için kullanır (Hroch, 2011, s.30). Hroch, egemen olmayan etnik grubun bir "ulus" haline gelmesini içeren süreci A, B ve C şeklinde üç farklı evreye ayırır. Her bir evreyi diğerinden ayıran ise o evreye katılan aktörler ve onların üstlendikleri faaliyetlerdir.

Hroch'a göre, A evresi, bir milli hareketin başlangıç aşamasıdır. Bu evre, geniş çapta toplumsal bir hareket veya siyasi seferberlikten ziyade, çoğunlukla akademik çevrelerde gerçekleşen kültürel bir uyanış ve bilinçlenme dönemidir (Hroch, 1995, s.284). Bu aşamada, tarihçiler, dilbilimciler, yazarlar ve folklorcular gibi akademisyenler ve entelektüeller, kendi halklarının tarihini, dilini, kültürünü ve folklorunu aktif olarak araştırmaya ve tanıtmaya başlarlar (Hroch, 1993, s.293-294). A evresinin temel özelliği, bu faaliyetlerin öncelikle üniversitelerde, akademik topluluklarda ve edebi çevrelerde yoğunlaşmasıdır. Etnik grubun tarihi, dili, edebiyatı ve folklorunun yoğun bir şekilde araştırılması ve tanıtılması, dilin standardizasyonu, sözlüklerin ve dilbilgisi kitaplarının oluşturulması ve edebiyatın dilin geliştirilmesi için kullanılması, etnik grubun geçmişinin, ulusal kimlik ve birlik duygusu yaratmak için yeniden yorumlanması bu evre gerçekleşir. A evresindeki ulusal hareketlerin, siyasi bağımsızlık veya özerklik gibi açıkça tanımlanmış siyasi hedefleri yoktur. Hareketin bu aşaması çoğunlukla entelektüeller ve akademisyenlerle sınırlıdır ve daha geniş halk katmanlarına henüz yayılmamıştır. Yine bu grup büyük çapta bir toplumsal etkiye sahip değildir (Hroch, 2011, s.50). Hroch'un işaret ettiği bir başka husus ise akademik ilginin bazen yurt dışındaki akademisyenler bazen de egemen olmayan etnik grubun dışında geliştiğidir. A evresinin milliyetçiliğin ortaya çıkmasında kilit rol oynadığı söylenebilir. Yine bu evre uluslaşma sürecinin yörüngesini belirlemektedir (Hroch, 1989, s.100). Dil, tarih ve folklor alanlarında yapılan çalışmalar ön-milliyetçilik bağlamında düşünülebilir. Belirtilmesi gereken önemli bir husus milli hareketlerin kitlesel bir görünüm kazanmadan önce bazen cılız bazen de güçlü bir akademik ilgi dönemi (A evresi) geçirmiş olmalarıdır.

Bütün bunlardan hareketle A Evresi, bir milli hareketin başarısı için hayati önem taşır (Hroch, 2011, s.273). Bir milli hareketin daha sonraki aşamalarında gerekli olan entelektüel temelleri, kültürel argümanları ve ideolojik çerçeveyi sağlar. Bu evre, bir halkı ortak bir amaç etrafında birleştirmeye ve harekete geçirmeye yardımcı olabilecek bir birlik ve dayanışma duygusu yaratır. Hroch'a göre A Evresi, bir ulusun "uyanışını" simgeler. Bu, kültürel farkındalığın arttığı, ortak bir tarihin ve dilin yeniden keşfedildiği ve ulusal bir kimliğin şekillenmeye başladığı bir dönemdir. A Evresi, daha sonraki evrelerde daha belirgin hale gelecek olan milli bilincin tohumlarını eker.

Hroch'a göre B evresi, milli hareketlerin gelişiminde A evresinden sonra gelen ve "yurtseverlik ajitasyonu dönemi" olarak adlandırılan kritik bir aşamadır (Hroch, 2011,

s.51). Bu evre, milli bilincin artık sadece entelektüel bir kesimin ilgi alanı olmaktan çıkıp, daha geniş halk kitlelerine yayılmaya başladığı bir dönemi temsil eder. B evresi, milli hareketin başarısı için olmazsa olmaz bir dönemdir çünkü milli bilincin toplumsallaşmasını ve milli mücadelenin örgütlü bir şekilde yürütülmesini sağlar. B evresinde milli dilde gazete ve dergiler çıkarılır, milli dilde edebi eserler verilir, milli tarih ve kültür çalışmaları yoğunlaşır. Bu faaliyetler, milli bilincin yayılmasında ve milli kimliğin güçlenmesinde önemli rol oynar. B evresinde milliyetçi örgütlenmeler kurulur, dernekler ve siyasi partiler ortaya çıkar. Bu örgütlenmeler, milli hareketin daha örgütlü ve programlı bir yapıya kavuşmasını sağlar. A evresinde milliyetçi düşünceler küçük bir aydın grubunca geliştirilirken, B evresinde bu düşünceler toplumun daha geniş kesimlerine yayılır. Bilhassa eğitilmiş orta sınıflar ve öğrenciler milli harekete katılır. Hroch'a göre, B evresinde dile ve kültüre ilişkin talepler ön planda yer alsa da, siyasi taleplerin ilk nüveleri de bu dönemde atılmaktadır (Hroch, 1995, s. 191). Milli hareketler, kültürel haklarının yanı sıra siyasi haklarını da talep etmeye başlarlar. Hroch'un analizinin odağı B evresidir. Milli bilincin yeni yeni yaygınlaşmaya başladığı bu aşamada aynı zamanda aktivist grupların faaliyetleri ön plana çıkmaktadır. İşte bu aktivist ya da ajitatör grupların içinde bulundukları toplumsal sınıf, aldıkları eğitim ve meslekleri, Hroch'un ampirik araştırmalarının temelini oluşturmaktadır (Hroch, 2011, s.51). A evresindeki entelektüel çalışmaların etkisiyle ve toplumsal, ekonomik ve siyasi gelişmelerin de katkısıyla, milliyetçilik fikri B evresinde toplumda daha geniş bir kabul görmeye başlar. Bu süreçte, özellikle eğitilmiş ve kentli kesimler öncü konumundadır. (Hroch, 2011, s.275-276). Hroch'un yurtsever olarak adlandırdığı bu grupların, bir diğer özelliği ise milli bilincin toplumun diğer kesimlerine göre daha çabuk oluşması ve milli harekete uzun süreli destek vermesidir (Hroch, 2011, s.38). Yine bu grupların ortaya çıkışı eski düzenin sorgulanmaya başladığı, yeni gerilimleri ortaya çıktığı siyasi, sosyal ve ekonomik bir kriz dönemine rastlamaktadır.

Hroch, çalışmalarında B evresine yani aktivist grupların faaliyetlerine odaklanıyor olsa da milli uyanışın son evresi olan C evresinin sadece bu faaliyetler ile açıklanamayacağını farkındadır. Milli uyanışın son evresi olan C aşamasının en belirgin özelliği, milli hareketlerin toplumun farklı kesimlerini kapsayacak şekilde kitleleşmesidir. Hroch'a göre bu durum ise siyasi, sosyal ve ekonomik durumla yakın

ilişkilidir (Hroch, 2011, s. 51). Bu süreçte eğitim, basın-yayın organları ve diğer iletişim araçları da önemli bir rol oynamaktadır (Hroch, 1995, s. 284; Hroch, 1996, s.37).

Hroch'a (2019, s.8-9) göre, milli hareketlerin erken veya geç başlamasını açıklamak için dikkate alınması gereken çeşitli faktörler de söz konusudur. Egemen olmayan etnik gruplarda, kolektif kimliğin güçlü ve net olması, hareketlerin zamanlamasında kritik bir rol oynar; erken başlayan hareketlerde bu kimlik güçlü bir şekilde görünmektedir. Ayrıca, kolektif hafıza ve elitler arasındaki tarihsel bilincin önemi büyüktür, çünkü eski (ortaçağ) kimlikler ulusal harekete entegre edilebilir. Yazılı dilin sürekliliği, modern ulusal dilin gelişimi için temel oluştururken, toplumsal iletişimi de kolaylaştırır. Etnik topluluğun sosyal yapısı da önemli bir faktördür; eğitilmiş elitlerin, burjuvazinin veya toprak sahiplerinin varlığı, hareketin ilerlemesini etkiler. Eğitim seviyesi ve bireylerin yükseköğrenimle sosyal statülerini geliştirme imkânları, ulusal hareketlerin gelişiminde belirleyici bir rol oynamaktadır. Son olarak, siyasi koşullar ve çok etnikli imparatorluklarda uygulanan baskının derecesi, ulusal ajitasyonun zamanlamasını ve niteliğini etkileyen önemli unsurlardandır. Hroch, bu faktörlerin çeşitli vakalarda farklı biçim ve yoğunluklarda ortaya çıktığını ve bazılarının eksikliğinin ulusal hareketlerin geç başlamasına neden olabileceğini belirtmektedir. Bu faktörlerin etkilerinin birleşimi, ulusal hareketlerin erken veya geç başlamasını açıklamaktadır.

Hroch, milli, ajitasyonun başarıya ulaşma hızındaki farklılıkları açıklamak için de bir dizi “bütünleştirici” faktör tanımlamaktadır. Bu faktörler arasında, güçlü bir toplumsal iletişim biçiminin varlığı, Aşama A'nın sonuçlarının ulusal hareket tarafından etkili bir şekilde kullanılabilmesi, gelişmiş bir ilköğretim sistemi ve yüksek okuryazarlık oranı bulunmaktadır. Ayrıca, etnik topluluk üyelerinin belirgin bir kolektif kimliğe sahip olmaları, basılı dilin kullanım imkânı, yönetici elitler ve sosyal ilerleme için yeterli fırsatların sağlanması önemlidir. Öte yandan, Hroch, ulusal ajitasyon süreçlerini yavaşlatabilecek “parçalayıcı” faktörlere de dikkat çekmektedir. Bu faktörler arasında, düşük düzeyde toplumsal iletişim ve zayıf piyasa ilişkileri, basılı dil geleneğinin eksikliği, ulusal hareketlere yönelik siyasi baskı, düşük ilköğretim seviyeleri ve yükseköğrenime sınırlı erişim gibi unsurlar bulunmaktadır. Bu parçalayıcı etkenler, belirli ulusal hareketlerde ulus oluşumunu zayıflatmakta ve B aşamasının başlangıcını geciktirmektedir (Hroch, 2019, s.10-11).

1.2.2. Ernest Gellner'in Ekonomi Politigi

Ernest Gellner, “Ulus ve Ulusçuluk” adlı eserinde, milliyetçiliğin tarım toplumundaki kültürel farklılaşma ve tabakalaşmanın aksine, sanayileşmenin getirdiği kültürel homojenlik ve standartlaştırılmış bir eğitim sistemine bağlı olarak ortaya çıktığını savunur. Gellner’e göre, sanayileşmiş toplumların karmaşık yapısı, bireyleri ortak bir dil, tarih ve kültür etrafında birleştiren ve kimlik duygusunu geliştiren milliyetçiliği gerekli kılar (Gellner, 1992, s. 70-80). Gellner’e göre, milliyetçilik, “siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören siyasal bir ilkedir” ve bu birimlerin çakışması, meşruiyet zeminini sağlar. Bu ilkenin barışçıl bir şekilde uygulanabilmesi, farklı milletten olanların bu duruma razı olmalarına bağlıdır. Milliyetçilik duygusu ise ya bu ilkenin ihlalinden duyulan öfke ya da gerçekleşmesinden duyulan tatminle ortaya çıkar. Gellner, milliyetçilikle ilişkilendirdiği devletin tarihsel olarak üç evreden geçtiğini belirtir: tarım öncesi dönem, tarım dönemi ve sanayi dönemi. Tarım öncesi toplulukların küçük olması nedeniyle düzenleyici bir kuruma ihtiyaç duyulmamıştır, bu nedenle devlet bu dönemde belirginleşmemiştir. Tarım toplumunda ise devlet sorunu giderek önem kazanmaya başlamıştır. Devlet esasen sanayi toplumunun bir gereksinmesi haline gelmiştir (Gellner, 1992, s. 19-27).

Gellner, milleti tanımlarken iki temel unsuru vurgular. Ona göre, insanlar tarih boyunca farklı gruplar halinde örgütlenmiş olsalar da millet olmanın temelinde, bu gruba ait olma arzusu ve bu birlikteliği sürdürme iradesi bulunur. Ancak Gellner, bu iradenin bireylerin bilinçli bir tercihi olmaktan çok, sanayi toplumunun yarattığı koşulların bir sonucu olduğunu belirtir. Gellner’e göre, bir milleti tanımlayan en önemli unsurlardan biri ortak bir kültürdür. Ancak bu kültür, geleneksel ve yerel çeşitliliklerden ziyade, sanayi toplumunun ihtiyaçlarına uygun olarak homojen ve standartlaştırılmış bir üst kültürdür (Gellner, 1992, s. 28). Ortak üst kültür, milli kimliğin ve birliğin temelini oluşturur. Ulus-devlet, milliyetçiliğin siyasi organizasyon biçimidir ve ortak bir üst kültürü yaygınlaştırmak ve korumak için hayati bir rol oynar. Yüksek kültüre dayalı toplumlar, modern eğitim sistemine dayalı okuryazar toplumlardır. Modern eğitim sistemi, tıpkı modern toplum gibi geniş ve karmaşıktır; bu nedenle, devletin ihtiyaç duyduğu insan gücü ancak bu sistem aracılığıyla sağlanabilir. Modern toplumlarda eğitim temelinde standartlaşmış bir dil bir yandan toplumsal iletişimi kolaylaştırırken diğer yandan hareketli ve işbölümünü sağlayan bir toplum oluşturur (Gellner, 1992, s.70). Toplumsallaşmanın

zorunluluğu, milliyetçilik çağında yaşamımızın temel nedenidir (Gellner, 1992, s.78). Gellner'e göre, milliyetçilik bazen önceden var olan kültürleri alarak, bazen de milletleri kendi yaratır. Dolayısıyla milletler uyuklarından uyanmazlar, geçmişte var olan kültürler yeni dönemin koşullarına göre kristalleşirler (Gellner, 1992, s. 94). Milletler, milliyetçilik ideolojisinin bir sonucu olarak ortaya çıkar (Gellner, 1992, s.105). Yani milletler, önceden var olan doğal topluluklar değil, modern çağın bir ürünüdür. Marksist düşüncenin aksine Gellner milletlerin rastlantı sonucu doğmadığı görüşündedir.

Gellner'in milliyetçilik teorisi, milleti milliyetçiliğin bir ürünü olarak ele almasıyla öne çıkmaktadır. Bu yaklaşıma göre, milletler tarihsel süreçte doğal bir şekilde var olan birimler değil, sanayileşme sürecinin beraberinde getirdiği toplumsal, ekonomik ve politik dönüşümler neticesinde ortaya çıkan ve milliyetçilik ideolojisi tarafından inşa edilen sosyal yapılardır. Dolayısıyla, Gellner'e göre milliyetçilik, modern toplumların ayrılmaz bir özelliği olmakla birlikte, sanayileşmenin kaçınılmaz bir sonucudur. Gellner'in analizinde, milliyetçiliğin yalnızca ekonomik ve politik dinamiklerle değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal faktörlerle de derin bir ilişki içinde olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, milliyetçilik olgusunu anlamak için sanayi toplumunun karmaşık yapısını ve bu yapının bireylerin kimlik algıları üzerindeki dönüştürücü etkisini dikkate almak büyük önem taşımaktadır.

1.2.3. Benedict Anderson'un Ekonomi Politikası

Benedict Anderson, "Hayali Cemaatler" adlı çalışmasında, milleti bir "hayali topluluk" olarak tanımlar (Anderson, 1995, s. 20). Esasen Anderson, Ernest Renan ve Gellner'in de milletin hayal edildiğine vurgu yaptığını belirtir. Bu noktada Gellner ile farkı, Gellner'in milletlerin "icat edilmesini" uydurmayla bir tutmasından kaynaklanır (Anderson, 1995, s. 20-21). Anderson, milletlerin gerçek olup olmamasıyla değil, onların nasıl hayal edildiğine odaklanır. Milliyetçiliğin büyük düşünürleri olmadığını belirten Anderson, çağdaş siyasal ideolojilerden ziyade din ve akrabalık gibi olgularla ele alındığında milliyetçiliğin daha iyi anlaşılabilceğini ifade eder (Anderson, 1995, s. 19-20). Anderson, ölüm gibi diğer ideolojilerin genellikle ilgilenmediği varoluşsal soruları milliyetçi düşüncenin ele aldığını vurgular. Modernleşmeyle birlikte dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin azalması, insanların ölüm ve ölümsüzlük gibi temel sorulara dair algılarında bir boşluk yaratmıştır. Geleneksel toplumlarda din, bu tür varoluşsal

sorulara yanıtlar sunarak bireylere anlam ve düzen duygusu kazandırır. Ancak modernleşmenin etkisiyle dinin toplumsal hayattaki rolü zayıfladıkça, bireyler bu boşluğu doldurmak için anlam ve düzen arayışlarını farklı kaynaklarda sürdürmeye yönelmişlerdir. Anderson'a göre, milliyetçilik, bu arayışa yanıt veren ideolojilerden biridir (Anderson, 1995, s. 24-25).

Anderson'a göre, millet, hayal edilmiş bir siyasi topluluktur ve dört şekilde hayal edilir: İlk olarak, her milletin, ötesinde başka milletlerin yaşadığı sınırlı sınırları vardır ve hiçbir millet kendini tüm insanlığı kapsayacak şekilde düşünmez. İkinci olarak, millet kavramı, Aydınlanma ve Fransız Devrimi gibi olaylarla hanedanların ve imparatorlukların gücünü kaybettiği bir dönemde ortaya çıkmış ve bu nedenle egemenlik düşüncesiyle yakından bağlantılıdır; milletler, kendi kaderlerini tayin etme hakkına sahip bağımsız siyasi birimler olarak görülürler. Üçüncü olarak, milletler, üyeleri arasında derin bir kardeşlik ve dayanışma duygusu oluşturan topluluklar olarak cemaat olarak hayal edilir; bu duygu, ortak bir dil, tarih, kültür ve değerler paylaşımı inancıyla desteklenir. Son olarak, milletin üyelerinin çoğu, birbirini tanımaz ve yüz yüze görüşmez; yinede, her bireyin zihninde bu büyük topluluğun hayali yaşamaya devam eder (Anderson, 1995, s. 21-22).

Anderson, milliyetçiliğin kültürel köklerini, özellikle dinsel cemaat ve hanedanlık mülkü kavramları etrafında analiz eder. Dinsel cemaatlerde aidiyet, büyük ölçüde ortak bir kutsal dile dayanır. Bu dil, dini metinlerin ve ritüellerin dilidir ve cemaatin sınırlarını belirleyen önemli bir unsurdur. Söz gelimi, Latince, Ortaçağ'da Hristiyan dünyasını bir arada tutan evrensel bir dil olarak işlev görmüştür. Dini cemaatlere giriş, genellikle dil öğrenimini ve dini metinlere aşinalığı gerektirir. Bu durum, kültürel sınırların belirgin ve aşılması zor olduğu bir toplumsal yapıya işaret eder. Anderson'a göre, hanedanlık mülkü, milliyetçiliğin ortaya çıkışını anlamak için önemli bir kültürel kaynaktır, ancak bu iki yapı arasında önemli farklar vardır. İlk olarak, hanedanlık mülkü, merkezi bir otoriteye, yani hükümdara dayanır ve sınırları genellikle belirsiz ve esnektir; oysa modern ulus-devletler, belirli ve sabit sınırlarla tanımlanmış bölgelerde, tüm bireyler üzerinde eşit egemenlik kurmayı hedefler. İkinci olarak, hanedanlık mülkü, meşruiyetini ilahi haktan alır; hükümdar Tanrı tarafından atanmış olarak kabul edilir ve gücünü Tanrı'dan aldığına inanılır. Modern ulus-devletlerin meşruiyeti ise, halkın egemenliğine dayanır ve devletin gücü, halktan aldığı yetkiye dayanır. Üçüncü olarak, hanedanlık mülklerinde kimlik ve aidiyet, hükümdara ve hanedanlığa bağlılık etrafında şekillenirken, milliyetçilik, ortak bir

dil, kültür, tarih ve değerler etrafında şekillenen bir ulusal kimlik anlayışına dayanır. Bu farklar, hanedanlık mülkü ve modern ulus-devletlerin birbirinden ne şekilde ayrıldığını ve milliyetçiliğin nasıl farklı bir yapı sunduğunu gösterir. Anderson, milliyetçiliğin kültürel köklerini dinsel cemaat ve hanedanlık mülkü gibi daha önceki toplumsal örgütlenme biçimlerinde bulur. Ancak Anderson’a göre milliyetçilik, bu yapıları aynen tekrar etmez. Milliyetçilik, bu yapıların bazı unsurlarını alıp dönüştürerek, modern dünyanın koşullarına uygun yeni bir toplumsal yapı yaratır. Örneğin, milliyetçilik, dinsel cemaatlerin sunduğu aidiyet ve anlam duygusunu alır ancak bunu kutsal bir metin veya ilahi bir otoriteye değil, ulusun hayali bir topluluğu etrafında inşa eder. Anderson’a göre milletin ve milliyetçiliğin doğuşu, bu sistemlerin sona ermesiyle değil, dünyayı anlama biçiminin değişmesiyle ilgilidir. Matbaa kapitalizmi ve teknolojisi ise milliyetçiliğin yayılmasında kilit rol oynamıştır (Anderson, 1995, s. 25, 36-37). Anderson, matbaanın milliyetçiliğin ortaya çıkışında tek başına belirleyici bir faktör olmadığını kabul etmekle birlikte, bu olgunun yayılmasında önemli bir rol oynadığını savunur. Ona göre, kapitalist yayıncılık matbaanın icadıyla birlikte büyük bir ivme kazanmış ve bu durum yayıncılık alanında bir patlama yaşanmasına yol açmıştır. Yayıncılar, daha geniş kitlelere ulaşmak amacıyla dini metinlerin egemen dili olan Latince yerine halk dillerini kullanmaya başlamışlardır. Bu değişim, dini metinlerin kutsal dil üzerindeki tekeli zayıflatarak halk dillerinin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Anderson, bu süreci “halk dillerinin derlenmesi” olarak adlandırır ve milliyetçiliğin yükselişi için elverişli bir zemin hazırladığını belirtir (Anderson, 1995, s.59).

Halk dillerinin yaygınlaşması, insanların dini farklılıklardan bağımsız yeni bir iletişim alanı ve ortak bir kimlik duygusu yaratmalarına katkıda bulunmuş, bu durum insanların kendilerini daha geniş bir topluluğun parçası olarak hayal etmelerine imkân tanımıştır. Matbaa, aynı anda çok sayıda insanın aynı haberleri ve fikirleri paylaşabilmesini mümkün kılarak “eşzamanlılık” algısının ortaya çıkmasında ve yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Anderson, bu açıdan gazeteleri önemli bir örnek olarak gösterir. Her gün aynı gazeteyi okuyan insanlar, farklı yerlerde olsalar bile aynı olayları aynı anda takip ettikleri duygusunu paylaşırlar. Bu ortak deneyim, ulusal bilincin güçlenmesine katkı sağlayan önemli bir faktördür ve Anderson, gazetelerin bu işlevini “kitlese bir ayin” olarak tanımlar. Benzer şekilde, romanlar da okuyucularına “eşzamanlı” ve “hayal edilmiş” bir dünyayı sunarak bu algının oluşmasına katkıda bulunur. Roman karakterleri, farklı

hayatları olmasına rağmen aynı olay örgüsü içinde bir araya getirilir ve okuyucu bu karakterlerin hayatlarını aynı anda takip eder. Bu türden bir eşzamanlılık algısı, milli kimlik ve toplumsal dayanışmanın güçlenmesine katkıda bulunur (Anderson, 1995, s. 49-50). Anderson, bu kültürel ürünlerin milli bir hafıza ve tarih inşa etmek için de kullanıldığını belirtir. Özellikle tarihi romanlar, geçmişte yaşanmış olayları ve kahramanları milli bir bakış açısıyla yeniden yorumlayarak milli kimliğin güçlenmesine hizmet etmiştir. Benedict Anderson'un milliyetçilik teorisi, okuryazar-tarım toplumlarından modern endüstri toplumlarına geçişe odaklanır. Anderson'a göre milliyetçiliğin doğuşunda en etkili faktör matbaa teknolojisi ve bunun kitap ve gazete basımında yol açtığı büyük patlamadır.

1.2.4. Eric J. Hobsbawm'ın Ekonomi Politikası

Milliyetçiliğe modernist bakış açısıyla yaklaşan en önemli düşünürlerden biri de İngiliz Marksist tarihçi Eric J. Hobsbawm'dır. Tıpkı diğer modernist düşünürler gibi milleti ve milliyetçiliği modern yapılar olarak tanımlamaktadır (Hobsbawm, 2006, s.17). Hobsbawm, milliyetçiliğin on dokuzuncu yüzyıl boyunca devletler ve milli ekonomiler inşa ettiğine dikkat çeker. Milliyetçilik konusunda Gellner'in tanımını benimseyen Hobsbawm milletin görece yeni bir olgu olduğunu vurgular (Hobsbawm, 1993, s.23). Milleti suni, icat ve sosyal mühendislik ürünü dolayısı ile milliyetçilik tarafından icat edilen bir olgu olduğunu belirtir. Hobsbawm'a göre milliyetçilik milletleri "icat" ederken çoğu zaman kendinden önceki kültürü değiştirir veya tamamen yok eder. Diğer modernist düşünürler gibi milletleri sosyo-ekonomik gelişmenin belirli bir aşamasında var olduğunu iddia eder. Millet ve milliyetçiliğin esasen tepeden oluştuğunu, fakat insanların umutları, özlemleri ve çıkarları doğrultusunda analiz edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir (Hobsbawm, 1993 s. 25). Hobsbawm'ın analizinin merkezinde tıpkı diğer modernist düşünürler gibi Avrupa vardır. Çalışmalarında Avrupa'daki milli hareketlerin tarihsel evrimine odaklanmıştır. Bu kapsamda ele aldığı husus ise çeşitli milli hareketlerin kitle desteğini nasıl elde ettiğidir. Milliyetçiliğin gelişimini kendisi gibi Marksist bir tarihçi olan Miroslav Hroch'un yaklaşımından hareketle açıklar. Hroch'un milli hareketlerin üç aşamalı gelişiminde B evresi üzerinde durduğunu, kendisinin ise milli hareketlerin kitleselleştiği C evresi üzerinde durduğunu ifade eder (Hobsbawm, 1993, s. 26-27). Milliyetçiliğin ancak bu dönemde önem kazandığını vurgular. Kitle desteği ise

milliyetçiliğin erken aşaması (proto-milliyetçi) olan dönemde bir topluluk duygusu oluşturacak dört unsur; dil, din, etnisite ve devlet aracılığıyla sağlanır. Bu unsurları milliyetçiliğe dönüştürecek ise küçük burjuvazinin propagandasıdır (Roger, 2008, s.72). Hobsbawm, milliyetçilik olgusunu iki ana türde sınıflandırır. İlk tür, eşit yurttaşlığı teşvik eden demokratik siyasi milliyetçiliktir; bu tür, Almanya ve İtalya gibi kapitalist piyasa ekonomisinin gelişim gösterdiği ülkelerde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, demokratik siyasi milliyetçilik, bireylerin eşit haklara sahip olduğu ve ulusun bir bütün olarak demokratik değerler etrafında şekillendiği bir anlayışı ifade eder. İkinci tür ise, daha çok etnik ve dilsel bağlara dayanan milliyetçiliktir. Miroslav Hroch'un da belirttiği gibi, bu tür milliyetçilik, "küçük milletlerin" imparatorluklardan bağımsızlık kazanma süreçlerini kapsar ve özellikle on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, çeşitli etnik gruplar kendi kimliklerini ve bağımsızlıklarını talep ederek, tarihsel imparatorluk yapılarından ayrılma mücadelesi vermiştir.

Hobsbawm, millet olmanın; toprak parçası, etnik köken ve ortak bir dil, gibi nesnel unsurlar yerine pratikte üç kriter üzerinden değerlendirir. Milletin devletle olan tarihsel bağı pratikte millet olarak sınıflandırılmanın ilk unsurudur. Bir milletin varlığı, mevcut devletle tarihsel bir bağa sahip olmasıyla yakından ilişkilidir. Bu bağ, ortak bir geçmiş, ortak bir siyasi deneyim veya ortak bir kültürel miras şeklinde olabilir. Söz gelimi, İngiliz, Fransız, Rus, Polonya ve İspanyol uluslarının varlığı, bu ulusların mevcut devletlerle uzun ve köklü tarihsel bağlarına dayanmaktadır. Bir milletin varlığı için bir diğer önemli kriter, yazılı bir edebi ve anadile sahip, köklü bir kültürel elitin varlığıdır. Bu elit, ulusal kimliğin korunması, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasında önemli bir rol oynar. Söz gelimi, İtalyan ve Alman uluslarının oluşumunda, her iki ulusun da ortak bir edebi ve kültürel mirasa sahip olması önemli bir rol oynamıştır. Bir ulusun varlığı için üçüncü önemli kriter, yeterli büyüklükte bir nüfusa ve canlı bir ekonomik yaşama sahip olmasıdır. Bu kriter, bir ulusun kendi kendine yetebilmesi ve bağımsız bir siyasi varlık olarak varlığını sürdürebilmesi için önemlidir (Hobsbawm, 1993, s. 55-56).

Milliyetçiliğin yakın tarihte etkili bir potansiyel güç haline geldiğini belirten Hobsbawm, insanların milleti tahayyül etme nedeni olarak, kolektif aidiyet duygularının bir kısmını işaret etmektedir. Dünyanın pek çok köşesinde yer alan devletler ve milli hareketler, zaten var olan ve potansiyel olarak da modern devletler ve milletlere uygun düşebilecek makro-politik ölçekte etkili olabilen kolektif aidiyet duygularının bazı biçimlerini harekete

geçirebilir. Hobsbawm bu bağları “ön-milli” olarak adlandırır. Proto-milli (ön-milli) olarak tanımlanan bağların (dil, din, etnik köken ve kalıcı bir politik birime ait olma bilinci), bölgesel politik örgütlenme (devlet) biçimiyle zorunlu bir bağ olmadığını belirtir. Bu bağların modern milliyetçiliğin ön-milli kökleri olabileceğini ileri sürmektedir (Hobsbawm, 1993, s. 65).

Hobsbawm, din ile milli bilinç arasında güçlü bir ilişki olabileceğini savunur ve Polonya ile İrlanda’yı bu duruma örnek olarak gösterir. Ona göre, din, başka türlü ortaklık kuramayacak insanlar arasında kardeşlik bağı oluşturarak bazı biçimlerde bir üyelik işareti işlevi görmektedir. Hobsbawm’a göre din, modern milliyetçilik bağlamında paradoksal bir “çimento” görevi üstlenmektedir (Hobsbawm, 1993, s. 89). Milliyetçiliğin dilsel anlamda proto-milli kökleri olabileceğini belirten Hobsbawm, Arnavut milliyetçiliğini buna örnek olarak gösterir. Büyük çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte Ortadoks ve Katoliklerin de bulunduğu Arnavutlukta, dil dışında hemen hemen bütün unsurların birleştirici olmaktan ziyade ayrıştırıcı olduğunun altını çizen Hobsbawm, Arnavut milliyetçiliğinin öncülerinin (aktivistleri) milli kimliği dilde aramasını doğal olduğu ifade eder (Hobsbawm, 1993, s.72).

İnsanlar arasındaki fiziksel farklılıklar ve ortak bir atadan gelme inancı, “biz” ve “onlar” ayrımını pekiştirerek proto-milli bir bilincin oluşmasına katkıda bulunabilir. Ancak Hobsbawm, bu tür bir bilincin modern ulusal kimliklerle aynı olmadığını ileri sürer. Hobsbawm, “kalıcı bir politik birime ait olma bilincini” proto-milliyetçiliğin en belirleyici kriteri olarak tanımlar. Bu bilinç, özellikle modern ulusun çerçevesini oluşturan devlet, Ruslar ve İngilizler gibi devlet-halkla birlikte anılıyorsa, çok güçlü bir bağlayıcı unsur olarak karşımıza çıkar. Hobsbawm, devletin, özellikle de modern ulus-devletin, kalıcı bir politik birime ait olma bilincinin pekiştirilmesinde merkezi bir rol oynadığını vurgular. Modern devlet, vatandaşlarına ortak bir kimlik, ortak bir hukuk sistemi ve ortak bir siyasi yapı sunarak bu bilinci güçlendirir (Hobsbawm, 1993, s 86-99). Bu bağlar, insanlara ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu sağlayabilir ve onları ortak bir amaç etrafında birleştirebilir. Ancak, proto-milli bağların tek başına bir ulus yaratmak için yeterli olmadığını da belirtmek önemlidir. Bir ulusun ortaya çıkması için bir dizi siyasi, ekonomik ve sosyal faktörün bir araya gelmesi gerekir.

Hobsbawm’a göre milliyetçiliğin doğuşunda ekonomik değişimler ve sınıf bilinci önemli bir rol oynamaktadır. Sanayi devrimi ve kapitalist ekonomi, toplumsal sınıfların

oluşumunu hızlandırmış ve bu durum, farklı sınıfların kendi çıkarlarını ulusal düzeyde savunma ihtiyacını doğurmuştur. Özellikle orta sınıfın yükselişi, ulusal kimliğin ve bilincin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ekonomik eşitsizliklerin artması ve yoksulluğun yaygınlaşması, toplumsal hoşnutsuzluğu artırmış ve bu durum, ulusal birliği sağlama amacı güden milliyetçi hareketlere zemin hazırlamıştır (Hobsbawm, 2003a, s. 149).

Hobsbawm'a göre milliyetçiliğin doğuşunda politik dönüşüm de önemli bir rol oynamaktadır. Aydınlanma düşüncesi, milletlerin kendi kaderini tayin etme ilkesini ortaya koymuş ve bu ilke, ulus devletlerin kurulması yönündeki talepleri güçlendirmiştir. Fransız Devrimi gibi devrimler, milli egemenlik kavramını yaygınlaştırmış ve milletlerin siyasi birliğini sağlama idealini desteklemiştir. Bu dönemde ulus devlet ideali, Avrupa'da yaygınlaşmış ve milliyetçilik hareketlerinin temel amacı haline gelmiştir. Milletler, kendi dillerini konuşan, ortak bir kültüre sahip ve kendi kaderlerini tayin edebilen siyasi birimler olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Bu ideal, Avrupa'da birçok ulus devletin kurulmasına ve mevcut devletlerin sınırlarının yeniden çizilmesine yol açmıştır (Hobsbawm, 1993, s. 35).

Hobsbawm, milliyetçiliğin ortaya çıkışını ekonomik, politik, sosyal ve kültürel faktörlerin birbirleriyle etkileşimi çerçevesinde açıklamaktadır. Ekonomik değişimler, toplumsal sınıfların oluşumunu hızlandırırken, politik dönüşümler ulus-devlet idealinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Kentleşme ve eğitim gibi sosyal süreçler, ortak bir ulusal kimliğin inşasına katkıda bulunmuş; din gibi kültürel unsurlar ise ulusal birliğin güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Hobsbawm'a göre, eğitimin yaygınlaşması milliyetçiliğin gelişiminde kritik bir faktördür. Eğitim kurumları, milli bilincin oluşumunda temel bir işlev görmüş, okullar aracılığıyla milli değerler, tarih ve kültür müfredata dahil edilerek genç nesillerin ortak bir kimlik etrafında bütünleşmesi sağlanmıştır. Milli dilin öğretilmesi ve yaygınlaştırılması, iletişimi kolaylaştırarak milli kimliğin pekişmesine katkıda bulunmuştur. Hobsbawm, yeni kurulan ulus-devletler için bu tür kurumların hayati öneme sahip olduğunu vurgular. Zira milli dil, ancak eğitim ve resmi kurumlar aracılığıyla tüm halk tarafından benimsenen yazılı ve sözlü bir iletişim aracı haline gelebilmiştir. Bu bağlamda, milli hareketlerin "kültürel özerklik" kazanma çabaları, özellikle eğitim kurumları üzerinde kontrol sağlama mücadeleleri, önemli bir odak noktası oluşturmuştur. Bu mücadeleler, okullarda yerel dillerin kullanılması, resmi

işlerde milli dilin benimsenmesi gibi talepleri içermektedir. Hobsbawm'a göre, mesele yalnızca halkın kendi lehçelerini öğrenmesi değil, aynı zamanda azınlık grupların hâkim dil içerisinde asimile olmasının engellenmesidir (Hobsbawm, 2003, s. 111).

Eğitim, bireylerin modern dünyaya entegre olmalarını sağlayarak geleneksel bağların zayıflamasına neden olabilmektedir. Bu durum, bireylerin yeni bir kimlik arayışına girmesine ve ulusal kimliğin bu boşluğu doldurmasına yol açmıştır. Eğitim, orta sınıfın yükselmesine olanak tanımıştır. Orta sınıf, milli değerlere sahip çıkma ve milli birliği savunma konusunda öncü bir rol üstlenerek milliyetçiliğin yayılmasında etkili olmuştur (Hobsbawm, 1999, s. 172). Özetle, eğitimin yaygınlaşması ve kentleşme, milli bilincin oluşması, toplumsal değişimin hızlanması ve ekonomik entegrasyonun artması gibi süreçler aracılığıyla milliyetçiliğin doğuşu ve gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu süreçler, milli kimliğin güçlenmesine, milli taleplerin siyasi alanda daha güçlü bir şekilde ifade edilmesine ve millet devletlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm ve Tom Nairn gibi düşünürlerin yaklaşımlarında farklı terimler kullanılsa da benzer vurguların olduğu söylenebilir (Hearn, 2006, s.67). Hobsbawm'ın özellikle vurgu yaptığı nokta, bayraklar ve marşlar gibi duygu yoğunluğu yüksek sembolik işaretlerin icat edilmiş olduğudur. Hobsbawm, Gellner'den farklı olarak, milliyetçiliğin asıl amacının ulus-devlet kurmak olduğunu belirtir. Bu amacın temelinde ise milliyetçiliğin sadece bir ideoloji değil, aynı zamanda somut bir politik programa sahip olması yatar. Gellner'in tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş üzerine yaptığı vurgu, Nairn'in kapitalizmin eşitsiz gelişmesine yönelik vurgusuyla benzerlik taşır; her iki düşünür de "üretim tarzının" değişimini ön plana çıkarmaktadır. Benzer şekilde, Anderson, basılı kapitalizmi milliyetçiliğin doğuşuyla ilişkilendirirken, esasen değişen üretim ve iletişim biçimlerini öne çıkarmaktadır (James, 2006, s.19).

1.2.5. Michael Hechter, Immanuel Wallerstein ve Tom Nairn'de Ekonomi Politik

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Marksist gelenek içinde milliyetçiliği açıklamaya yönelik çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlar arasında sömürgecilik, eşitsiz gelişme ve dünya sistem kuramı öne çıkmaktadır. Modernist perspektifi benimseyen bu ekol, kapitalist ekonominin eşitsiz gelişimini vurgular. Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere güçlü devletlerin, güçlü ekonomik ve idari yapılarıyla

çevre ve yarı çevre (Doğu Avrupa, Latin Amerika) üzerindeki tahakkümünü pekiştirdiği düşünülmektedir (Smith, 2002, s. 30-31). Bu tahakküm ilişkisinin yalnızca çevre devletlerle sınırlı kalmadığını da belirtmek gerekir. Bu bağlamda Hechter, çekirdek devletlerin iç bölgelerindeki eşitsizliğin de milliyetçiliğin doğmasına yol açtığını savunur (Hechter, 1977). Hechter, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi hareketleri de kapsamlı bir şekilde analiz etmiştir. Bu bağlamda, Balkanlarda artan ticaret, kentleşme ve eğitimin yaygınlaşmasının milliyetçiliği tetikleyen önemli faktörler olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca, Tanzimat dönemi sonrasında gerçekleştirilen merkezileşme çabalarının da Balkan milliyetçiliğini hızlandıran bir diğer etken olduğunu vurgulamıştır (Hechter ve Diğerleri, 2006, s. 10-12).

Milliyetçiliği kapitalist ekonomik sistemin gelişimiyle ilişkilendiren Dünya Sistem Yaklaşımı, Immanuel Wallerstein ve Andre Gunder Frank gibi düşünürler tarafından geliştirilen önemli bir teorik çerçevedir. Bu yaklaşım, bilim dünyasında geniş ölçüde kabul görmektedir. Wallerstein'a göre, günümüz dünya sistemi, on altıncı yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlayan kapitalist süreçlerin bir ürünüdür (Wallerstein, 2011, s. 51).

Wallerstein'e göre milliyetçiliğin doğuşunu etkileyen temel faktörlerden biri, 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılda merkantilizm düşüncesi altında burjuvazinin yükselişi olmuştur. Bu dönemde burjuvazi, milliyetçiliğin ilk savunucuları arasında yer almıştır. Ancak, 16. yüzyılda burjuvazinin çıkarları henüz devlete tam olarak bağlı değildi; birçok burjuva açık ekonomilerden yanaydı. Devlet kurucuları için ise gelişmemiş milliyetçilik, etnik ve toprak bütünlüğüne dayalı küçük bir oluşumun etrafında kristalleşmeyi tehlikeye atıyordu. Bu nedenle, bu dönemde devletçiliğin milliyetçilik karşıtı olduğu söylenebilir, zira “milliyetçi” duyguların sınırları çoğu zaman hükümdarın devletin sınırlarından daha dardı (Wallerstein, 2015, s. 206). 16. yüzyıldaki ekonomik büyüme, burjuvazinin belirginleşmesine olanak sağlamış ve büyümenin sınırlarına ulaşılmasıyla devlet aygıtını kontrol etme mücadelesi artmıştır. Siyasi gücün merkezileştirilmesi sürecinde, nüfusun kültürel olarak homojen bir gruba dönüştürülmesi önemli bir rol oynamış, özellikle yönetici kadrolar arasında etnik homojenlik sağlanmaya çalışılmıştır (Wallerstein, 2015, s. 208). Sınıf çatışmaları ve bilinci, bu süreçte önemli bir rol oynamış, kapitalist sınıf (burjuvazi) kendi çıkarlarını evrensel olarak tanımlayarak diğer sınıflara karşı mücadele

etmiştir. Güçlü devlet aygıtları, kapitalist sınıfın çıkarlarını koruma ve mülkiyet haklarını güvence altına alma görevini üstlenmiştir (Wallerstein, 2015, s. 474).

Milliyetçiliğin ortaya çıkışı da bu dünya ekonomi politiği bağlamında, yani dünya sisteminin dinamiklerinde aranmalıdır. Wallerstein’a göre milliyetçilik, kapitalist dünya ekonomisinin genişlemesi ve bu genişleme sürecindeki eşitsizliklerin bir yansımasıdır. Wallerstein, diğer modernist düşünürler gibi, milliyetçiliğin “icat” edildiğini savunmaktadır. Ona göre, bir nüfusu ulusa dönüştürmede en büyük rol devlete aittir (Wallerstein, 2011, s. 101). Özellikle 19. yüzyılda devlet, eğitim sistemi, ordu ve milli bayramlar gibi araçlarla kitleleri ulusa dönüştürme sürecini yürütmüştür (Wallerstein, 2011, s.119). Milliyetçilik de bu homojenleştirme sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Balibar & Wallerstein, 2007, s. 93). Wallerstein, ulus ve ulus-devlet arasında bir ayrım yapmamakta ve milliyetçiliğin doğuşunu dünya ekonomi politiği çerçevesinde açıklamaktadır.

Milliyetçiliğin Marksist yorumu genişlerken klasik Marksist yorumdan giderek ayrıldığı belirtilebilir. Bu husus Andre Gunder Frank’ın bağımlılık modelinden etkilenen Nairn yaklaşımından görülebilir (Smith, 2003, s. 49). Nairn’in amacının, milliyetçiliğin modern dünyada neden bu kadar güçlü bir ideoloji haline geldiğini genel hatlarıyla açıklamak olduğu söylenebilir. Milliyetçiliğin ortaya çıkışını dünya ekonomi politiği bağlamında inceleyen Nairn, milliyetçiliğe Marksist bir bakış açısıyla yaklaşıp da Marksizm’in milliyetçiliği açıklamakta yetersiz kaldığını vurgular (Nairn, 1997, s. 329). Nairn, Gellner’in “eşitsiz gelişme” kavramını alarak, bunun sanayileşmeden değil, kapitalizmden kaynaklandığını savunur. Ona göre, kapitalizmin eşitsiz gelişimi, milliyetçiliğin temel kaynağıdır. Nairn’in yaklaşımında milliyetçilik, sanayileşme ve kentleşmeden çok, kapitalizmin dengesiz gelişmesinin bir sonucudur (Özkırımlı, 1999, s. 149). Nairn’in teorisinin merkezinde, kapitalist sistemin merkez ve çevre arasındaki eşitsiz ilişki yatmaktadır. Nairn’a göre, Batı Avrupa gibi gelişmiş kapitalist merkezlerle karşılaştırıldığında, periferideki toplumlar kapitalizmin yayılmasıyla birlikte eşitsiz bir gelişim süreci yaşamışlardır. Bu eşitsiz gelişim, çevredeki toplumlarda “eksiklik” ve “çaresizlik” duygularını besleyerek milliyetçi duyguların yükselmesine zemin hazırlamıştır. Nairn’in analizinde, aydınların rolü de merkezi bir öneme sahiptir. Periferideki küçük burjuvazi, kendine yeten bir ekonomik büyüme için gerekli özgüveni taşımadığından, halk unsurlarına dayanan bir ulusal kültür oluşturmak ve kitleleri

harekete geçirmek için aydınlara ihtiyaç duymuştur. Bu bağlamda, aydınlar, milliyetçi ideolojinin temel yaratıcıları ve yaygınlaştırıcıları olarak ortaya çıkmaktadır (Smith, 2003, s. 49-53).

1.2.6. Liah Greenfeld'in Ekonomi Poliliği

Modernist yazarların, milliyetçiliği modernleşme süreçleriyle ilişkilendirdiği sıkça vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, milliyetçiliğin ekonomi politigine farklı bir perspektif sunan Liah Greenfeld'in yaklaşımı dikkat çekicidir. Greenfeld, milliyetçiliği 16. yüzyıl başlarında İngiltere'de ortaya çıkan ve zamanla dünyaya yayılan benzersiz bir kolektif bilinç biçimi olarak tanımlar (Greenfeld, 2006, s. 199). Greenfeld, milliyetçiliği halk egemenliği ve eşitlik ilkelerine dayanan seküler bir dünya görüşü olarak tanımlarken, aynı zamanda modernitenin kurucu unsuru olduğunu savunur (Greenfeld, 1992, s. 3–26). Ona göre, milliyetçiliği modernitenin yapı taşı haline getiren şey bu iki ilkedir. Bu yaklaşım doğrultusunda modern kültür, modern ekonomi ve modern devlet milliyetçiliğin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Greenfeld, 2006, s. 176). Greenfeld'in argümanının merkezinde, milliyetçiliğin ekonomik faaliyetlere yeni bir motivasyon kazandırdığı düşüncesi yer alır. Milliyetçilik, ekonomik yapıyı geçinme odaklı bir sistemden sürekli büyüme odaklı bir yapıya dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, milliyetçiliğin eşitlik ilkesi sayesinde gerçekleşmiştir; geleneksel toplumlarda aşağılanan ekonomik faaliyetler, milliyetçilik ile birlikte toplumsal statü kazanmış ve alt sınıfların faaliyetleri onurlandırılmıştır (Greenfeld, 2006, s.206). Milliyetçilik, bireyleri ekonomik rekabetin aktif özneleri haline getirir. Greenfeld'e göre, milliyetçi bilinç, uluslararası rekabeti tetiklemekte ve bu rekabet ekonomik alanda da belirgin hale gelmektedir. Bu süreç, bireyleri daha üretken, yenilikçi ve rekabetçi olmaya yönlendirir, böylece ulusal başarı ile bireysel başarı arasında güçlü bir bağ kurulur. Milliyetçilik, bireylerin hem kendi ülkelerine hem de uluslararası alana katkıda bulunma arzusunu artırarak ekonomik büyümeyi destekler (Greenfeld, 2006, s. 198).

Buraya kadar incelen tüm bu başlıca kuramlardan hareketle milliyetçilik sürecinde ön plana çıkan ekonomi politik unsurları başlıca kategoriler halinde ifade etmek mümkündür. Ayrıca bu şekildeki bir sınıflandırma çalışmanın ileriki bölümlerindeki analizler için de bir zemin teşkil edebilir. Bu kategoriler ya da başlıca faktörler; sanayileşme, kentleşme, ticaretin gelişmesi, modern devletin ve bürokrasinin oluşumu ve

eğitimin kurumsallaşarak yaygınlaşması şeklinde ifade edilebilir. Bunları milliyetçiliğin ekonomi poltiğinde ön plana çıkan faktörler olarak da ifade etmek mümkündür.

1.3. Milliyetçilik Bağlamında Öne Çıkan Ekonomi Politik Unsurlar

Milliyetçiliğin doğuşunu ve yayılmasını açıklamaya çalışan yaklaşımlar, milliyetçiliğin nerede ve hangi tarihsel şartlar altında ortaya çıktığını ve nasıl bir politik görünüme büründüğüne odaklanmıştır. Bu yaklaşımlardan İlkçi yaklaşım dışında etno-sembolcü ve modernist yaklaşım, milliyetçiliğin modern bir olgu olduğu üzerinde mutabaktır. Anthony Smith'e göre milliyetçilik gerek ideoloji gerekse siyasi hareket olarak modern bir olgudur ve on yedinci yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır. (Smith, 2002, s. 38-41). Milliyetçiliği açıklamaya yönelik yaklaşımlardan modernist yaklaşımın son elli yılda ön plana çıktığı belirtilebilir. Modernist yaklaşım genel olarak milliyetçiliği modernleşme süreci bağlamında açıklamaktadır.

Faktörler	Açıklama
Sanayileşme, Kentleşme Serbest Pazar, Ticaretin Artması	Sanayileşme, üretim yöntemlerinde meydana gelen köklü değişimler sonucunda ekonomik yapının dönüşüm geçirmesi ve bu süreçte yeni istihdam olanaklarının ortaya çıkması olarak tanımlanır. Sanayileşme, aynı zamanda kentleşme, işgücü piyasalarının dönüşümü ve sosyoekonomik yapıda çeşitli değişimleri de beraberinde getirir. Serbest pazar ekonomisi, devlet müdahalesi olmaksızın piyasa koşullarının belirlediği, rekabetin teşvik edildiği ve küresel ticaretin genişlediği bir sistemdir. Ticaretin artması, farklı coğrafi bölgeler ve toplumlar arasında mal, hizmet, sermaye ve bilgi akışının yoğunlaşması anlamına gelir. Ticaretin genişlemesi, küresel ekonomik ağların oluşumuna katkıda bulunarak, uluslararası işbirliklerini güçlendirir ve ekonomik kalkınma süreçlerine dinamik bir karakter kazandırır.
Modern Devlet, Bürokratikleşme	Modern devlet, merkezi otoritenin güçlenmesi, hukuk sisteminin modernleşmesi ve kamu hizmetlerinin genişlemesi gibi temel özelliklerle karakterize edilmektedir. Bu süreçler, devletin kurumsal yapısının daha organize ve etkili hale gelmesine katkıda bulunmuştur. Merkezi otoritenin güçlenmesi, devletin sınırları içerisinde siyasi ve idari kontrolün tek bir merkezde toplanmasını sağlarken, hukuk sisteminin modernleşmesi, yasaların evrensel ve rasyonel bir temelde yeniden düzenlenmesini beraberinde getirmiştir.
Eğitimin Yaygınlaşması	Eğitimin yaygınlaşması, okuryazarlık oranının artması, milli bilincin gelişmesi ve toplumsal hareketliliğin artması gibi süreçlerle ilişkilidir. Eğitim, ortak bir dil, tarih ve değerler sistemini aktararak milli bilincin oluşumuna katkıda bulunur. Aynı zamanda, bireyleri modern iş gücünün gerektirdiği becerilerle donatarak ekonomik ve sosyal gelişimi destekler. Toplumsal hareketliliği artırarak kültürel farklılıkların azalmasına ve toplumsal bütünleşmenin güçlenmesine zemin hazırlar.

Tablo 1: Milliyetçiliğin Doğuşunda ve Gelişiminde Etkili Olan Ekonomi Politik Faktörler

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Modernleşmenin çeşitli yönleri ve unsurları, sıklıkla milletin ve milliyetçiliğin doğuşuyla ilişkilendirilmiştir. Bu unsurlar arasında bürokratikleşme, sanayileşme, kentleşme, artan ticaret, anayasacılık, siyasi devrimler, eğitimin yaygınlaşması, ekonomik modernizasyon ve sosyal iletişimin artması sayılabilir (Hroch, 2006, s.21-32). Delanty, milliyetçiliğin devlet oluşumu, demokratikleşme, kapitalizm ve kültürel entelektüelleşme ekseninde teorize edilebileceğini öne sürer (Delanty, 2003, s.287-288). Modernist yaklaşım, milliyetçiliği ekonomi politik bir çerçevede ele alır. Bu noktada, modernist yaklaşımın vurguladığı ekonomi politik unsurları incelemek faydalı olacaktır.

1.3.1. Sanayileşme, Kentleşme, Serbest Pazar ve Ticaretin Artması

Modernleşme, toplumların tarımsal üretime dayalı ekonomik yapıdan sanayi temelli üretim düzenine geçiş sürecini ve bu dönüşümle birlikte ekonomik, politik, kültürel ve sosyal yapılarda meydana gelen köklü değişiklikleri ifade eden bir kavramdır. Bu süreç, özellikle Batı Avrupa’da 16. yüzyıldan itibaren Rönesans, Reform, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi gibi tarihsel dönüm noktalarıyla hız kazanmıştır. Modernleşme, başlangıçta Amerikan ve Fransız Devrimleri gibi iki büyük siyasi devrimle ivme kazanmış (Kumar, 2013, s.102) ve ardından Sanayi Devrimi, kentleşme, eğitimin yaygınlaşması ve demokratikleşme süreçleriyle doruk noktasına ulaşmıştır. Sanayileşme, 18. yüzyılda ilk olarak İngiltere’de ortaya çıkmış ve zamanla dünya ekonomisini köklü şekilde dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, geleneksel bilgi ve bilgi kaynaklarının sorgulanmasına neden olmuş ve toplumdaki bireylerin yeni fikirler ve düşünce akımlarıyla tanışmasını sağlamıştır. Milliyetçiliğe modernist bir bakış açısıyla yaklaşan yazarlar, genel olarak milliyetçiliği, feodal toplumdan modern topluma geçiş sürecinin başlıca bir sonucu olarak görmektedir. Bu yazarlar, milliyetçiliğin ortaya çıkışında sanayileşme ve serbest piyasa ekonomisinin belirleyici olduğunu savunmaktadır. Ancak, modernleşme teorilerinin “batılı olmayan” toplumlara uygulanması durumunda, sanayileşme sürecinin genellikle Batı’daki kadar belirgin olmadığı veya farklı ekonomik ve toplumsal koşullara göre şekillendiği görülmektedir.

Modernist yaklaşımın pek çok açıdan öncüsü olarak Karl W. Deutsch’tan bahsedilebilir. Deutsch’un, ulus ve milliyetçilik üzerine geliştirdiği teoriler, Miroslav Hroch, Ernest Gellner ve Benedict Anderson gibi önemli yazarları etkilemiştir. Hroch’a göre, Deutsch’un çalışmaları çoğu zaman yeterince dikkate alınmamakta ve onun yıllar önce

vurguladığı ilişki ve kavramlar günümüzde adeta yeniden keşfedilmektedir (Hroch, 2012, s. 1118-1122). Karl W. Deutsch'a göre millet oluşumu modernleşme süreciyle yakından bağlantılıdır. Daha sonra birçok yazarın odaklandığı feodal toplumdan sanayi toplumuna geçiş, Deutsch'un analizinde de merkezî bir yer tutar. Ona göre milletin oluşumunda en etkili faktör, toplumsal iletişimidir. İlk çalışmalarında bu iletişimi analiz etmek için kentleşme oranı, eğitilmiş bireylerin sayısı ve gazete okurları gibi niceliksel değerlendirme ölçütlerine başvurduğu ifade edilebilir (Deutsch, 1966: 96-174). Ancak, daha sonraki çalışmalarında Deutsch, toplumsal iletişime yaptığı tek yanlı vurgu ve bu niceliksel ölçütlerden vazgeçmiştir (Hroch, 2012, s.1117). Karl W. Deutsch, sanayileşme ve serbest pazarın gelişmesini milliyetçiliğin yayılmasıyla ilişkilendirmiştir (Hroch, 2012, s.1118). Deutsch, pazarların, sanayilerin ve kentlerin genişlemesiyle birlikte gerçekleşen ve nihayetinde okuryazarlığın artışı ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasını tetikleyen bir toplumsal dönüşüm sürecine vurgu yapmaktadır. Bu süreç, bireylerin kırsal bölgelerden kentlere göç etmesine, yeni meslekler edinmesine ve farklı fikirler ile kültürel unsurlarla etkileşime girmesine neden olur. Aynı zamanda, toplumsal dönüşümün bir parçası olarak ortak bir kimlik ve kader bilincinin gelişmesine katkıda bulunur ve bu da milliyetçi duyguların yayılmasını teşvik eden bir zemin oluşturur (Deutsch, 1966, s. 189-190).

Ernest Gellner'in teorisine odaklanıldığında, milliyetçiliği ekonomi politik bir yaklaşımla ele aldığı görülmektedir. Marksist yaklaşımı benimsemeyen Gellner, milliyetçiliğin, endüstriyel toplumun bir sonucu olduğunu belirtir (Stokes, 1986, s. 594). Gellner'in yaklaşımı, sosyal hareketliliğe ve milliyetçiliğe dayanan sanayi toplumu temelinde, İngiltere ve Fransa gibi devletlerde milliyetçiliğin nasıl ortaya çıktığını açıklayıcı niteliktedir (Pagano, 2003, s. 635). Geleneksel toplum ya da Gellner'in ifadesiyle tarım toplumunda bireylerin kimlikleri doğum ile belirlenirken, endüstriyel toplumda "kültür" ile belirlenmektedir. Gellner'e göre endüstriyel toplumun gereklerine uygun kültürlü insan ise ancak devlet tarafından gerek eğitim sistemi gerekse dil aracılığı ile sağlanmaktadır (Gellner, 1992, s. 31-72). Gellner'in ekonomi politikasında ilk vurgu "sanayileşmeye" iken, ikinci vurgu modernleşmedir. Sanayileşmeye koşut olarak hızlı kentleşme, nüfus artışı ve yerel pazarların giderek küresel ekonomiye dâhil olması Gellner'in yaklaşımında önemli bir yer tuttuğu belirtilebilir. Gellner'in sanayileşme tezi üzerinden geliştirdiği teorisi Güneydoğu Avrupa milliyetçiliklerini yeterince

açıklamadığı söylenebilir (Hroch, 2006, s.26; Llobera, 1999, s.18). Hall'e göre, Gellner'in yaklaşımı milliyetçi düşüncelerin önemini yeterince dikkate almamakta ve milliyetçiliğin tarihsel çeşitliliğini kapsamlı bir şekilde açıklamakta yetersiz kalmaktadır (Hall, 2006, s. 38-40).

Milliyetçiliğin sanayi toplumları için işlevsel olduğu kabul edilebilir fakat kökeni ve yayılmasını açıklamadığı ileri sürülebilir (Smith, 2003, s. 36). Milliyetçilik ile sanayileşme arasından bir ilişki kurmak tarihsel açıdan zor gözükmemektedir. Milliyetçiliğin farkı sosyo-ekonomik yapılarda olan yerlerde ortaya çıkabileceği belirtilebilir (Smith, 2003, s. 37). Avrupa'da sanayileşmeden çok önce milliyetçi hareketleri görmek mümkündür. Fransa ve Almanya'da sanayileşmeden önce modernleşme çabalarının başladığı dönemde milliyetçilik kendini göstermiştir. Yine sanayileşmemiş olan Balkanlar'da ve dünyanın çeşitli bölgelerinde milliyetçi hareketlerin olduğunu söylenebilir. Söz gelimi Sırbistan, İrlanda, Avusturya ve Japonya'da sanayileşmeden çok önce milliyetçi hareketlere rastlanmak mümkündür.

Kapitalizm ve milliyetçilik, modern dünyanın şekillenmesinde önemli bir rol oynayan ve birbirleriyle paralel bir şekilde büyüyen iki büyük güçtür (Smith, 2003, s. 47). Bu bağlamda, milliyetçiliği kapitalizmin genişlemesiyle ilişkilendirmek mümkündür (Pagano, 2003, s. 632). Milliyetçiliğin kökeni ve yayılması hakkında yapılan ilk açıklamalar, bu olgunun kapitalizmin hızlanmasıyla doğrudan bağlantılı olduğunu öne sürmektedir. Özellikle yeni mesleklerin ortaya çıkışı ve oluşan orta sınıfların yükselişi, milliyetçiliğin doğuşu ve yayılmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Bu süreç, insanların kimliklerini ve toplumsal bağlarını yeniden tanımlamasına olanak tanırken, aynı zamanda milliyetçilik ideolojisinin de güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Orta sınıfların ekonomik ve sosyal hayattaki yükselişi, bu yeni kimlik arayışlarını teşvik etmiş ve milliyetçi duyguların yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.

Marksist yaklaşım, milliyetçilik ve ulus devlet gibi modern dönemde ortaya çıkan yapıların, kapitalizmin yükselişinin bir ürünü olduğunu savunmaktadır (Llobera, 1999, s. 13). Bu perspektife göre, ulus devlet, burjuvazinin pazar kapitalizmini inşa edebilmesi için gerekli bir yapı olarak tanımlanır. Yalnızca devlet, büyük ölçekli üretim, pazar alışverişi ve kitlesel mal dağıtımı için gerekli olan sermaye, mal ve iş gücünün serbest ve barışçıl dolaşımını sağlayabilir. Bu bağlamda, dilsel olarak homojen ulusların oluşturulması, pazar kapitalizminin bir ön koşulu olarak değerlendirilirken, kapitalizmin

ilerlemesi de Marx'ın "önde gelen uluslar" olarak tanımladığı yapıların siyasi ve kültürel gelişimine bağlıdır (Smith, 2003, s. 47). Böylece, Marksist düşünce, milliyetçiliğin ekonomik yapıların ve sosyal ilişkilerin bir yansıması olarak nasıl şekillendiğini ve ulus devletin bu süreçteki rolünü anlamaya çalışır. Bu bağlamda, milliyetçiliğin kapitalizmle kurduğu ittifak, modern devletin etki alanını genişletmiş ve geniş halk kitlelerine nüfuz etmesini sağlamıştır. Ayrıca, bu süreç kültürün standartlaşmasına da zemin hazırlamıştır. Özellikle iletişim araçlarının gelişimi, zorunlu askerlik, eğitim ve güvenlik hizmetleri, modern devletin geniş halk kitlelerini kültürel bir potada eritmesini kolaylaştıran önemli unsurlar arasında yer alır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayileşme ve kentleşme süreçleri belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır (Wagner, 2005, s. 127). Bu süreçler, insanların kırsal alanlardan şehirlere göç etmesine, yeni mesleklerde çalışmasına ve farklı sosyal gruplarla etkileşimde bulunmasına yol açmıştır. Özellikle büyük kentlerin ortaya çıkışı bu dönemin belirgin özelliklerinden biridir. 18. yüzyılın başlarında sanayileşmenin hızlandığı Amsterdam, Londra ve Hamburg gibi şehirlerde nüfus artışı gözlemlenmiştir; örneğin, sanayileşmenin merkezi konumunda olan Londra'da, 1801 yılında nüfusun yaklaşık 1 milyon kişiye ulaşması bu durumu destekler niteliktedir (Kemeç ve Yıldızhan, 2018, s. 18). Sanayileşmeyle birlikte gelişen yeni teknolojiler, özellikle iletişim ve ulaşım alanlarındaki yenilikler (örneğin, demiryolları ve telgraf), insanların birbirleriyle daha hızlı ve daha geniş çapta iletişim kurmasını sağlayarak ortak bir ulusal bilincin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Demografik devrim ise Sanayi Devrimiyle birlikte yaşanmıştır. Tıp alanında kaydedilen gelişmeler doğum oranlarının artmasına, doğan çocukların hayatta kalma oranlarının yükselmesine, ölüm oranlarının düşmesine, ortalama yaşam süresinin uzamasına yol açmıştır. Bununla birlikte, sanayileşme süreci toplumsal yaşamın birçok yönünde bir refah yaratsa da, aynı zamanda servet dağılımında derin eşitsizlikler, kötü çalışma ve yaşam koşulları gibi sorunlara da yol açmıştır. İngiliz yazar ve eleştirmen Charles Dickens, "Zor Zamanlar" adlı eserinde Sanayi Devrimi'nin yarattığı sosyal sorunlara dikkat çekmiştir. Pozitif bilimlerdeki gelişmelere paralel olarak yine bu dönemde dünya ticaretinin giderek artmıştır. 1850 ile 1870 yılları arasında dünya ticaretindeki % 260 artış bu durumu teyit eder niteliktedir (Hobsbawm, 2003, s. 48). Aynı zamanda söz konusu dönem Samir Amin'e göre tam rekabet benzeri bir ortamın yaşandığı yıllara işaret etmektedir (Amin, 1997, s. 68-69). Yine dönemin "süper gücü" İngiltere

önderliğinde serbest ticaret rejimine geçişin hızlandığı ve yaygınlaştığını belirtmekte yarar vardır.

1.3.2. Modern Devlet ve Bürokrasi

Modernleşme bütüncül bir kavram olarak; sanayileşme, kentleşme, kitle iletişim olanaklarının artması ve eğitim düzeyindeki ilerlemenin toplumsal yapıyı dönüştürdüğü bir değişim süreci olarak da ele alınabilir. Böylesine geniş kapsamlı dönüşüm süreçlerinde bir takım yeni kolektif ihtiyaçların baş göstermesi de son derece olağandır. Bu kapsamda sosyal ve ekonomik yapıdaki değişimler siyasi alana da yansımakta ve yeni kurumlar ihtiyaç haline gelmektedir. Bu süreç modern devlet yapılanmasını da beraberinde getirmiştir.

Modernist yaklaşım durağan bir dünya ile on sekizinci yüzyıl sonrası hareketli ve iş bölümüne dayanan dünya arasında bir ayrım yapar. Teorilerinin temelinde de on sekizinci yüzyıl öncesi halk kitlelerinin yerel bir dünyada yaşadığı varsayımı yatmaktadır. Katı bir hiyerarşiye bağlı modern öncesi toplumların aksine modern toplumlar doğası gereği hareketli ve sürekli değişen koşullara sahiptir. Üretim şekli daha önce birbirlerini tanımayan ve sürekli bir biçimde iletişim kurmayı gerektiren zorunlu bir iş bölümüne bağlıdır. Aynı zamanda modern toplum doğası gereği eşitlikçi bir yapıdadır (Smith, 2003, s.31). Modern devlet bahsedilen bu gelişmeler ilgili kritik kurumdur. Birçok düşünür, bürokratik devletin doğuşunu milliyetçiliğin kaynağı olarak görür. Modern devletin kullandığı en önemli araçlar; zorunlu eğitim, zorunlu askerlik ve mali uygulamalar gibi uluslaştırma politikaları birçok düşünür tarafından milliyetçiliğin doğuşu ile ilişkilendirilmiştir. Söz gelimi Giddens, idari gücün merkezileştirilmesi, geniş çaplı vergi uygulamaları ve zorunlu eğitim gibi ulus-devlet politikalarını milliyetçiliğin yükselişiyle birlikte değerlendirmektedir (Giddens, 1985, s. 83-93). Yine Breuilly, milliyetçiliğin modern devletin gelişimi bağlamında ele alınmasını ileri sürer (Breuilly, 1993, s. 5; 1996, s.170). Gerçekten de modern devletin yükselişi, birçok milliyetçi hareketi şekillendirmiş ve etkilemiştir. Ancak, devlet temelli açıklamaların hem Batı’da hem de dünyanın çeşitli yerlerindeki milliyetçi hareketleri açıklamasında yetersiz kaldığını da belirtmekte yarar vardır (Smith, 2003, s.73). Örneğin, birçok milli hareket bağımsızlık talep etmezken, İtalya ve Almanya gibi ülkelerde devletlerin birleşmesinden çok önce milliyetçi düşüncenin var olduğu gözlemlenebilir.

Modern devletin özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren dinin toplumsal ve ekonomik alandaki hâkimiyetini azalttığı, genellikle sekülerleşme olarak adlandırılan bir süreçle ilişkilendirilebilir. Sekülerleşme, dinin toplumsal yapılar üzerindeki etkisinin zayıflamasıyla birlikte, yeni bir sosyal ve ekonomik düzenin inşasını mümkün kılmıştır. Bu süreç, seküler orta sınıfların yükselmesine ve etnik toplulukların bir araya gelerek bir millete dönüşmelerine katkı sağlamıştır (Hutchinson, 2005, s. 34). Smith (1983, s. 231-236), milliyetçiliğin, bilimsel devrimlerin ve dünyanın laikleşmesinin bir sonucu olarak doğduğunu belirtmektedir. Smith'e göre, sekülerleşme ile birlikte dinin sosyal alandaki etkisi azalmış, bu da milliyetçiliğin yükselmesine zemin hazırlamıştır. Din, geleneksel anlamda toplumu birleştiren bir güç olmaktan çıkarken, milliyetçilik seküler temellere dayanan ulusal kimliklerin inşasında önemli bir araç haline gelmiştir. Dinin sosyal, ekonomik ve siyasal alan çekilmeye başladığı bir dönemde doğan milliyetçilik bu açıdan sekülerleşmenin bir ürünü olarak kabul edilebilir.

Modern devletin sanayileşme, milli ekonominin gelişimi ve iletişim-ulaşım alanındaki atılımlarının, milliyetçiliğin yükselişi için önemli bir zemin hazırladığına bu noktada değinmek gerekmektedir. Devlet, bu süreçte bir yandan merkezîleşirken, diğer yandan ülkenin her köşesine ulaşan yeni anayasal haklar, yaygın eğitim kurumları, mesafeleri kısaltan ulaşım ağları ve vergi gibi alanlarda denetim gücünü artıran adımlar atmaktadır. Tüm bu gelişmeler, vatandaşların bilgiye erişim imkânlarını genişleterek, onların siyasal ve toplumsal bilinçlerinin artmasına katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda, modern devletin millî hareketlenmeyi destekleyen ve şekillendiren bir unsur olarak değerlendirilmesi mümkündür.

1.3.3. Eğitimin Yaygınlaşması

Modern toplumda iş sahibi olmanın ön koşulu, bireyin eğitim düzeyidir. Bu durum, herkesin standart bir eğitimden geçmesini ve mesleğe göre uzmanlaşmış bir eğitim almasını gerektirir. Modern öncesi dönemde eğitim daha çok aileler ve dini kurumlar aracılığıyla sağlanırken, modern dönemde eğitimin kamusal bir sorumluluk haline geldiği görülmektedir (Smith, 2003, s. 31). Özellikle Batı ülkelerinde, eğitimin kitlesel hale gelmesiyle birlikte devletin eğitici rolü belirginleşmiş ve bu süreç milli bilincin şekillenmesinde etkili olmuştur (Smith, 2002, s. 177). Özellikle 19. yüzyılda, Avrupa'da

ilköğretime başlayan çocuk sayısının hızla artması (%145’lik bir artış) bu sürecin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (Hobsbawm, 2003, s. 111).

Ernest Gellner, standartlaştırılmış eğitim sisteminin milliyetçiliğin yükselişinde kritik bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Ona göre, eğitim bireylere ortak bir dil, tarih ve değerler sistemi öğretmekle milli bilincin oluşmasına katkıda bulunur. Ayrıca, bireyleri modern iş gücünün ihtiyaç duyduğu becerilerle donatır ve toplumsal hareketliliği artırarak kültürel farklılıkları azaltır (Gellner, 1992, s. 73). Bu bağlamda, eğitim, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi derslerle milli bilincin oluşmasında önemli bir araç olmuştur (Hroch, 2015a, s. 102). Örneğin, Türkiye ve Japonya gibi ülkelerde halk eğitimi projeleri yoluyla milli bilinç oluşturulmaya çalışıldığı ifade edilebilir.

Hroch, Gellner’in aksine, milli bilincin kitlesel eğitimin öncesinde ortaya çıktığını savunur. Hroch’un milli hareketlerin A ve B evrelerinde tanımladığı ilk aktivistler, geleneksel eğitim yöntemleri, köy okulları veya dini kurumlar aracılığıyla eğitilmiş, imparatorlukların devlet okullarında ya da kendi kurdukları okullarda milli fikirlerle tanışmışlardır (Hroch, 2015a, s.103). Bu bakış açısı, eğitimin yaygınlaşmasının milliyetçilik üzerindeki etkisinin, Gellner’in iddiasından daha karmaşık bir süreç olduğunu göstermektedir.

Hem modernist hem de etno-sembolcü yaklaşımlar, milliyetçiliğin Avrupa’da yayılmasını eğitimdeki artışla ilişkilendirmiştir. Bu noktada milliyetçiliğin ilk olarak eğitilmiş kitleleri daha sonra ise diğer toplumsal kesimleri etkilediği vurgulanmalıdır. Entelektüellerin milliyetçi ideolojinin taşıyıcıları ve kitleleri harekete geçirme yetenekleri göz önüne alındığında, örneğin Balkanlar’daki aydın sınıfının ortaya çıkışının önemi belirginleşmektedir. Osmanlı Devleti içinde açılan yabancı okulların azınlık konumundaki topluluklarda “milli uyanış” başlatmada etkili olduğu söylenebilir. Ernest Gellner, Elie Kedourie, Anthony D. Smith ve Benedict Anderson gibi pek çok düşünür için milliyetçilik, bir aydın hareketi olarak değerlendirilir (Smith, 2003, s. 55-56). Bu görüşün temel nedeni, milli hareketlerin ve milliyetçiliğin entelektüeller tarafından başlatılıp yönlendirilmesidir. Eğitimin yaygınlaşması yalnızca milli bilinci şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda iletişim becerilerini ve modern propaganda araçlarını etkin bir şekilde kullanabilen entelektüellerin yetişmesini de sağlamıştır. Eğitilmiş bireylerin milliyetçi hareketlerin liderleri ve ideologları olarak öne çıkması, bu sürecin toplumsal değişim üzerindeki etkisini güçlendirmiştir.

Milli hareketlerin genellikle akademik ilgiyle başladığı söylenebilir, özellikle dil üzerine yapılan çalışmalar bu alanda öne çıkmaktadır (Anderson, 1995, s. 87-93). Bu bağlamda, akademik ilginin merkezi genellikle yeni kurulan veya gelişmeye başlayan üniversiteler olmuştur (Smith, 2002, s.208). Geleneksel toplumda din adamlarının ve dini kurumların etkisinin azalması, bilim ve teknolojinin hızla geliştiği Avrupa’da aydınların ve bilim adamlarının öne çıkmasıyla paralellik göstermektedir. Eric Hobsbawm, tarihçilerin milliyetçilikle olan ilişkisini şu benzetmeyle ifade eder: “Pakistan’daki haşhaş yetiştiricileri eroin bağımlıları için neyse, tarihçiler de milliyetçilik için odur: pazar için gerekli hammaddeyi biz sağlıyoruz” (Hobsbawm, 1996, s. 255). Tarihe referans yapmayan bir milliyetçilik düşünülemez (Kumar, 2006, s. 7). Avrupa’da entelektüeller tarafından milliyetçiliğe dair ilk çalışmalar genellikle filoloji, tarih ve etnografi gibi alanlarda gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda tarih, milletin ve milliyetçiliğin merkezinde yer almaktadır. Ortak tarih, sadece bir anlatı olmanın ötesinde, didaktik unsurlarla zenginleştirilir; savaşlarda gösterilen kahramanlıklar ve savunulan değerler üzerinden somutlaştırılır. Tarih, ya yeniden yaratılır ya da bilimselliğin ötesinde milli bir mesele haline gelir. Bu noktada tarihçilerin çabası, “biz” kimiz, nereden geldik ve geçmişteki kahramanlıkları yeniden keşfetmek üzerinedir. Smith’in belirttiği gibi, millet olma çabası, soy miti ve ortak kökenler olmadan sürdürülemez (Smith, 2002, s. 194). Soy mitlerinin oluşturulma amacı, bilimsel nesnellikten çok toplumsal dayanışmayı desteklemektir (Smith, 2002: 49-50). Geçmişte yaşanan zaferler veya acılarla dolu bir mirası sahiplenme isteği, çoğu zaman milli uyanışın itici gücü olmuştur. Örneğin, 1389 yılında Sırpların Kosova’da Türklere karşı kaybettiği savaş, yüzyıllardır edebi metinlerde işlenmektedir (Hayes, 2010, s.15). 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle Batı Avrupa’daki filologların dil üzerine yaptıkları çalışmalar, milliyetçiliğin akademik alanda canlanmasında etkili olmuştur. Söz gelimi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nda Türk dili ve tarihine yönelik artan akademik ilgi, kısa bir süre içinde siyasal bir görünüm (Türkçülük) kazanmıştır. Bu bağlamda, dilin toplumsal dayanışma ve sürekliliği sağlama açısından önemli bir unsur olduğu vurgulanmalıdır (Hayes, 2010, s.13).

Eğitimin yaygınlaşması ve okuryazarlık düzeyinin artması gibi faktörler, modernist ve etno-sembolcü yazarlar tarafından milliyetçiliğin doğuşu ile ilişkilendirilmiştir. Ancak 19. yüzyılda okuryazarlık oranlarının düşük olduğu Osmanlı Devleti gibi toplumlarda

milliyetçiliğin hızla yayılması, eğitimin tek başına belirleyici bir faktör olmadığını göstermektedir. Hroch ve Hobsbawm, milliyetçiliğin doğuşunda yurtdışında eğitim görmüş bireylerin ve yabancı akademisyenlerin oynadığı rolü vurgulamışlardır (Hroch, 2015a, s.100). Özellikle Osmanlı Devleti'nde azınlık toplulukların milli uyanış süreçleri, çoğunlukla yabancı okulların etkisiyle başlamıştır.

Sonuç olarak, eğitimin yaygınlaşması, milli bilinç ve milliyetçiliğin şekillenmesinde merkezi bir rol oynamış, aynı zamanda toplumların ekonomik, sosyal ve kültürel dönüşümünü hızlandırmıştır. Eğitim sistemi, hem bireylerin modern iş gücüne entegrasyonunu sağlamış hem de milletin ortak dil, tarih ve değerler üzerinden yeniden tanımlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu nedenle, milliyetçiliğin gelişiminde eğitimin kilit bir unsur olduğu söylenebilir.

Milliyetçilik, modernleşme süreçlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve toplumsal dönüşümlerle şekillenen çok boyutlu bir olgudur. Sanayileşme, kentleşme, kapitalizm ve modern devletin yükselişi gibi faktörler, milliyetçiliğin yalnızca ortaya çıkışına değil, aynı zamanda yaygınlaşmasına da zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, milliyetçilik, modern toplumların ihtiyaç duyduğu kültürel homojenlik ve ulusal birliği sağlamada kritik bir ideoloji olarak işlev görmüştür. Modernist düşünürlerin milliyetçiliği ele alışı, ekonomik, sosyal ve siyasi dinamiklerin bu süreci nasıl etkilediğini ortaya koyar. Ernest Gellner, Benedict Anderson ve Eric Hobsbawm gibi düşünürler, milliyetçiliği sanayileşme ve modern devletin inşası gibi modernleşme süreçleriyle ilişkilendirmiştir. Miroslav Hroch'un üç evreli modeli ise milli hareketlerin tekdüze bir ilerleyiştten ziyade, toplumsal, ekonomik ve siyasi faktörlerin dinamik bir etkileşimiyle şekillendiğini vurgulamaktadır. Milliyetçiliği yalnızca kültürel ya da etnik bir olgu olarak ele almak yeterli değildir. Bu olgu, modernleşme süreçlerinin bir parçası olarak ekonomi, siyaset ve toplumsal yapılarla birlikte ele alınabilir. Farklı toplumsal ve tarihsel bağlamlarda değişiklik göstermekle birlikte, milliyetçilik modern dünyanın inşasında belirleyici bir rol oynamaya devam etmiştir.

Görüldüğü üzere, tüm bu süreçlerde ekonomik ve politik unsurlar ön plana çıkmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde netleştirilen başlıca ekonomik ve politik unsurların, Osmanlı Devleti içerisinde özellikle modernite kapsamındaki dönüşümlerin yoğun bir şekilde yaşandığı Balkan coğrafyasında toplumları derinden etkilediği açıktır. Tam da bu noktada, genel hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaşadığı ekonomik ve politik

dönüşümü yakından incelemek faydalı olacaktır. Bu analiz sonucunda elde edilecek veriler, Bulgar ve Arnavut tebaanın yaşadığı millileşme sürecini anlamak ve analiz etmek açısından önemli bir katkı sağlayabilir.

2. BÖLÜM: OSMANLI EKONOMİ POLİTİĞİ'NE BİR BAKIŞ

Bu bölümde tezin temel araştırma sorusu olan “Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkan bölgesinde ön-milliyetçiliklerin ortaya çıkışında ekonomi politik faktörlerin etkisi ve Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi yönetiminin kültürel ve ekonomik adımlarının bu milliyetçilik hareketleriyle nasıl bir etkileşim yarattığı” incelenecektir. Birinci bölümde, milliyetçiliğin modernleşme süreciyle bağlantılı olarak ortaya çıkan ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşümlerle içiçe olduğu görülmüştür. Bu dönüşümler, sanayileşme, kentleşme, serbest piyasa ekonomisinin yaygınlaşması ve modern devlet yapılarının oluşumu gibi faktörlerle yakından ilişkilidir. İkinci bölümde ise, bu teorik çerçevenin Osmanlı Devleti’ndeki görünümü yakın planda alınacaktır. Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda kapitalizmle teması ve modernleşme çabalarıyla birlikte önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreç, yalnızca imparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi koşullar tarafından değil, aynı zamanda dış güçlerin etkisiyle de şekillenmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanı gibi reformlar, Osmanlı’nın merkezi yönetimini güçlendirme ve modern bir devlet yapısı inşa etme çabalarını yansıtırken, aynı zamanda milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkışını da tetiklediği ileri sürülebilir. Birinci bölümde ele alınan milliyetçiliğin ekonomi-politik unsurları, Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılda yaşadığı bu dönüşümlerle birlikte, Arnavut ve Bulgar milliyetçilik hareketlerinin nasıl şekillendiğini anlamak açısından önemli bir analitik zemin sunmaktadır. Bu bağlamda, birinci bölümde ortaya konan teorik çerçeve, ikinci bölümde Osmanlı özelinde yaşanan somut gelişmelerle entegre edilerek, Bulgar ve Arnavut milli hareketlerinin ekonomi-politik boyutu daha kapsamlı bir şekilde analiz edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca, bu bölümün sonunda ulaşılmaya hedeflenen 19. yüzyılda Osmanlı’daki ekonomi-politiğin başlıca karakteristik özelliklerinin, üçüncü bölümdeki analizleri anlamlandırmayı kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun, yüzyıllar boyunca Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler gibi farklı dini ve etnik grupların bir arada yaşadığı çok kültürlü ve çok dinli bir toplumsal yapıya sahip olduğu görülmektedir. Ancak, 19. yüzyılda Tanzimat reformlarıyla birlikte başlayan modernleşme süreci ve Avrupa’da yükselen milliyetçilik akımları, Osmanlı toplumsal yapısında önemli değişimlere yol açmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı kimliğinin parçalanmasına ve imparatorluk içindeki etnik ve dini gruplar arasında ayrışmanın hızlanmasına zemin hazırlamıştır (Findley, 2010, s. 76-77). Bu dönemde yaşanan

değişimlerin Osmanlı toplum yapısını ve geleneksel düzenini sarsarak yeni sosyal ve ekonomik dinamikler oluşturduğu ifade edilebilir (İnalcık, 2005, s. 39). Modernleşme çabaları, ekonomi alanında reformlar ve Avrupa'dan gelen fikir akımları, etnik kimliklerin daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmasına ve siyasi bilinçlenmenin hız kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Kemal Karpat, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda bu tür sosyo-ekonomik değişimlerin yaşanmaması durumunda, yabancı güçlerin Balkanlar'da milliyetçiliği “uyandırmasının” son derece güç olacağını öne sürmektedir (Karpat, 1997, s. 341).

Berkes'e göre Hristiyan tebaanın birer millet olarak bağımsızlık kazanma istekleri sadece Batı kültürünü tanıma, diğer devletlerin kendilerine daha iyi bir yaşam vadetmesi ve Batılı devletlerin kendilerini desteklemesi gibi nedenlerle sınırlı değildir. Kapitülasyonlar ve Batı ile artan ticaretin etkisiyle Hristiyanlar, özellikle ticaret, finans ve zanaat alanlarında Müslümanlara kıyasla daha avantajlı bir konum elde etmiştir. Bunun sonucunda Hristiyan bir orta sınıf ortaya çıkmıştır. Bu yeni orta sınıf, milliyetçi fikirlerin yayılmasında ve ulusal bilincin oluşmasında başat rol oynamıştır. Bu bağlamda Bulgarlar'ın Rumlar ve Ulahlardan sonra geldiği, Arnavutların ise uzun ve karışık bir seyir izlediği söylenebilir (Berkes, 2003, s. 151).

Gellner ve Hobsbawm, milliyetçiliğin “boşlukta” oluşmadığını vurgulamak amacıyla, milliyetçiliğin kitleselleşmesinden önceki dönemi “proto-milliyetçilik” olarak tanımlamaktadırlar. Bu kavramın, modern milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkışını hazırlayan öncül koşulları ve fikirleri ifade etmek için kullanıldığı söylenebilir. 19. yüzyılda Osmanlı modernleşmesinin hız kazandığı dönemi Deringil, “proto-milliyetçilik” çağı olarak nitelendirmiştir (Deringil, 2002, s. 43). Söz gelimi, Arnavut ve Bulgar milli hareketleri de Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının yoğunlaştığı, kapsamlı reformların uygulandığı ve kimlik parçalanmalarının yaşandığı bir dönemde ortaya çıkmıştır³. Bu dönemde yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasi değişimlerin, milliyetçiliğin evriminde önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı ekonomi politiği üç ana başlık altında incelenebilir: Kapitalizm Öncesi Osmanlı Ekonomi Politiği, Kapitalizm Karşısında Osmanlı Ekonomi Politiği ve 19. yüzyıl Osmanlı Ekonomi

³ Hroch'a göre, milli ajitasyonu başlatma kararı, genellikle eski ilişkilerin büyük ölçüde altüst olduğu, eski değerlere duyulan güvenin sarsıldığı ve siyasi iktidarın dini meşruiyete meydan okuduğu bir dönemde verilmiştir. Yönetici elitler veya bazı üyeleri, eski rejimin bu krizine, fermanlarla ve yukarıdan aşağıya doğru uygulanacak sistemli bir modernleşme çabasıyla karşılık vermiştir. Reformların doğrudan sonuçları, mevcut ilişkilerin bozulması ve dolayısıyla kimliğin parçalanması olmuştur (Hroch, 2011, s. 12).

Politigi. Ayrıca, dönemin büyük güçlerinin, yani İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Rusya'nın bölgedeki etkileri de Osmanlı'nın ekonomik ve politik dönüşümünü biçimlendirmiştir. 19. yüzyıl Osmanlı ekonomi politikasını analiz etmek, sadece iç dinamikleri değil, aynı zamanda büyük güçlerin bölgedeki politikalarını ve bu politikaların Osmanlı üzerindeki etkilerini de göz önünde bulundurmaya da gerektirir.

2.1. Kapitalizm Öncesi Osmanlı Ekonomi Politikası

Modern kapitalizm öncesi dönemde, Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının tarıma dayalı olduğu ve devletin gelirlerinin daha çok tarımsal faaliyetlerden elde ettiği görülmektedir (Keyder, 2014, s. 15-16). Osmanlıdaki ekonomi politik dönüşüm sürecinde önemli bir kırılma noktası 16. yüzyılda yaşanmıştır. Bu dönem genellikle “yükselme dönemi” olarak adlandırılır. Yükselme döneminde, tarım hâlâ ekonomik aktivitenin temel unsuru olmaya devam ederken, ticaret canlanmış ve ülke sınırları genişlemiştir. 15. ve 16. yüzyılda gerçekleştirilen Osmanlı fetihleri, Balkanlarda yalnızca siyasi bütünlüğü sağlamakla kalmadı, aynı zamanda Balkan köylüleri için ekonomik refahın artmasına ve asırlardır süregelen asayiş sorunlarının çözülmesine önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde, yeni ekonomik düzenin (tımar sistemi) sağladığı memnuniyet ve devletin gayrimüslimlere tanıdığı imtiyazlar, Balkan halklarının Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmalarına yol açan başlıca faktörlerdir (İnalçık, 2014, s. 33- 34).

17. ve 18. yüzyıllara gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinde merkezi otoritenin zayıflaması, Avrupa kapitalizminin yükselişi, dış baskılar, iç isyanlar, ayaklanmalar ve askeri yenilgiler gibi çeşitli faktörler etkili olmuştur. Yine Osmanlı Devleti'nde ilmî faaliyetlerin büyük çoğunluğu, padişahın bilgisi ve onayı dâhilinde gerçekleştirilmiştir. Bu durum, bağımsız akademik düşüncenin gelişimini engelleyerek toplumsal ilerlemenin önünde önemli bir engel teşkil etmiştir. Padişahın kontrolü, özgür ve eleştirel düşüncüyü sınırlandırmış, ilmî çalışmaların saray ve elit çevrelerle sınırlı kalmasına yol açmıştır. Bu durum, Osmanlı toplumunun Batı'daki bilimsel ve düşünsel gelişmelere ayak uyduramamasında önemli bir rol oynamıştır. Medreseler de bu sürece olumsuz katkı sağlamıştır. Bu kurumlar, bilgi üretiminden çok mevcut bilgilerin aktarımına odaklanmış, ayrıca padişahın denetiminde oldukları için eleştirel ya da yenilikçi düşüncelerin ortaya çıkışına zemin hazırlayamamışlardır. Ulema sınıfı, içine kapanarak yeni düşüncelerin ve alternatif fikirlerin gelişmesine imkân tanımamıştır

(Sayar, 2001, s.17-24). Pozitif düşünce akımlarının dini düşünceyle etkileşimini engelleyen bu yapı, toplumun entelektüel gelişimini sınırlandırmıştır. Bu faktörlerin, imparatorluğun çöküş sürecini belirleyici ölçüde etkilediği ifade edilebilir.

Osmanlı ekonomisi, kapitalizmin yükseliş döneminde önemli değişimler geçirdi ve bu değişimler, bir anlamda kapitalizmle mücadele olarak değerlendirilebilir (Tabakoğlu, 2016, s. 30-31). Kapitalizm öncesi Osmanlı ekonomisini anlamak için, öncelikle hâkim paradigmanın temel kabullerine değinmek faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik ilişkiler, yalnızca fayda-maliyet analizi ile açıklanamaz; aynı zamanda belirli bir dünya görüşünü ve kültürel değerleri yansıtan bir normlar sistemi olarak değerlendirilebilir (Genç, 2015, s. 66). Osmanlı ekonomik sistemini düzenleyen kurallar şu şekilde özetlenebilir: İlk olarak, eşitlik Osmanlı ekonomik sisteminde temel bir değer olarak öne çıkar (Genç, 2015, s. 67). Osmanlı Devleti'nde toprak mülkiyeti büyük ölçüde devlete aitti ve bu durum tarımsal üretim ile ekonomik ilişkilerin düzenlenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır (İnalcık, 2010, s. 75). Devletin toprak üzerindeki üstünlüğü, toprak sahibi bir sınıfın oluşumunu engelleyerek ekonomik gücün daha dengeli dağılmasına katkıda bulunmuştur (Genç, 2015, s. 336). İkinci olarak, Osmanlı ekonomik sisteminin iş birliği ve dayanışma değerlerini merkeze aldığı ifade edilebilir (Genç, 2015, s. 68). Rekabet ve çatışmadan ziyade iş birliği ve dayanışmanın ön plana çıkmasında, Osmanlı zihniyetini şekillendiren din temelli dünya görüşünün belirleyici bir etkisi bulunmaktadır (İnalcık, 2004, s. 83). Söz gelimi, Ahilik geleneği, Osmanlı ekonomik sisteminde iş birliği ve dayanışma değerlerinin önemli bir yansımasıdır (Tabakoğlu, 2016, s. 239). Bu gelenek, esnaf ve zanaatkârlar arasında ahlaki değerleri, mesleki etiği ve sosyal sorumluluğu vurgulamıştır. Batı medeniyetinde burjuva zihniyeti öne çıkarken, Osmanlı iktisadi yapısı büyük ölçüde ahi zihniyetinin kodlarını taşımıştır (İnalcık, 2022, s. 40). Bu nedenle, Osmanlı Devleti içinde sınıf mücadelelerinin yaşanmamasındaki faktörlerden biri olarak ele alınabilir (Tabakoğlu, 2016, s. 241). Osmanlı ekonomik sisteminde öne çıkan bir diğer değer ise itidaldir. İtidal ilkesi, fiyatların belirlenmesi, kar marjlarının sınırlandırılması ve lüks tüketimin kontrol altında tutulmasında kendini göstermiştir (Genç, 2015, s. 45).

İnalcık'a göre, Osmanlı ekonomi politikası başlangıçtan itibaren "bolluk ekonomisi" anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Bu anlayış, iç pazarda bolluğun sağlanmasının ekonomik refah ve siyasi istikrar için temel olduğunu vurgular. Devlet, bu hedefe ulaşmak

amacıyla fiyat kontrolü, kalite denetimi ve temel tüketim maddelerinin üretim ve satışına müdahalede bulunarak çeşitli ekonomik düzenlemeler uygulamıştır. Osmanlı bolluk ekonomisi, Batı'daki merkantilist politikalarla bazı benzerlikler taşısada, önemli farklar da içerir. Osmanlı yönetimi, tüccar sınıfını ve piyasanın serbestleşmesini teşvik etmek yerine, geleneksel yöntemler ve devlet müdahalesine öncelik vererek iç piyasada istikrar sağlamaya odaklanmıştır (İnalçık, 2004, s. 83-88).

Osmanlı ekonomi politiğini anlamada Sabri F. Ülgener'in yaklaşımı dikkate değerdir. Ülgener, iktisadi gelişmenin dinamiklerini Weberyen bir gelenekle ele alarak, zihniyetin Osmanlı ekonomi politiği üzerindeki etkilerine dikkat çekmektedir (Acar & Bilir, 2014, s. 114). Ülgener, çözülmenin 19. yüzyılda başladığını belirten birçok yazarın aksine, bu sürecin aslında 15. ve 16. yüzyıllarda, yani Osmanlı'nın yükselme döneminde başladığını öne sürmektedir (Ülgener, 2006, s. 43). Ülgener, coğrafi keşiflerin dünya ticaret yollarını Akdeniz'den Atlantik kıyılarına kaydırarak Osmanlı ekonomisini olumsuz etkilediğini vurgulamaktadır (Ülgener, 2006, s. 18-19). Bu değişim, geleneksel Osmanlı iktisadi ahlâkının temellerini sarsmıştır. Ortaçağ ahlâkı, kanaatkârlığı, tevazuyu ve günlük ihtiyacı karşılamaya yetecek kadar kazanmayı ön plana çıkarırken, çözülme döneminde altın ve gümüş tutkusunun, hızlı zenginleşme hırsinin ve lüks tüketime yönelimin arttığı gözlemlenmiştir (Ülgener, 2006, s. 150). Ayrıca, Osmanlı insan tipini yeniliğe kapalı, geleneğe bağlı ve dayanışmayı ön plana çıkaran “muhafazakâr”⁴ olarak değerlendiren Ülgener, bu özelliklerin kapitalist gelişmenin ve dolayısıyla milli burjuvazinin önündeki engellerden biri olduğunu belirtmektedir (Acar & Bilir, 2014, s. 120).

Osmanlı iktisadi dünya görüşünün temel unsurları, Mehmet Genç'in yaklaşımı çerçevesinde açıklanabilir. Genç'in yaklaşımı, Osmanlı ekonomisinin normatif yapısını ve toplumsal değerlerle ilişkisini anlamak için önemli bir çerçeve sunar. Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkantilist dönemdeki ekonomi politiğini, provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik olmak üzere üç temel ilke üzerinden değerlendirmiştir (Genç, 2015, s. 41).

Osmanlı ekonomik sisteminin temel taşlarından biri olan provizyonizm (iaşe), halkın temel ihtiyaçlarını karşılamayı ve piyasada mal arzının bol, kaliteli ve ucuz olmasını

⁴ Osmanlı toplumunda, genel olarak maddi dünyadan uzak duran ve anti-maddeci bir anlayışın hakim olduğu söylenebilir. Bu yaklaşımın temelinde, İslam ahlakı ve Bizans'tan miras kalan feodal ağalık bilinci gibi unsurlar yer almaktadır (Sayar, 2001, s. 31-32). Osmanlı toplumunda yaygın olarak kabul gören “kanaatkârlık” ve “dünyanın geçiciliği” düşüncesi, bireylerin maddi birikim yapma arzusunu azaltan önemli bir faktör olarak gösterilebilir.

hedefleyen bir ilkedir. Bu ilke, toplumun refahını ön planda tutarak ekonomik faaliyetlerin bu amaca hizmet etmesini amaçlamıştır. Provizyonist politikalar kapsamında Osmanlı Devleti, iç pazarda mal arzını yüksek tutmak için ihracatı kısıtlayıcı, ithalatı ise teşvik edici önlemler almıştır. Ayrıca, temel tüketim maddelerinin fiyatlarını kontrol altında tutmak amacıyla narh sistemi⁵ uygulanmıştır. Osmanlı ekonomik sisteminde gelenekçilik (tradisyonizm), var olan ekonomik ve sosyal dengeleri koruma ve değişime karşı direnç gösterme eğilimini ifade eder. Bu ilke, üretim ve tüketim arasındaki dengelerin korunmasını, esnaf örgütlerinin işleyişi ve hiyerarşisinin devamlılığını, ayrıca toplumun geleneksel yaşam biçiminin sürdürülmesini amaçlamıştır. Osmanlı ekonomik sistemini şekillendiren bir diğer önemli ilke ise fiskalizmdir. Devlet hazinesinin gelirlerini artırmayı ve harcamaları kısmayı hedefleyen bu ilke, Osmanlı Devleti'nin güçlü bir mali yapıya sahip olmasını ve geniş bir coğrafyada etkili bir şekilde varlığını sürdürmesini amaçlamıştır. Fiskal politikalar kapsamında vergi sistemi, iltizam sistemi ve miri mübayaa rejimi gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir (Genç, 2015, s. 41-47).

Osmanlı'nın iâşe, fiskalizm ve gelenekçilik politikaları, Balkanlardaki gayrimüslim topluluklar üzerinde de önemli etkiler yaratmıştır. İâşe politikası çerçevesinde devlet, temel gıda ürünlerinin fiyatlarını düşük tutmak ve iç piyasayı dengede tutmak için ticarete müdahale etmiştir. Bu durum, Balkanlardaki Rum, Bulgar ve Yahudi tüccarların ticari faaliyetlerini kısıtlamış, ihracat serbestisini sınırlandırarak onların ekonomik özgürlüklerini azaltmıştır. Fiskalizm ise Osmanlı'nın gelir artırma hedefi doğrultusunda, gayrimüslimler üzerindeki vergi yükünü artırmıştır. Özellikle cizye ve diğer ek vergiler, gayrimüslimlerin daha yüksek mali baskı altında kalmasına neden olmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun iâşe, fiskalizm ve gelenekçilik ilkeleri ortadan kalkmıştır (Kılınçoğlu, 2015, s. 17-18). Osmanlı Devleti, kent ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla uzun mesafeli ve yerel ticarete müdahale etmekten çekinmemiştir. İslam hukuku ve Ortaçağ İslam devletlerinin uygulamalarıyla kıyaslandığında, Osmanlıların ekonomiye daha fazla müdahale ettikleri dikkat çekmektedir (Pamuk, 2014, s. 22-23).

⁵ Osmanlı Devleti'nde narh sistemi, temel tüketim mallarının fiyatlarını arz ve talep koşullarına göre düzenlemeye yönelik bir denetim mekanizması olarak işlev görmüştür. Fiyat belirleme süreci, kadıların başkanlığında toplanan ve esnaf temsilcileri ile halktan katılımcıların yer aldığı komiteler tarafından yürütülmüş, bu yolla aşırı kârın önlenmesi hedeflenmiştir. Piyasa koşullarında meydana gelen dalgalanmalara bağlı olarak fiyatlar belirli periyotlarla güncellenmiş, böylece ekonomik istikrarın sağlanması amaçlanmıştır (Tabakoğlu, 1987, s. 122-123).

Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıllarda elde ettiği güçlü konumu, birçok değişime rağmen 18. yüzyıla kadar koruyabildiği ifade edilebilir. Devlet, temelde cihad anlayışı doğrultusunda hareket ederek İslam topraklarını genişletmeyi amaçlamaktaydı. Bu bağlamda, sultanın en önemli görevi, İslam topraklarını mümkün olan en geniş alana yaymak ve askeri gücünü sürdürmektir. Osmanlı sisteminde, toplumsal adalet ve denge sağlamak temel hedef olarak benimsenmiştir; bu yapı, her şeyin Tanrı'nın iradesine uygun şekilde düzenlendiği ve her bireyin belirli bir toplumsal rolü olduğu anlayışına dayanmaktadır. İyi bir Hristiyan ya da Müslüman, kendisine verilen görevi yerine getirir ve toplumsal rolünü aşmaktan kaçınırdı. Bu yaklaşım, hem Müslümanların hem de Hristiyanların dini öğretileriyle desteklenmiştir. Osmanlı toplumu statik bir yapıya sahipti ve bu sistemde evrim ya da ilerleme gibi kavramlar yer bulmuyordu. Dolayısıyla, Osmanlı dünyası ile Batı dünyasının anlayışları arasında bu noktada belirgin bir fark olduğu söylenebilir. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde, sistemin temel unsurları ya değişmiş ya da işlevsiz hale gelmiştir (Jelavich, 2009, s. 49-50).

Kapitalizm öncesi Osmanlı ekonomisi, kendine özgü yapısı ve değerleriyle uzun süre varlığını sürdürmüş, ancak 18. yüzyıldan itibaren hem iç dinamikler hem de dış etkilerle birlikte önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin geleneksel ekonomik yapısı, Batı Avrupa'da yükselen kapitalist sistemin etkileriyle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Sanayi Devrimi'nin yarattığı ekonomik ve teknolojik dönüşümler, Osmanlı'nın tarım ve ticaret odaklı ekonomisini derinden sarsmıştır. Bu dönemde, Osmanlı yönetimi, hem içerideki ekonomik sorunlarla mücadele etmek hem de dışarıdan gelen kapitalist baskılara karşı koymak zorunda kalmıştır. Bu çerçevede, Osmanlı'nın kapitalizm karşısındaki ekonomi politikası, hem geleneksel yapıların korunması hem de yeni ekonomik modellere uyum sağlama çabaları arasında bir denge arayışını yansıtmaktadır. Bu arayış, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki reform hareketlerine ve modernleşme çabalarına da zemin hazırlamıştır.

2.2. Kapitalizm Karşısında Osmanlı Ekonomi Politikası

Batı Avrupa feodalizmi, XIV. yüzyılın başlarından itibaren ticaretin gelişmesiyle toprak mülkiyetine dayalı yapısının zayıfladığı ve serflik kurumunun çözülmeye başladığı söylenebilir. Bu dönemde, ticari kapitalizmin ilk aşaması olarak kabul edilen merkantilist düşüncenin geliştiği ifade edilebilir (İnalçık, 2004, s. 41). Merkantilizm, dış ticareti

kontrol altına alarak ulusal zenginliği artırmayı ve devletin ekonomide aktif rol oynamasını savunan bir ekonomik doktrin olarak tanımlanır. Merkantilist düşünce, zenginliğin temel kaynağını altın ve gümüş gibi değerli madenler olarak kabul etmektedir (Skousen, 2014, s. 17).

Merkantilist dönemde devletin temel rolü, yerel ve dağınık ekonomik yapıları bir araya getirerek merkezi ve bütünleşik bir ekonomik düzen oluşturmak olmuştur. Devlet, bu amaçla, ticaret engellerini kaldırarak, ortak ölçü ve ağırlık birimleri oluşturarak ve ulusal para birimlerini standartlaştırarak iç ticareti kolaylaştırmaya çalışmıştır. Ekonomiye devletin aktif müdahalesini savunan bu düşünce, ithalat ve ihracatın sıkı kontrol altına alınarak cari fazla verilmesini ve milli devlet anlayışı içinde milli sanayi kurulmasını öncelendiği belirtilebilir. Kapitalizminin başlangıç aşamasında ortaya çıkan bu düşünce, Avrupa devletlerinin ekonomi politikasının temelini oluşturmuştur (Hecksher, 1994, s. 28-30).

Osmanlı yönetimi, fiskalist politikalarla devletin mali gücünü ve hazinesini güçlendirmeye odaklanırken, Batı'daki merkantilizm uluslararası ticarete rekabeti artırmayı ve sanayi üretimini teşvik etmeyi amaçlayan bir sistem sunmaktadır (İnalıcık, 2004, s. 87). Tarımın dünyada en önemli sektör olduğu dönemde kurulan ve genişleyen Osmanlı Devleti, tüm üretim faktörleri üzerinde sıkı bir kontrol sağlamıştır (Genç, 2015, s. 63)⁶. Fetihlerle elde edilen toprakların bir kısmı halka, yani tarımsal üretim yapan bireylere tasarruf hakkı olarak bırakılırken, diğer kısmı devlet hazinesi tarafından alıkonulmuştur. Bu uygulama, mirî arazi rejimi olarak adlandırılmıştır (Dursun, 1986, s. 163). Mirî arazi rejimi, sadece Osmanlılara özgü bir uygulama olmayıp, birçok Türk-İslam devletinde olduğu gibi Bizans ve Roma dönemlerinde de benzer uygulamalar görülmüştür (Cin, 1992, s. 94; Keyder, 2014, s.15). Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik yapı büyük oranda tarıma dayanmaktaydı; imparatorluğun son dönemlerinde nüfusun yaklaşık %80'i tarım sektöründe istihdam edilmekte ve bu sektör, milli üretimin yaklaşık %55'ini karşılamaktadır (Şahin, 2002, s. 9).

Osmanlı toprak rejiminin temelini oluşturan tımar sisteminin, tarımda verimlilik ve üretkenliği artırmadaki rolü tarih boyunca önemli olmuştur. Tımar sistemi, toprak yönetimi, vergi toplama ve askeri organizasyonu içeren karmaşık bir yapıyı temsil

⁶Ekonomide parasal ilişkilerin genişlemesi ve yaygınlaşması, sosyal, ekonomik ve siyasal düzeni bozabileceği ve yeni etkili sosyal sınıfların doğmasına yol açabileceği endişesiyle, kâr oranları oldukça düşük tutulmuş (%5-15 arasında) ve sermayenin büyütülmesi sınırlı kalmıştır (Genç, 2015, s. 47).

etmektedir. Bu sistem, uzun süre Osmanlı ekonomisinin istikrarına katkıda bulunmuş, ancak değişen koşullara uyum sağlayamaması nedeniyle 18. yüzyıldan itibaren çözülmeye başlamıştır (Öksüz, 1980, s. 87). Tımar sisteminin bozulmasının ardından, önce iltizam sistemi uygulanmış, daha sonra 18. yüzyılda iltizam sistemi getirilmiştir. İltizam sisteminin hayata geçirilmesiyle birlikte, siyasal iktidarın dışında etkili toplumsal gruplar olarak ayanlar ortaya çıkmıştır (İnalçık, 2014, s. 35-39).

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde güç kazanan ayanlar, yerel ekonomik güç olarak öne çıkmışlardır. Ayanların bir kısmı, köken olarak devletin atadığı yerel yöneticilerdir. Ancak zamanla, bu yöneticiler yerel halkla kurdukları ilişkiler, ekonomik kaynaklar üzerindeki kontrolleri ve askeri güçleri sayesinde bölgelerinde nüfuzlarını artırmış ve merkezi hükümetten bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Ayanların diğer bir kısmını ise, genellikle tüccar olan ve bulundukları bölgenin önde gelenleri oluşturmaktadır. Bu kişiler, ekonomik faaliyetler yoluyla elde ettikleri zenginliği, siyasi nüfuslarını artırmak ve merkezi hükümet üzerinde baskı kurmak için kullanmışlardır. Bu strateji sayesinde, devletin kendilerini mültezim, vali veya mutasarrıf gibi önemli görevlere atamasını sağlamışlardır (Keyder, 2005, s. 24).

Batı Avrupa'da burjuvazi, siyasal, sosyal ve ekonomik yapıyı köklü şekilde değiştirmişken, Osmanlı Devleti'ndeki ayanlar benzer bir rolü üstlenmemiştir. Karpat'a göre, ayanlar, sosyal değişimin en yoğun olduğu dönemde oynadıkları rolle Balkanlar'daki milli hareketlerin doğuşunu kolaylaştırmışlardır (Karpat, 2006, s. 21). Ayanlar genellikle kendi çıkarlarını gözeterek halktan ağır vergiler toplamıştır. Bu durum, bilhassa Hristiyan köylüler arasında geniş bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Söz gelimi, Bulgaristan'da ayanların güçlerini kötüye kullanması ve Osmanlı merkezi hükümetinin etkili bir kontrol sağlayamaması, Kırcağlar gibi eşkıya gruplarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Jelavich & Jelavich, 2000, s. 128). Kırcağlar, Bulgar köylerini yağmalayarak halkın güvenliğini tehdit etmiş ve Osmanlı yönetimine olan güveni daha da zedelemiştir (Karpat, 2006, s. 157).

19. yüzyıla kadar geleneksel yapıları koruyan Osmanlı ekonomisi, dış ticaret ve piyasa mekanizmalarında belirli bir esneklik göstermiştir. Ancak, Batı Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi ve kapitalist ekonomik modelin yayılması, Osmanlı ekonomisini derinden etkilemiştir (Karpat, 2006, s. 12-13). Osmanlı'daki pazar ilişkileri, Batı Avrupa'daki gelişim seviyesine ulaşamamış; bu durum, iç ve dış ticaretin gelişimini

kısıtlayarak, kapitalizmin önemli bir unsuru olan serbest piyasa mekanizmalarının oluşumunu engellemiştir. Genç'in belirttiği gibi, "Osmanlı sistemi kapitalizme sadece kapalı değil, aynı zamanda karşıydı" (Genç, 2015, s. 73).

Osmanlı ekonomisinde yaşanan sıkıntılar, padişah ve devlet adamlarını çözüm arayışlarına yönlendirmiş ve bu bağlamda "layihalar" dönemi başlamıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, III. Selim (1761-1808), Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı karşıya olduğu bir dizi kritik soruna çözüm arayışıyla çeşitli devlet adamlarından layihalar talep etmiştir. Bu layihalar, iki temel yaklaşımı yansıtmaktadır: Birinci grup, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişteki uygulamalara dönülmesini savunurken, diğer grup ise Avrupa'nın çağdaş ekonomik ve siyasi reformlarını örnek alarak değişim ve yenilik önerileri getirmiştir. Bu bağlamda, Süleyman Penah Efendi, Tatarcık Abdullah Molla ve Mehmed Şerif Efendi gibi önde gelen devlet adamları, Osmanlı'nın mali yönetiminde köklü reformlar yapılmasını savunmuşlardır. Özellikle maliye ve ekonomi alanındaki çözüm önerileri, yalnızca mevcut mali sistemin iyileştirilmesini değil, aynı zamanda ekonomik kalkınma anlayışının Osmanlı yönetim sistemine entegre edilmesini de amaçlamaktadır. Bu öneriler, devlete ait ekonomik kurumların, örneğin tımar sisteminin, reforme edilmesi gerektiğini belirtmekte ve devletin maliye politikasının yeniden yapılandırılmasını önermektedir (Kılınçoğlu, 2015, s. 22-23).

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin geleneksel sosyal ve ekonomik yapısı çözülmeye başlamıştır. Kuruluşundan itibaren dini ve mesleki sınıflara dayalı olan bu hiyerarşik düzen, Batı ile artan etkileşim ve iç dinamiklerin etkisiyle dönüşüme uğramıştır. Toprak mülkiyetindeki değişimler, ayanların güçlenmesi ve ticaretle uğraşan yeni zengin sınıfın ortaya çıkışı, bu dönüşümün en belirgin işaretleridir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren milliyetçi hareketler önce Batı Avrupa'da, ardından dünya genelinde yayılmaya başlamıştır. Fransız İhtilali ve Sanayileşme, Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve sosyal yapısını ve toplumsal düzenini derinden etkileyerek, monarşilerin zayıflamasına, milliyetçilik akımının yükselmesine ve yeni ulus devletlerin kurulmasına yol açmıştır (Berkes, 2003, s. 151). Bu gelişmeler, etnik, dini ve mezhebi farklılıklar barındıran Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. 18. yüzyılda yaşanan olaylar, özellikle İmparatorluğun Balkan topraklarında milliyetçi hareketlerin zeminini hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Batı ile olan ticaretinin hızla artması, Avrupa'ya yakın bölgelerde yeni sosyal sınıfların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Keyder, 2005, s. 26). 19. yüzyılda

ilk olarak Balkanlarda ortaya çıkan milliyetçi-ayrılıkçı hareketler, zamanla diğer etnik gruplara yayılmış ve bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli unsurlarını bir arada tutacak reform arayışlarını teşvik etmiştir (Shaw, 1985, s. 1006).

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem iç hem de dış dinamiklerin etkisiyle köklü bir dönüşüm geçirdiği bir dönem olarak değerlendirilebilir. Bu yüzyılda, Osmanlı Devleti, Batı Avrupa'da yükselen kapitalist sistemin ve Sanayi Devrimi'nin etkileriyle karşı karşıya kalmış, aynı zamanda içeride geleneksel yapıların çözülmesi ve modernleşme çabalarıyla mücadele etmiştir. Özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanları, Osmanlı'nın ekonomik, siyasi ve toplumsal yapısını modernleştirme yönünde atılmış önemli adımlar olarak öne çıkmıştır. Ancak bu reformlar, Osmanlı'yı Batılı güçlerin ekonomik ve siyasi etkilerinden tamamen koruyamamış, aksine dış ticaret ve finansal bağımlılığı artırmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen reformlar, yalnızca ekonomik alanda değil, yönetim, hukuk ve eğitim gibi alanlarda da köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu değişimler, Osmanlı'nın modern bir devlet yapısına geçiş sürecini hızlandırmış, ancak aynı zamanda ekonomik bağımsızlığını kaybetmesine de zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomi politliğini anlamak, hem iç dinamiklerin hem de dış etkilerin bir arada değerlendirilmesini gerektirmektedir.

2.3. 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomi Politikası

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal, siyasi ve ekonomik yapısında köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu yüzyıldan önce, geleneksel Osmanlı yapısı birçok değişikliğe rağmen temel özelliklerini koruyabilmiştir. Ancak, 19. yüzyılda önemli üç gelişmenin bu yapıdaki dönüşümü hızlandırdığı söylenebilir. İlk olarak, Osmanlı Devleti 18. yüzyıldaki Rus savaşlarında ağır yenilgiler almış ve 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile bu yenilgiler resmiyet kazanmıştır (Berkes, 2003, s. 86-87). Bu durum, devletin askeri gücünü önemli ölçüde zayıflatmıştır. İkinci olarak, Nizam-ı Cedit reformlarıyla başlayan ve Tanzimat dönemiyle hukuki, siyasi ve ideolojik bir kimlik kazanan modernleşme hareketleri, Osmanlı'nın siyasi ve sosyal değişimini hızlandırmıştır (Shaw & Shaw, 1977, s. 55). Üçüncü olarak, kapitalizminin erken yıllarında Osmanlı Devleti, modern kapitalizmin etkisi altında kalmış ve bu süreçte enerjisini yitirmiştir. Immanuel Wallerstein'ın "Dünya Sistemi Teorisi" perspektifinden

bakıldığında, Osmanlı'nın zamanla merkezi bir güçten çevresel (periferi) bir konuma sürüklendiği söylenebilir (Wallerstein, 1979, s. 391-396).

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa merkezli kapitalist ekonomiye tam anlamıyla entegre olamayan Osmanlı, 19. yüzyılda bu sisteme eklenmiş, ancak bu durum ekonomik bağımlılığı artırarak iç üretim ve sosyal dengeleri bozmuştur (Tokatlı, 2021, s. 21-24). Kapitalizminin yayılmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, üretim biçimlerini ve toplumsal yapısını bu sisteme entegre etmek zorunda kalmıştır.

Tanzimat döneminden itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi ekonomik sistemini terk ederek Batı tipi bir ekonomi anlayışını benimsediği ve Batılı gelişim perspektiflerini kabul ettiği görülmektedir (Ahmad, 1995, s. 55). Bu dönemde imparatorluğun dünya ekonomisine dâhil edilmesi, ekonominin hammadde ihracatına dayalı bir yapıya evrilmesine yol açarak, Osmanlı'nın dış pazarlara olan bağımlılığını artırmıştır. Bu durum, iç ekonomik dengeleri zayıflatmış, yerli sanayi girişimlerini sekteye uğratmış ve Osmanlı ekonomisinin Batı sermayesiyle rekabet edemez hale gelmesine neden olmuştur (Kazgan, 2006, s. 15-16). Ayrıca, 1789 Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan milliyetçilik hareketleri, Osmanlı ekonomi politikasını derinden etkilemiştir. Bu dönemde, Sırların ayaklanması özerklikle sonuçlanırken, 1829'da İngiltere ve Rusya'nın desteğiyle Yunanlılar bağımsızlıklarını kazanmıştır (Eryılmaz, 2017, s. 90).

Tanzimat Fermanı (1839) ve onu izleyen Islahat Fermanı (1856), Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve Batılaşma çabalarının en önemli dönüm noktalarını teşkil etmektedir (Çadırcı, 2014, s. 197). Tanzimat reformları, Osmanlı Devleti'nin giderek zayıflayan merkezi otoritesini yeniden tesis etmeyi hedeflemiştir (Ma'oz, 2014, s. 171). Bu amaçla, taşra yönetimi yeniden yapılandırılmış, yeni bir ordu kurulmuş ve mali sistemde reformlar yapılmıştır. Bu reformlar aracılığıyla, bireysel hakların güçlendirilmesi, iktidarın sınırlandırılması ve anayasal düzene geçiş hedeflenmiş ve toplumsal ve siyasal bütünlüğün korunması amaçlanmıştır (Mardin, 1991, s. 14). Reformlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı güçler nezdindeki itibarını yeniden tesis etmeyi ve olası bir müdahaleyi önlemeyi hedeflemiştir. Bu nedenle, reformların ilan zamanlaması ve içeriği, Batı'nın beklentileri ve baskıları dikkate alınarak şekillendirilmiştir (Lewis, 1993, s. 107). Bu noktada, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomi politikasına geçmeden önce 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen reform çalışmalarına göz atmak faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti, bu yüzyılda yönetim, hukuk ve eğitim gibi

alanlarda köklü değişiklikler yapmıştır. Bu reformlar, devletin yapısını ve işleyişini modernleştirmeyi amaçlamış ve toplumsal dönüşümü hızlandırmıştır.

Tanzimat ve Islahat Fermanları, Osmanlı'nın modernleşme çabalarının en önemli adımları olarak öne çıkmıştır. Bu reformlar, yalnızca ekonomik ve siyasi alanları değil, aynı zamanda yönetim anlayışını da derinden etkilemiştir. Yönetim alanındaki reformlar, merkezi otoritenin güçlendirilmesi ve modern bir bürokrasinin oluşturulması hedefiyle şekillenmiştir. Bu bağlamda, yönetim alanındaki dönüşümlerin incelenmesi, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomi politığının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

2.3.1. Yönetim Alanındaki Reformlar

Osmanlı devlet yönetimi, çoğunlukla askeri, yargı ve maliye gibi alanlarla sınırlı kalmış; eğitim ve sağlık gibi diğer alanlar ise sivil toplum kuruluşlarına devredilmiştir. Ancak 18. yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı Devleti yönetim anlayışını değiştirerek Avrupa'daki yönetim tarzına benzer bir yapılanmaya yönelmiştir. Bu dönemde, merkezi idare sivil topluma devredilmiş olan hizmet alanlarından da sorumlu olmaya başlamıştır (Acun, 2007, s. 87). Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları ilk olarak idari alanda kendini göstermiştir (Keyder, 2005, s. 26). Yönetim alanındaki reformlar, büyük ölçüde imparatorluğun karşılaştığı askeri ve siyasi sorunlara yanıt olarak, merkezi otoriteyi güçlendirmek ve daha etkin bir yönetim yapısı kurmak amacıyla uygulanmıştır. Bu reformlar, Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) gibi önemli belgelerle somutlaşmıştır. Reformların temel hedeflerinden biri de daha rasyonel, kanunlara dayalı bir bürokrasi oluşturmaktır. Tanzimat reformları, Osmanlı bürokrasisinde de önemli değişikliklere yol açmış ve geleneksel yönetici sınıfın yerini “memur” olarak adlandırılan yeni bir bürokrat sınıfının almasını sağlamıştır (Shaw & Shaw, 1977, s. 71). Modern eğitim almış, Batı dillerine hâkim ve merkezi hükümete bağlılıklarıyla öne çıkan bu memurlar, Tanzimat reformlarının uygulanmasında ve imparatorluğun modernleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda modernleşme sürecinde merkeziyetçi bir yapıya doğru evrilmiştir. Bu süreçte artan bürokratik faaliyetleri yürütmek için daha fazla memura ihtiyaç duyulmuştur⁷. Geleneksel

⁷ Sivil bürokrasi, Tanzimat Dönemi'nde hızlı bir büyüme sürecine girmiştir. 18. yüzyıl sonlarında 1.500-2.000 civarında olan kalemiye personeli sayısı, II. Abdülhamit döneminde 50.000-100.000 arasında bir rakama ulaşmıştır (Findley, 2019, s. 126-127).

eğitim sisteminden yetişen memurların yetersiz kalması sonucunda, modern eğitim almış gayrimüslimler de bürokrasiye dâhil edilmiştir.

Tanzimat döneminde Osmanlı bürokrasisi giderek artan bir şekilde ihtisaslaşmaya başlamıştır. Teknik ve fen dallarında yetişmiş gayrimüslim memurlar, bu ihtisaslaşan bürokraside önemli roller üstlenmiştir. Özellikle adliye, dâhiliye ve zabıta gibi alanlarda gayrimüslim memurların sayısı artmıştır (Ortaylı, 2007, s. 73-78). Konsolosluk ve diplomasi hizmetlerinin geliştirilmesi, teşkilatlanma ve çalışma usullerinin düzenlenmesi, eğitim reformları ve rasyonel bir personel politikası çerçevesinin oluşturulması gibi alanlarda kaydedilen başarılar, Osmanlı bürokrasisinin modernleşmesi yolunda atılan önemli adımlar olarak değerlendirilebilir. Ancak reformların taklitçi özelliği, insan kaynakları ve ekonomik kaynak sorunları, Tanzimat dönemindeki reform çalışmalarını olumsuz etkilemiş ve tam anlamıyla başarıya ulaşmasını engellemiştir.

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda köklü yönetim reformlarının hayata geçirildiği bir süreçtir ve bu reformlar, gayrimüslim tebaanın statüsünü önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle 1856 Islahat Fermanı, bu değişimlerin en önemli kilometre taşlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Ferman, gayrimüslimlere kamu yönetiminde daha fazla yer alma imkânı tanımayı ve tüm tebaanın eşit vatandaşlık haklarından yararlanmasını sağlamayı vaat etmiştir. Gayrimüslim memurların sayısında bir artış gözlemlense de, yönetim kademelerindeki temsilleri hâlâ sınırlıdır. Söz gelimi, 1856 sonrasında Hariciye Nezareti'ndeki gayrimüslim memur sayısı toplam personelin yaklaşık %40'ını, yani 70 kişiyi bulmuştur (Findley, 2019, s. 336). Özellikle üst düzey pozisyonlara atanmalarda, Müslüman meslektaşlarına kıyasla dezavantajlı oldukları belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Reformcuların personel politikaları ve uygulamaları ise tutarsızlıklar içermektedir; zira bir yandan eşitlikçi bir yapı oluşturmaya çalışırken, diğer yandan eski ayrımcı uygulamaları tamamen ortadan kaldıramamışlardır. Söz gelimi, gayrimüslim memurlar genellikle daha düşük maaşlarla istihdam edilmekte ve terfi olanakları kısıtlı kalmaktadır (Findley, 2019, s. 338-339).

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği prensiplerin, Müslüman tebaadan ziyade gayrimüslim topluluklara hitap ettiği söylenebilir. Söz gelimi, Cizyenin⁸ kaldırılması bu düzenlemeler

⁸ Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte, gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi kaldırılmış ve bunun yerine askerlik hizmetine karşılık olarak "bedel-i askeri" adı verilen bir vergi alınmaya başlanmıştır. Bu değişikliğin amacı, Müslüman ve gayrimüslim vatandaşlar arasında daha fazla eşitlik sağlamaktır. Ancak, bedel-i askeri uygulaması da bazı tartışmalara yol açmıştır. Bazı gayrimüslimler, bedel-i askerin aslında cizyenin farklı bir isim altında devam ettirilmesi olduğunu savunmuşlardır (Bozkurt, 1989, s. 122).

arasında yer almaktadır (Berkes, 2003, s. 216). Bu ferman, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri uygulanan millet sistemi ve haklar düzeninde önemli bir değişiklik getirmiştir. Fermanın en temel prensibi, din ve mezhep farkı gözetmeksizin tüm tebaa için eşit hakların sağlanmasıdır (Karal, 2014, s. 130). Osmanlı hukuk sistemi ve yönetim anlayışı, “hâkim millet” (millet-i hâkime) ve “mahkûm millet” (millet-i mahkûme) kavramlarına dayanmaktadır; bu bağlamda hâkim millet tamamen Müslümanlardan oluşmaktadır (Eryılmaz, 1990, s. 96). Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlerin yönetim uygulamaları genellikle İslam hukuku temelinde yürütülmüştür. Zamanla bu yaklaşım, “millet sistemi” adı verilen kendine özgü bir sosyal düzen haline gelmiştir. Gayrimüslimlerin devletle olan ilişkileri de esasen din veya mezhep ekseninde değerlendirilmiştir (Güneş, 2017, s. 13).

1856 tarihli Islahat Fermanı, Tanzimat reformlarının bir devamı olarak, Osmanlı gayrimüslim tebaasının haklarını genişletmeyi ve toplumsal statülerini iyileştirmeyi hedeflemektedir. Ferman, eşitlik ilkesini dini farklılıkların ötesine taşıyarak, gayrimüslimlerin sahip olduğu ayrıcalıkların korunmasını ve Osmanlı toplumu içinde daha adil bir konuma yerleştirilmelerini hedeflemiştir. Bu bağlamda, Osmanlı toplumunun tüm unsurları arasında “vatanseverlik bağlarını” (revabıt-ı kalbiye-i vatan-daşı) güçlendirmeye yönelik çeşitli reformlar gerçekleştirilmiştir (Findley, 2010, s. 100-102). Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ayrımları yaratan bazı uygulamalar ortadan kaldırılmış, toprak mülkiyetiyle ilgili yeni düzenlemeler yapılmış, gayrimüslim dini cemaatlerin geleneksel örgütlenme yapılarına güç kazandırılmış ve daha önce yalnızca Müslümanlara tanınan mahkemede şahitlik etme hakkı Hristiyanlara da verilmiştir (Engelhardt, 1999, s. 137-138).

Tanzimat Fermanı ile birlikte, kanun önünde eşitlik ilkesi benimsenmiş ve tüm vatandaşlar için eşit haklar ve özgürlükler öngörülmüştür (Berkes, 2003, s. 214-215). Kanun önünde eşitlik ilkesinin Tanzimat Dönemi boyunca esas amacı, gayrimüslim tebaayı devlete bağlamak ve devletin birliğini koruyup sağlamlaştırmak olmuştur. Bu süreçte atılan adımlara yön veren ideoloji ise Osmanlıcılık politikasıdır (İnalcık, 1992, s. 3; Findley, 2019, s.278). Osmanlıcılığın temel amacı, imparatorluk sınırları içinde yaşayan farklı dini ve etnik grupları “eşitlik” ilkesine dayalı olarak bir araya getirip imparatorluğun birliğini ve bütünlüğünü korumaktır (İnalcık, 2016, s. 197).

19. yüzyılda Avrupa’da yükselen milliyetçilik akımlarının, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gayrimüslim halkları da etkileyerek bu topluluklar arasında bağımsızlık taleplerinin artmasına yol açtığı söylenebilir. Özellikle Balkanlar’da gelişen milliyetçilik hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmasına ve Osmanlılık fikrinin uygulanabilirliğinin ortadan kalkmasına neden olmuştur (Mardin, 1996, s. 363-368; Karpas, 2006, s. 429-431). Osmanlılık, Müslüman nüfus tarafından kısmen İslami bir kimlik olarak benimsenmiş olsa da, gayrimüslim gruplar bu politikaya mesafeli yaklaşmıştır. Sonuç olarak, Osmanlılık politikasının başarısızlığı, milli hareketlerin daha da güçlenmesine zemin hazırlamıştır. On dokuzuncu yüzyıl boyunca, devletin hemen her kademesinde yapılan düzenlemelerle Osmanlı devlet yönetimi büyük ölçüde yeniden organize edilmiştir. Bakanlıklar, meclisler ve Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye⁹ gibi yeni kurumlar ile Osmanlı Devleti, çağdaş bir devletin hemen hemen tüm faaliyetlerini kapsayan bir hükümet örgütü ve bürokratik, merkeziyetçi bir yönetim modeli benimsemiştir (Eryılmaz, 2017, s. 166).

Yönetim alanındaki reformlar, Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşme sürecinde merkezi otoriteyi güçlendirmeyi ve daha etkin bir idari yapı kurmayı hedeflemiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanları, bu sürecin temel taşları olarak, geleneksel yönetim anlayışından modern bir bürokrasiye geçişi sağlamıştır. Ancak, bu reformlar yalnızca yönetim alanıyla sınırlı kalmamış, hukuk sisteminde de köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Yönetimdeki dönüşümler, hukuk alanında da yeni bir düzenin kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu’nun hukuk sisteminde yaşanan reformlar, devletin modernleşme çabalarının bir devamı olarak ortaya çıkmaktadır.

2.3.2. Hukuk Alanındaki Reformlar

Klasik İslami yönetim anlayışına göre, devlet yöneticisinin kanun koyma yetkisi bulunmamakta, din bilgisi konusunda yeterliliği yoksa dini yorumda bulunma hakkı tanınmamaktadır. Bu anlayış doğrultusunda, devlet yöneticisi yalnızca İslam dininin koruyucusu ve uygulayıcısı rolünü üstlenmekte; sultan veya halife, tamamen dini hukuka bağlı bir şekilde hareket etmektedir (Karal, 2014, s. 130). Osmanlı İmparatorluğu’nun bir

⁹ Tanzimat Dönemi’nde Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye önemli bir rol üstlenmiştir. Bu meclis, yeni kanun ve yönetmeliklerin hazırlanmasından sorumlu olup üyeleri padişah tarafından atanmıştır. Özellikle ceza kanunu, askerlik, arazi kanunu ve eyalet meclisleri nizamnamesi gibi önemli yasa ve tüzüklerin hazırlanmasında etkin bir rol oynamıştır (Çadırcı, 1988, s. 610).

din devleti olarak kabul edilebilmesi için yalnızca İslam Şeriat kanunlarına dayanması gerekirdi. Ancak Osmanlı Devleti, İslam Şeriat hukukunun ötesine geçerek bir hukuk sistemi geliştirmiştir. Eski Türk yönetim geleneklerinden etkilenecek, şeriatın kapsamadığı alanlarda padişahın iradesine dayanan bir hukuk düzeni oluşturmuştur (İnalcık, 1958, s. 102-127). Osmanlı Devleti'nde, İslam hukukunun yanı sıra, şeriatla uyumlu olmak şartıyla padişahların inisiyatifine bırakılan ve örfi hukuk olarak adlandırılan ikinci bir hukuk sistemi de mevcuttu. Bu örfi hukuk, günün şartlarına, mahalli özelliklere ve siyasal koşullara göre düzenlenmiştir (Kazıcı, 2014, s. 26-31). Tanzimat döneminde, Batı'dan etkilenecek yapılan kanuni düzenlemeler, İslam hukukunun dışında kalan örfi hukuka ait alanlarda etkili olmaya başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Fransız ve İtalyan kanunlarını örnek alarak ticaret, ceza ve arazi kanunları oluşturmuştur (Berkes, 2003, s. 223; Lewis, 1993, s. 109). Bu düzenlemelerin itici gücü, kısmen Batı baskısından kaynaklansa da, daha çok iç dinamikler ve değişen dünya düzenine uyum sağlama ihtiyacından gelmiştir (Deringil, 2002, s. 42).

Osmanlı Devleti, değişen dünya ekonomisine ayak uydurabilmek için hukuki altyapısını güncellenmiştir. 1850 yılında kabul edilen Ticaret Kanunnamesinin, bu amaca hizmet eden önemli bir adım olarak öne çıktığı söylenebilir. 1850 tarihli Ticaret Kanunnamesi'nin ilanı, Osmanlı'da şeriat çerçevesi dışında kalan konularla ilgilenen ve ulemeden bağımsız bir hukuk ve yargı sisteminin resmi olarak ilk kez tanınmasını temsil etmektedir (Lewis, 1993, s. 114). Söz konusu kanun, ticaret hayatında faizi kabul ederken, ticari davalarda din ve mezhep ayrımını ortadan kaldırarak hukukun eşitliğini sağlama amacını gütmektedir (Ortaylı, 2007, s. 141). Yine 1867'de yabancılara Osmanlı İmparatorluğu'nda taşınmaz mal edinme hakkı tanınmıştır (Kasaba, 1993, s. 48). Bu adım, yabancı sermayenin ülkeye girişini kolaylaştırarak ekonomik kalkınmayı teşvik etmeyi amaçlamıştır.

Osmanlı reformcuları, İslami hukuku modern dünyanın gereksinimlerine daha uygun hale getirmeye çalışmışlardır. Bu çabaların en önemli sonuçlarından biri, ticaret, sözleşmeler ve mülkiyet gibi çeşitli alanları kapsayan "Mecelle" adıyla bilinen İslami hukuk derlemesinin (kodifikasyonunun) hazırlanmasıdır. Ancak, bu reform girişimleri sıklıkla şeriat hukukçularının muhalefetiyle karşılaşmış ve her zaman istenilen başarıyı sağlayamamıştır (Berkes, 2003, s. 221-223).

1856 Islahat Fermanı, Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal gelişmeler açısından önemli bir yenilik olarak halkın temsil edilmesini vaat etmiştir. Bu reform, vilayet ve belediye meclislerinde Müslüman ve Hristiyan temsilcilere makul bir oranda yer verilmesini ve bu meclislerde konuşma özgürlüğü çerçevesinde tartışmalar yapılmasını öngörmüştür. Ayrıca, Adalet Kuralları Kurulu'na Hristiyan üyelerin de dahil edilmesiyle hukuk mekanizmasında farklı dini toplulukların temsil edilmesi amaçlanmıştır. Bunun yanında, Hristiyan cemaatlerinin örgütlenişi yeniden düzenlenerek bu cemaatlerin meclislerine yalnızca ruhani temsilciler değil, halktan bireylerin de katılabilmesine imkân tanınmıştır. Bu düzenlemeler, Osmanlı toplumunda çok dinli ve çok milletli yapıyı daha uyumlu bir yönetime kavuşturmayı ve farklı toplulukların siyasi ile hukuki süreçlerde aktif şekilde yer almalarını sağlamayı hedeflemiştir (Berkes, 2003, s. 217).

Osmanlı İmparatorluğu'nda temsil ilkesinin ilk uygulamaları, taşra yönetiminde başlamıştır. 1840 yılında yayımlanan bir fermanla, vilayet ve sancak düzeyinde idari meclisler kurulması planlanmıştır. Bu meclislerde atanmış devlet görevlilerinin yanı sıra, yerel halkın temsilcisi olarak seçilen üyeler de yer almıştır. Taşra meclislerinin oluşturulmasının amacı, merkezi yönetimin taşradaki kontrolünü sağlamlaştırmak ve halkın yönetimde temsiliyetini artırmaktır. Ancak, bu meclislerin yetkileri sınırlı bırakılmış; yerel elitler ve devlet memurları seçim sürecine müdahale edebilmiştir. Buna rağmen, taşra meclisleri Osmanlı siyasi sisteminde temsil ilkesinin yerleşmesine yönelik önemli bir başlangıç olarak kabul edilmektedir (Davison, 2016, s. 151-152).

Temsil ilkesi, taşrada olduğu gibi merkezi yönetimde de uygulamaya konulmuştur. 1868 yılında kurulan Şuray-ı Devlet¹⁰ (Devlet Konseyi), yasama faaliyetlerine katılan ve üyelerinin bir kısmı taşra meclislerinden seçilen bir danışma organı olarak görev yapmıştır. Şuray-ı Devlet, Osmanlı yönetiminde parlamenter sistemin temellerini atan bir kurum olarak kabul edilebilir (Davison, 2016, s. 158-159). Bu kurum, yasama süreçlerine halkın dolaylı katılımını sağlayarak merkezi idarede temsil ilkesini güçlendirmeyi amaçlamıştır. 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi, İmparatorluk tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Kanun-i Esasi, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi ve toplumsal

¹⁰ 1868'de atanan otuz sekiz Şura-yı Devlet üyesinin yaklaşık dörtte biri taşra eşrafından seçilmiştir. Bu üyeler arasında gayrimüslimler de yer almakla birlikte, temsil dağılımı Osmanlı toplumundaki nüfus oranlarıyla tam olarak örtüşmemektedir. Örneğin, gayrimüslim üyelerden dördü küçük bir azınlık olan Ermeni Katoliklerden oluşurken, geri kalanlar üç Rum, iki Musevi, bir Gregoriyen Ermeni ve bir Bulgar temsilciden meydana gelmektedir (Davison, 2016, s. 159).

dönüşüm taleplerinin giderek güçlendiği bir dönemde, bu taleplere yanıt olarak hazırlanmıştır.

19. yüzyılda imparatorluk, modernleşme ve merkeziyetçi reformlar sürecine girmiş, Tanzimat Dönemi ile birlikte devletin bireysel hakları koruması gerektiği yönündeki düşünceler kamuoyunda yankı bulmaya başlamıştır. Bu düşünceler, anayasal bir yönetim fikrinin temelini oluşturmuş ve Osmanlı toplumunda yönetimle halk arasındaki ilişkileri yeniden tanımlama gereksinimini ortaya koymuştur. Özellikle 1860'lardan itibaren, anayasa düşüncesi Yeni Osmanlılar gibi aydın ve reformist gruplar tarafından güçlü bir şekilde savunulmaya başlanmıştır. Midhat Paşa gibi dönemin önde gelen devlet adamları da anayasa fikrini benimseyerek, devletin bir hukuk çerçevesinde yeniden yapılandırılmasının gerekliliğini vurgulamışlardır. Bu süreçte Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, anayasa tartışmalarını daha da derinleştirerek anayasal düzenin gerekliliği yönündeki fikirleri güçlendirmiştir. Yoğun tartışmalar ve hazırlık sürecinin ardından, Kanun-i Esasi 23 Aralık 1876'da ilan edilmiştir (Davison, 2016, s. 353). Ancak, kısa bir süre sonra askıya alınmış ve II. Abdülhamit'in saltanat döneminde (1876-1909) imparatorluk yeniden mutlakiyetçi bir yönetim modeline dönüşmüştür (Berkas, 2003, s. 336). Kanun-ı Esasi'nin uygulaması kısa sürmüş olsa da, padişahın hak ve yetkilerinin sınırlandırılması anlayışının yaygınlaşması açısından önemli bir adım olarak değerlendirilebilir (Dursun, 2006, s. 127-128).

1876 tarihli Kanun-i Esasi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısını daha adil ve temsili bir biçimde yönetmeyi hedefleyen bir dizi reformun parçası olarak hazırlanmıştır. Bu anayasa, azınlık haklarının tanınması ve güvence altına alınması bakımından önemli adımlar içermekteydi. Anayasanın ilanı ile birlikte azınlıklara yönelik haklar yasal bir çerçeveye oturtulmuş ve devletin tüm tebaasına eşitlik sağlama hedefi resmen ortaya konmuştur. Ancak bu hedefler, uygulamada çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Özellikle imparatorluk genelinde artan milliyetçi hareketler, azınlık haklarının hayata geçirilmesinin önünde ciddi engeller oluşturmuştur.

1876'da Kanun-i Esasi'nin ilanı ile Osmanlı İmparatorluğu anayasal monarşiye geçiş yaparak ilk Osmanlı Parlamentosu'nu kurmuştur. Bu parlamento, o dönemin kozmopolit Avrupa imparatorluklarının parlamentolarında dahi görülmeyen bir etnik ve dini çeşitliliğe sahiptir. Meclis-i Mebusan'da Müslüman ve gayrimüslim mebuslar birlikte yer alırken, etnik grupların temsili, Avusturya Parlamentosu ve Çarlık Rusyası'ndaki

Duma'ya kıyasla daha yüksek bir orandadır. İlk Osmanlı Parlamentosu, etnik ve dini açıdan çeşitli bir yapıya sahiptir. Meclis-i Mebusan'da yer alan 115-119 üye arasında gayrimüslim mebus sayısı 40-47 arasında değişmektedir. Bu oran, o dönemin diğer Avrupa parlamentolarına kıyasla oldukça yüksek bir seviyededir (Ortaylı, 2007, s. 47, 53).

Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan, Osmanlı İmparatorluğu'nun meclis yapısının iki önemli unsuru olarak işlev görmüştür. Meclis-i Mebusan, halkı temsil eden ve seçilmiş üyelerden oluşan alt meclistir. İlk Meclis-i Mebusan 1877 yılında toplanmış olup, üyeleri, vilayet idare meclislerinden seçilen temsilcilerden oluşmuştur. Bu meclis, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halkın temsili açısından büyük önem taşımaktadır. Diğer taraftan, Meclis-i Âyan¹¹, padişah tarafından atanan üyelerden oluşan üst meclistir. Bu meclis, imparatorluğun bürokratları ve yüksek rütbeli askerlerinden meydana gelmiş ve daha çok stratejik kararlar, iç ve dış siyaset gibi önemli meselelerle ilgilenmiştir (Ortaylı, 2007, s. 69).

Kanun-i Esasi, bireysel haklar ve özgürlükler tanırken, devletin güvenliği söz konusu olduğunda padişaha sürgüne gönderme yetkisi tanımaktadır. Ayrıca, din, düşünce ve ibadet özgürlüğü de öngörülmüştür (Tanör, 2016, s. 145). Bununla birlikte, anayasanın demokratik usul ve esaslarla değiştirilmesi oldukça güçtür. Kısaca, Kanun-i Esasi, padişahın yetkilerini güvence altına almakla birlikte, tarihte ilk kez padişahın yetkilerini kanunla sınırlandırmış ve bu sınırlamalar çerçevesinde, devletin yasama, yürütme ve yargı organlarına ve kişisel hak ve özgürlüklere yer açmıştır (Arslan, 2005, s. 124-125). Kanun-ı Esasi'nin 11. maddesi, devletin dininin İslam olduğunu belirtirken, aynı zamanda diğer dinlerin serbestçe uygulanabileceğini de garanti altına almıştır (Deringil, 2017, s. 102).

31 Mart 1909 tarihinde Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi, Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet rejiminin güçlenmesi açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur. Bu düzenleme, klasik parlamenter hükümet sisteminin ilkelerini benimseyerek padişahın yasama ve yürütme organları üzerindeki geniş yetkilerini önemli ölçüde sınırlamış ve hükümetin yalnızca Meclis'e karşı sorumlu hale gelmesini sağlamıştır. Ayrıca, bireysel hak ve özgürlükler ile toplanma ve örgütlenme haklarına yönelik düzenlemeler de

¹¹ 1877'deki Gayrimüslim Âyan Aza listesi'de Londra sefiri Musurus Paşa, Mihran Bey, Lagofet Bey, Marko Paşa, Kostaki Efendi ve Yorgaki Efendi gibi isimler yer almaktadır (Ortaylı, 2007, s. 52).

getirilmiştir. Kadınların aile hukuku, evlilik ve boşanma konularındaki durumları ile eğitim ve iş hayatına giriş hakları iyileştirilmiş ve çok eşliliğin önlenmesine yönelik düzenlemeler yapılmıştır (Tanör, 2016, s.194-196).

1868 yılında kurulan Divan-ı Ahkam-ı Adliye, 1874 yılında Mahkeme-i Temyiz adını alarak 1935 yılına kadar görev yapmıştır. Bu tarihten itibaren yetkileri genişletilerek Yargıtay adını almıştır (Aydın, 1994). Benzer şekilde, Fransız danışma ve idari yargılama kurullarını model alarak kanun tasarıları hazırlamak amacıyla 1868 yılında kurulan Şuray-ı Devlet, 1922 yılında kaldırılmış, ancak 1924 yılında yeniden kurulmuştur (Yücesoy, 2017, s. 188). 1960 Anayasası ile Danıştay adını alan bu kurum, günümüzde hukuk sistemimizin en etkili organlarından biri olarak görev yapmaktadır.

Hukuk alanındaki reformlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinde önemli bir adım olmuş ve devletin geleneksel yapısından uzaklaşarak Batılı hukuk sistemlerine yaklaşmasını sağlamıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları, hukuk alanında eşitlik ilkesini benimseyerek, farklı dini ve etnik grupların hukuki süreçlere katılımını artırmayı hedeflemiştir. Bu reformlar, yalnızca hukuki eşitliği sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı toplumunda modern bir hukuk bilincinin oluşmasına da katkıda bulunmuştur. Ancak, bu dönüşümler yalnızca hukuk alanıyla sınırlı kalmamış, eğitim sisteminde de köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Eğitim alanındaki reformlar, modern bir toplum inşa etme hedefiyle, hukuki dönüşümlerin devamı niteliğinde gerçekleştirilmiştir.

2.3.3. Eğitim Alanındaki Reformlar

Klasik dönem Osmanlı sisteminde medreseler, sadece din adamları değil, aynı zamanda devletin ihtiyaç duyduğu bürokratları da yetiştiren kurumlardır. Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumu olan medreselerde ilk ciddi ıslahat teşebbüsü, Sultan II. Mahmud döneminde gerçekleştirilmiştir (Demir, 2015, s. 439-440). II. Mahmut, medrese sistemine alternatif olarak yeni bir laik eğitim sistemi kurma girişiminde bulunmuş ve medrese mezunları için Rüşdiye¹² okulları açmıştır (Shaw & Shaw, 1977, s. 47). Ancak, laik eğitim

¹² Süleymaniye ve Sultan Ahmet camilerinde genç Müslüman erkekler için iki Rüşdiye Okulu kurulmuştur. Bu okullarda, askeri teknik okullara devam etmeyi hedefleyen öğrencilere dil bilgisi, tarih ve matematik dersleri verilmekteydi. Ayrıca, devlet bürolarında görev almak isteyenler için Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Maarif-i Edebiye adında iki eğitim kurumu oluşturulmuştur. Bu okullarda öğrencilere Arapça, Fransızca, coğrafya, tarih, siyaset bilimi ve matematik dersleri sunulmaktadır. Bu eğitim kurumları, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabaları çerçevesinde, gençlerin çeşitli meslek alanlarına yönlendirilmesi amacıyla oluşturulmuştur (Shaw ve Shaw, 1977, s. 48).

sistemi bu dönemde henüz emekleme aşamasında olup, geleneksel yapının gölgesinde kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim sistemi, 19. yüzyılda laik eğitim yönünde bir dönüşüm geçirmeye başlamış ve bu süreç, modernleşme çabalarının bir parçası olarak gelişim göstermiştir (Ortaylı, 2018, s. 191-192; Tekeli, 1985, s. 456).

Tanzimat döneminde, eğitim ve öğretim kurumlarının yaygınlaşması ile medreselerin idari ve bürokratik fonksiyonlarının azaldığı gözlemlenmiştir (Karpata, 2010, s. 97). Batı eğitim modellerinin benimsenmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi bir eğitim sistemi oluşturma hedefi belirlenmiştir. Bu doğrultuda, 1869 Eğitim Nizamnamesi gibi çeşitli reformlar hayata geçirilmiştir (Fortna, 2005, s. 51). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi¹³, Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim sisteminde modernleşme yolunda önemli bir adımı temsil eden ve kapsamlı değişiklikler öngören bir düzenleme olarak, Osmanlı eğitim politikasını kökten şekillendirmiştir. Victor Duruy yönetimindeki Fransız Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan bu nizamname, Sultan Abdülaziz döneminde yürürlüğe girmiştir (Fortna, 2005, s. 35; Somel, 2015, s. 22). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin temel hedefleri arasında halkı cehaletten kurtararak bilgi ile donatmak, maarifi yaygınlaştırmak ve toplumun çeşitli unsurlarını ortak değerler etrafında birleştirmek yer almaktadır (Zengin, 2004, s. 48). Nizamname, eğitim sistemini sıbyan mektepleri, Rüştiyeler, idadiler, sultaniler ve Darülfünun olmak üzere beş dereceye ayırarak eğitim kurumlarını bu şekilde yapılandırmıştır (Cihan, 2007, s. 64). Nizamname'nin öngördüğü okul sistemi ve yapısal değişiklikler, uygulamada çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Özellikle mali kaynak yetersizliği, öğretmen eksikliği ve nitelikli öğretmen yetiştirmedeki problemler, reformların istenen düzeyde gerçekleştirilmesini engellemiştir (Fortna, 2005, s. 166-157).

19. yüzyıl sonunda taşrada kız Rüştiyelerine ilgi gösterilmemesi, ortaöğretimde idadi-sultani karmaşası ve sürtüşmesi, idadilerin yeterince yaygınlaşamaması gibi sorunlar devam etmiştir (Sakaoğlu, 1991, s. 95). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Osmanlı eğitim sisteminin modernleşmesi yolunda atılmış önemli bir adım olmasına rağmen, uygulamada karşılaşılan zorluklar nedeniyle hedeflerine tam olarak ulaşamamıştır. Ancak

¹³ Osmanlı Devleti, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi ile özel okulların faaliyetlerini denetlemeye başlamıştır. Bu maddeye göre, özel okulların açılması için Maarif Nezareti'nden izin alınması, öğretmenlerin sertifikalı olması ve okullarda "geleneklere, devletin siyasetine ve ideolojisine aykırı" dersler verilmemesi şart koşulmuştur. Bu düzenleme, eğitimde devlet kontrolünü artırarak, özel okulların Osmanlı Devleti'nin resmi ideolojisi ve toplumsal yapısıyla uyumlu bir çerçevede faaliyet göstermesini sağlamayı amaçlamıştır (Fortna, 2005, s. 122-123).

bu nizamname, modern eğitim sistemine geçiş için gerekli yasal ve kurumsal çerçeveyi oluşturmuş ve sonraki dönemlerde yapılacak reformlar için önemli bir temel oluşturmuştur.

18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti, reform hareketlerine askeri okullarla başlamış ve bu girişimleri sivil alanda da genişleterek devam ettirmiştir. Bu bağlamda, 1838 yılında kurulan Meclis-i Umur-ı Nafia, eğitim sistemiyle ilgili olarak görevlendirilen ilk organ olarak önem arz eder (Palalı, 2021, s. 86). 1846'da Ticaret Bakanlığı bünyesinde geçici olarak kurulan Maarif Meclisi (Eğitim Komisyonu), 1847'de Mekâtib-i Umumiye Nezareti (Umumi Okullar Bakanlığı) ve 1866'da Maarif-i Umumiye Nezareti (Eğitim Bakanlığı) olarak yeniden yapılandırılmıştır (Shaw & Shaw, 1977, s. 106). 1857 yılında, kadınların eğitimi amacıyla Muallimhane-i Nüvvab kurulmuştur (Uzunçarşılı, 1988, s. 260). Adalet sistemindeki yetersizlikler giderilemeyince, Galatasaray Lisesi'nde hukuk eğitimi başlatılmış, ardından İstanbul Üniversitesi'nde Hukuk Fakültesi kurulmuştur (Berkes, 2003, s. 242-243). Bu adımlar, modern ve seküler bir hukukçu sınıfının oluşumuna zemin hazırlamıştır. Söz konusu yeni nesil hukukçular, Osmanlı hukuk sisteminin modernleşmesi ve Batılılaşması sürecinde kritik bir rol oynamışlardır.

Eğitimde yaşanan dönüşümün başka bir boyutu askeri alanda yaşanmıştır. Osmanlı Devleti askeri yenilgilerin ortaya çıkardığı sorunların Avrupa ordularındaki sistemin özelliklerini (eğitim, araç, teknoloji) örnek alarak çözmeye çalışmıştır (Berkes, 2003, s. 96-101). Bu kapsamda Mühendishane-i Bahr-i Hümayun ve Mühendishane-i Berr-i Hümayun gibi okullar Fransız askeri eğitim sistemi örnek alınarak oluşturulmuştur (Ortaylı, 2018, s.46; Shaw ve Shaw, 1977, s.41-48).

Batı tarzında eğitim veren okulların Osmanlı toplumunda açılmaya başlanması, köklü bir dönüşüm sürecinin temelini oluşturmuştur. Bu okullar, yalnızca modern bilim ve tekniklerin öğretilmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda modern fikirlerin ve değerlerin geniş toplum kesimlerine yayılmasına olanak tanımıştır. Özellikle Harbiye gibi askeri okullar, Osmanlı modernleşme çabalarının mihenk taşlarından biri olarak öne çıkmıştır. Bu okullar, sadece askeri eğitimle sınırlı kalmamış, aynı zamanda düşünsel ve kültürel alanlarda da etkili olmuş ve bu doğrultuda yeni bir aydın zümrenin oluşumuna zemin hazırlamıştır (Berkes, 2003, s. 194).

Okul Türü	1858	1867	1895
İlköğretim			
Laik ilkokullar	-	11.008	28.615
Laik ilkokul öğrencileri (erkek)	-	242.017	640.721
Laik ilkokul öğrencileri (kız)	-	126.454	253.349
Askeri Rüşdiye öğrencileri (erkek)	-	8.247	8.247
Millet ilkokulları (erkek)	-	-	239.449
Millet ilkokulları (kız)	-	-	77.740
Yabancı ilkokullar (erkek)	-	-	8.519
Yabancı ilkokullar (kız)	-	-	8.160
Toplam ilkokul öğrencisi (erkek)	-	-	896.936
Toplam ilkokul öğrencisi (kız)	-	-	339.249
İlkokul çağındaki toplam nüfus (erkek)	-	-	1.001.294
İlkokul çağındaki toplam nüfus (kız)	-	-	924.175
Ortaöğretim			
Rüşdiye okulları	43	108	426
Rüşdiye okulu öğrencileri	3.371	7.830	33.469
Askeri İdadi okulları	-	-	9
Askeri İdadi öğrencileri	-	-	5.492
Millet Rüşdiye okulları	-	-	687
Millet Rüşdiye öğrencileri	-	-	76.359
Yabancı ortaokullar	-	-	74
Yabancı ortaokul öğrencileri	-	-	6.557
Toplam ortaokul sayısı	-	-	1.169
Toplam ortaokul öğrencisi sayısı	-	-	109.877
Ortaokul çağındaki erkek nüfus (10-15 yaş)	-	-	980.320

Tablo 2: 1858-1895 Yılları Arasında Öğrenci ve Okul Sayısı

Kaynak: (Shaw & Shaw, 1977, s. 112).

Tablo 2, 1867-1895 yılları arasında Osmanlı eğitim sisteminde önemli bir genişleme olduğunu açıkça göstermektedir. Özellikle laik ilkokul sayısındaki ve bu okullara devam eden öğrenci sayısındaki artış dikkat çekicidir. Bu durum, Tanzimat reformlarının etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda seküler eğitimin yaygınlaşmaya başladığını göstermektedir. 1895 yılına gelindiğinde, ilkokul çağındaki erkek çocuklarının yaklaşık %90'ı ilkokula devam etmekteydi. Kız çocuklarının okullaşma oranı ise %36'dır. Bu rakamlar, erkek çocuklarının eğitime kız çocuklarından daha fazla önem verildiğini gösterse de, kız çocuklarının okullaşma oranında da bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Ortaöğretimde de benzer bir genişleme yaşanmıştır. Rüşdiye okulu sayısı ve öğrenci sayısı bu dönemde önemli ölçüde artmıştır. Ancak, ortaokul çağındaki erkek nüfusun sadece %11'inin ortaöğretime devam edebildiği de anlaşılmaktadır. Bu durum, ortaöğretimin hala yaygınlaşmadığını ve toplumun sadece küçük bir kesimine hitap ettiğini göstermektedir. Tabloda dikkat çeken bir diğer nokta ise, Millet okullarının ve yabancı okullarının varlığıdır. Millet okulları, gayrimüslim cemaatlerin kendi dillerinde

ve kültürlerinde eğitim verme hakkına sahip oldukları okullardır. Yabancı okullar ise, genellikle misyonerler tarafından kurulmuş ve Batı tarzı eğitim veren okullardır. 1858-1895 yılları arasında Osmanlı eğitim sisteminde önemli gelişmeler yaşanmış, ancak bu gelişmeler toplumun tüm kesimlerine eşit şekilde yansımamıştır.

1858 yılında kız rüşdiyelerinin açılması, kadınların eğitimi açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Bu okulların amacı, kadınlara dini ve dünyevi bilgiler sunarak, onları hem ev işlerinde hem de toplumsal yaşamda daha yetkin bireyler haline getirmektir (Somel, 2015, s. 83-85). Bu okulların sayısındaki artış ve 19. yüzyılın sonunda eğitim derecesinin liseye kadar yükselmesi, kadınların toplumda yeni roller üstlenmesine olanak tanımıştır. Nitekim, “muallime hanımlar” olarak adlandırılan kadın öğretmenler, yeni bir meslek grubunun ortaya çıkışını simgelemektedir (Ortaylı, 2007, s. 21).

Taşrada açılan ilk Rüştiye mekteplerinin inşaat masrafları başlangıçta genellikle maliye bütçesinden karşılanmaktaydı. Ancak, zamanla hem okul sayısındaki artış hem de Osmanlı İmparatorluğu’nun mali durumunun bozulması, okulların finansmanını ciddi bir sorun haline getirmiştir. Bu bağlamda, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile vilayetlerdeki ilkokulların (sıbyan mektepleri) ve Rüştiye mekteplerinin kuruluş masraflarının yerel kaynaklardan karşılanması, idadi mekteplerinin ise maarif bütçesinden finanse edilmesi öngörülmüştür. Böylelikle, bir bölgedeki ekonomik üretim kapasitesi ve halkın modern eğitime maddi destek sağlama isteği, o bölgedeki eğitimin gelişim düzeyini belirleyen temel unsurlar haline gelmiştir. Merkezi hükümetin idadi mekteplerinin yaygınlaşması ve yerel eğitim yönetimlerinin güçlendirilmesi için yeterli kaynak sağlayamaması nedeniyle, 1884 yılında aşar vergisine ek olarak Maarif Hisse-i anesi adı verilen özel bir vergi uygulamaya konulmuştur. Ancak, neredeyse tüm vilayetlerde yerel halk, Maarif Hisse-ianesi’ne karşı direniş göstermiştir. Bu direnişin nedenleri arasında, vergilerin ilan edilen amaçlar için kullanılmayacağı şüphesi, mevcut ekonomik sıkıntılar ve merkezi hükümete duyulan güvensizlik yer almaktadır (Somel, 2015, s.189, 335).

Tanzimat reformları kapsamında getirilen eğitim reformları, modern okulların açılmasını ve okuryazarlık oranlarının artmasını sağlamış; bu durum, milliyetçi fikirlerin yayılması için de elverişli bir ortam yaratmıştır (Shaw ve Shaw, 1977, s. 160-161). Özellikle Balkan milletleri, kendi dillerini ve tarihlerini öğrenme fırsatı buldukça milli bilinçleri güçlenmiş ve Osmanlı yönetimine karşı daha eleştirel bir bakış açısı geliştirmişlerdir. Söz gelimi,

Bulgar milliyetçiliği, kısmen Tanzimat döneminde açılan okullar ve kilise okullarındaki eğitim faaliyetleri sayesinde ivme kazanmıştır.

1856 Islahat Fermanı'nın Osmanlı eğitim tarihinde bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Bu fermanla, Osmanlılık ideolojisi doğrultusunda Müslüman ve gayrimüslim çocukların karma eğitim görmesi teşvik edilmiştir. Bu kapsamda, Midhat Paşa, Niş sancağı mutasarrıfı olarak görev yaptığı dönemde (1861-1864), Niş ve Leskofça'da karma eğitim veren okullar kurarak farklı dini cemaatlerden çocukların bir arada eğitim görmesini ve Osmanlılık ideolojisinin yayılmasını amaçlamıştır. 1864'te Tuna vilayetinin valiliğine atandıktan sonra, bu karma eğitim sistemini genişletmeye devam etmiş ve özellikle Bulgar milliyetçiliğinin yükselişe geçtiği dönemde, Bulgar çocuklarının Rus okullarına gitmesini engelleyerek Osmanlılık bağlarını güçlendirmeyi hedeflemiştir. Midhat Paşa'nın karma eğitim uygulamaları, Tanzimat döneminde Osmanlılık ideolojisinin eğitim alanındaki yansıması olarak değerlendirilebilir; farklı dini cemaatlerden çocukların bir arada eğitim görmesini sağlayarak ortak bir Osmanlı kimliği oluşturmayı amaçlamıştır (Somel, 2015, s. 108-109).

Tanzimat Dönemi'nde Hristiyan topluluklara tanınan dini eğitim özgürlüğü, bu toplulukların ulusal benliklerini korumalarında önemli bir rol oynamış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçilik akımlarının güçlenmesine zemin hazırlamıştır (Berkes, 2003, s. 204). Osmanlı Devleti'nin siyasal ve askeri gücünü yitirmeye başlamasıyla birlikte, bu okullar modernleşme sürecinde yabancı devletlerin himayesine girerek Osmanlı devleti ve kültürüne karşı bazı siyasal düşüncelerin ve faaliyetlerin geliştiği kurumlar haline gelmişlerdir. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik fikirlerinin etnik gruplar arasında yayılmasında da önemli bir rol oynamışlardır (Sadoğlu, 2016, s. 6). 1824 yılından itibaren Osmanlı'da faaliyet gösteren yabancı okulların sayısında, özellikle 1840'lı yıllardan itibaren bir artış gözlemlenmiştir. Amerika¹⁴, 465

¹⁴Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan okullarının yaygınlaşması, 1830'larda özellikle Amerikan misyonerlerinin girişimleriyle hız kazanmıştır. Misyonerler, bu dönemde Osmanlı topraklarında çok sayıda okul kurmuş, ancak bu okulların büyük kısmı uzun süre ruhsatsız olarak faaliyet göstermiştir. Osmanlı Devleti, 1869'da yürürlüğe koyduğu Maârif Nizâmnamesi ile yabancı okulların ruhsatsız çalışmalarını yasaklamaya çalışsa da birçok Amerikan okulu bu düzenlemeye rağmen 1880'lere, hatta 1890'lara kadar ruhsat almadan eğitim vermeye devam etmiştir. Bu durum, Osmanlı yönetiminin Amerikan okullarının faaliyetlerine göz yumduğuna işaret etmektedir. İlk Amerikan Okulu, 1824 yılında Beyrut'ta açıldıktan sonra, 1886 yılına kadar Osmanlı topraklarında yaklaşık 400 Amerikan eğitim kurumu faaliyete geçmiştir. Bu okullar çoğunlukla Amerikan misyonerler tarafından kurulmuş ve yönetilmiştir. Misyonerler, eğitim faaliyetlerini özellikle Ermeni Gregoryen cemaati üzerine yoğunlaştırarak bu topluluk içinde Protestanlığı yaymaya çalışmışlardır (Ortaylı, 2007, s. 113-115).

okul ile başı çekerken, İngiltere 83, Fransa 72, Rusya 44, İtalya 24, Almanya ve Avusturya 7'ser, Yunanistan ve İran ise 3'er özel okul açmıştır (Tekeli & İlkin, 1999, s.112). Yabancı okulların sayısındaki artışın pek çok sonucu olmuştur ve bunların en önemlisi, bu okulların bağlı oldukları devletlerin politikaları doğrultusunda Osmanlı Devleti aleyhine faaliyet göstermeye başlamalarıdır. Yabancı okulların açıldıkları yerlere bakıldığında, etnik toplulukların yoğun olduğu bölgeler, stratejik açıdan önemli noktalar ve yeraltı ile yerüstü zenginliklerine sahip bölgelerin özellikle tercih edildiği görülmektedir (Ertuğrul, 2002, s. 201-203). Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar, kültürel etkileşim açısından iki yönlü bir rol üstlenmiştir. İlk olarak, bu okullar kendi dillerini ve kültürlerini yaygınlaştırmayı amaçlamış ve böylece Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında kendi çıkarlarına hizmet eden aracı gruplar oluşturma stratejilerinin bir parçası haline gelmiştir. İkinci olarak, dini etkileşim önemli bir boyut olarak öne çıkmıştır. Bu okullar, Batı'ya ait bilgi ve düşünce sistemlerini, dini bir süzgeçten geçirerek Osmanlı toplumuna aktarmışlardır (Tekeli, 1985, s. 475).

19. yüzyılda Rusya, İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasını kendi stratejik çıkarları doğrultusunda kullanarak hem toprak kazanmayı hem de bölgedeki nüfuzlarını artırmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda, Hristiyan azınlıkları kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmişlerdir. Rusya, 18. yüzyılın sonlarında Balkanlar'daki ticari etkinliğini artırmasına rağmen, esas etkisini dini ve kültürel alanlarda göstermiştir. Ortodoks inancı ve Slav kökenleri, Rusya'yı Balkan Slavları açısından doğal bir müttefik konumuna taşımıştır. Rusya'da eğitim alan Balkanlı aydınlar, Rus çevrelerinden etkilenerek milliyetçi hareketlere yeni bir boyut kazandırmıştır. Benzer şekilde, İngiltere Protestan grupları desteklerken, Fransa Katolikler ve Gregoryenler'i stratejik hedefleri doğrultusunda yönlendirmiştir (Sonyel, 1985, s. 661-662; Ortaylı, 2018, s. 78).

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim toplulukların ekonomik başarılarının en önemli etkenlerinden biri, eğitim alanındaki üstünlükleri olmuştur. Gayrimüslim bireyler, hem Osmanlı topraklarındaki misyoner okullarına hem de Avrupa'daki eğitim kurumlarına daha fazla erişim imkanına sahip olarak modern ticaret ve meslekler için gerekli becerileri edinmişlerdir. 1896 yılı verilerine göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman rüştiye (ortaokul) okullarında 31.000 öğrenci bulunurken, gayrimüslim okullarında bu sayı 76.000'dir; ayrıca, büyük çoğunluğunu gayrimüslim öğrencilerin oluşturduğu yabancı okullarda 7.000 öğrenci

eğitim almaktadır. İdadi (ortaöğretim) düzeyinde ise 5.000 Müslüman öğrenciye karşılık, 11.000 gayrimüslim ve 8.000 yabancı öğrenci kayıtlıdır (Issawi, 2014, s. 176-177).

19. yüzyılda eğitim, yalnızca bilgi edinme aracı olmaktan ziyade, aynı zamanda kültürel ve siyasi bir savaş alanı haline gelmiştir. Yabancı okulların yaygınlaşması ve komşu devletlerin eğitim faaliyetleri, Osmanlı yetkilileri arasında derin bir kaygı yaratmıştır. Osmanlı yönetimi, yabancı okullarda eğitim gören Müslüman çocukların “İslam geleneklerinden” uzaklaşacağı ve Batı kültürüne asimile olacağı endişesini taşımaktaydı. Bu kaygılar, özellikle Beyrut valisinin raporunda açıkça ifade edilmiştir. Valinin 1888 yılında yaptığı bildirimine göre, Beyrut’ta kayıtlı 4400 öğrenci, beş Fransız ve dört İngiliz okulunda eğitim almaktaydı. Bunun yanı sıra, Amerikan misyonierleri ile İtalyan ve Alman hükümetleri tarafından işletilen çok sayıda okul da bulunmaktadır. Maruni, Katolik Yunan ve Ortodoks Yunan idaresi altındaki okullar da dikkate alındığında, Beyrut’taki yabancı okullara devam eden öğrenci sayısının 5000’i aştığı ve bu öğrencilerin %90’ının Osmanlı tebaasından çocuklar olduğu belirtilmiştir (Fortna, 2005, s. 78-81).

II. Abdülhamid dönemi, yabancı misyonier okullarının, komşu devletlerin ve Osmanlı’daki azınlık gruplarının eğitim üzerindeki etkisinin belirgin şekilde arttığı bir dönemdir. Bu gelişme, Osmanlı yönetimi içinde ciddi kaygılara yol açmış ve devleti adeta bir “eğitim yarışı”na girmeye zorlamıştır. Osmanlı bürokrasisi, bu okulların sadece akademik bilgi aktarmakla yetinmediğini, aynı zamanda kendi kültürel ve siyasi değerlerini Osmanlı topraklarına yaymayı amaçladığını değerlendirmekteydi. Yabancı eğitim kurumlarının, özellikle Osmanlı’nın merkezi otoritesini zayıflatabilecek politik etkiler yaratma potansiyeli, hükümetin bu okullara karşı daha dikkatli ve tedbirli bir tutum benimsemesine yol açmıştır (Fortna, 2005, s. 80, 117).

II. Abdülhamid, eğitim sistemini merkezileştirip müfredatı İslami içerik açısından güçlendirerek, sadık ve Osmanlı değerlerine bağlı bir nesil yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bu dönemde kurulan Aşiret Mektepleri, çeşitli etnik kökenlerden gelen çocukları bir araya getirerek Osmanlı kimliği etrafında bir bütünleşme sağlamayı hedeflemekteydi (Deringil, 2002, s. 115). Bu girişim, “İttihad-ı Osmaniye” yani Osmanlı Birliği siyasetini hayata geçirmek için atılmış bir adım olarak görülse de, II. Abdülhamid’in asıl amacının İslamcılığı güçlendirmek olduğu söylenebilir. Halifelik makamını kullanarak, hem Osmanlı topraklarında dini birliği sağlama hem de dünya çapında bir İslam dayanışması

tesis etme hedefinde olduğu belirtilebilir. Bu bağlamda, Aşiret Mektebi, geleceğin aşiret liderlerini halifelik makamına bağlayarak Arap dünyasında dini birliği güçlendirmeyi ve Batı'ya karşı daha sağlam bir cephe oluşturmayı amaçlayan stratejik bir yapı olarak değerlendirilebilir (Kodaman, 1987, s. 67-68). Haritaların kullanımı da II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarının önemli bir unsuru haline gelmiştir. Devlet okullarında kullanılan haritalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bütün olarak gösterildiği ve sınırlarının belirgin şekilde vurgulandığı biçimde yeniden tasarlanmıştır (Fortna, 2005, s. 243). Bu yaklaşım, öğrencilerin imparatorluk hakkındaki algılarını şekillendirmeyi ve Osmanlı kimliğini güçlendirmeyi hedeflemiştir.

Tanzimat reformları, paradoksal bir şekilde, Balkan milliyetçiliğinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Reformlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan tebaasına yönelik ayrımcılığı azaltmayı hedeflese de, aynı zamanda modernleşmiş bir devlet yapısı ve daha geniş eğitim olanakları yaratarak milliyetçi fikirlerin yayılması için uygun bir zemin oluşturmuştur. Osmanlıcılık ile Balkan milliyetçiliği arasındaki çatışma, imparatorluk içerisinde bir “kimlik boşluğu” yaratmıştır. Millet sisteminin zayıflamasıyla birlikte Osmanlı devleti, tebaasını artık sadece Müslüman, Hristiyan veya Yahudi olarak değil, aynı zamanda Sırp, Bulgar ya da Türk olarak da tanımlayamamaktaydı. Bu belirsizlik, Balkanlar'da milliyetçilik ve ulus-devlet düşüncesinin yayılması için uygun bir zemin hazırlamıştır (Glenny, 2012, s. 93-96).

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim alanında gerçekleştirilen reformlar, özellikle 19. yüzyılda modernleşme çabalarının önemli bir parçası haline gelmiştir. Medreselerin geleneksel yapısından uzaklaşarak laik eğitim kurumlarının yaygınlaşması, toplumsal dönüşümün temel taşlarından biri olmuştur. Bu süreç, sadece eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasını değil, aynı zamanda devletin bürokratik ve idari yapısının da modernleşmesini beraberinde getirmiştir. Eğitimdeki bu dönüşüm, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve siyasi alanlarda yaşadığı değişimlerle de yakından ilişkilidir. Özellikle sanayileşme ve dış ticaret alanında yaşanan gelişmeler, eğitim reformlarının toplumsal etkilerini daha da derinleştirmiştir.

2.3.4. Ekonomik Dönüşüm

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, İngiltere öncülüğünde başlayan sanayileşme ve Napolyon Savaşlarının sona ermesi, Batı ekonomilerinin kitlesel üretim kapasitesine

ulaşmasını sağlamıştır. Bu süreçte Batılı ülkeler, hem yeni pazarlar bulma hem de kendi sanayileri için ihtiyaç duydukları hammaddeleri temin etme arayışına girmiştir (Pamuk, 1985a, s. 653). Bu gelişmelerin doğrudan etkilediği Osmanlı Devleti, Avrupa ile ticari ilişkilerini artırmış, ancak bu durum ekonomisinin Avrupa'ya bağımlı hale gelmesine ve geleneksel yapısının bozulmasına yol açmıştır. Avrupa'dan ithal edilen ucuz sanayi ürünleri, Osmanlı zanaatkarları ve esnafının rekabet gücünü zayıflatmış ve iflasların yaygınlaşmasına neden olmuştur (Karpat, 2006, s. 11-13). Osmanlı İmparatorluğu, başlangıçta Avrupa ile daha çok tarımsal ürünler karşılığında mamul mallar ticareti yapmaktaydı (Pamuk, 1985b, s. 718). 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Anlaşması¹⁵, Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılmasını hızlandırmıştır. Bu anlaşma ve ardından gelen diğer Avrupa ülkeleriyle yapılan benzer anlaşmalar, imparatorluğu bir serbest ticaret bölgesi haline döndürmüştür (Keyder, 1985, s. 642). Yeni ekonomik düzen, özellikle gayrimüslim azınlıklar için fırsatlar yaratmış, bu grupların ticaret ve sanayi alanında önemli ölçüde zenginleşmesine olanak tanımıştır (Findley, 2010, s. 132). Önemle vurgulanması gereken bir husus, Osmanlı ekonomisinin 1830'lu yıllardan Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre zarfında dış ticaret hacminin önceki dönemlerle kıyaslandığında hızlı bir şekilde büyümesidir (Pamuk, 1985a, s. 653). Batı Avrupa'daki sanayileşme süreci ve özellikle İngiltere'nin serbest ticaret politikaları, dünya ticaretinin önemli ölçüde artmasına olanak tanımıştır. Bu gelişmelere paralel olarak, Osmanlı dış ticaret hacmi 1830'lardan 1873'e kadar olan dönemde yıllık ortalama %3,5 oranında bir artış göstermiştir (Keyder, 1985, s. 642).

Osmanlı İmparatorluğu, dünya kapitalizmine entegre oldukça, özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya gibi büyük güçlerin ekonomik ve siyasi baskılarıyla karşı karşıya kalmıştır (Pamuk, 1985b, s. 722). Söz gelimi, kapitülasyonlar nedeniyle Osmanlı Devleti, Avrupa mallarına gümrük vergisi uygulama konusunda ciddi zorluklar yaşamıştır. Kapitülasyonlar, yabancı ülke vatandaşlarına ticari, hukuki, mali ve siyasi ayrıcalıklar ile muafiyetler sağlayan ikili anlaşmalar olarak tanımlanabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte, kapitülasyonlar, tek taraflı tavizlere dönüşerek, Osmanlı

¹⁵ 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin klasik ekonomik yapısını 19. yüzyılda da sürdürme arzusunun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu anlaşma ile ithalat için gümrük vergisi %5, ihracat için ise %12 olarak belirlenmiştir (Genç, 1999, s. 6). Ancak Osmanlı Devleti, ihracat gümrük oranını düşük bularak artırma çabası içinde olmuştur. Bu durum, 1861 yılına kadar devam etmiştir. 1861'de devletin mali sıkıntıları ve Lübnan sorununun etkisiyle, gümrük oranları önce %1'e, sonra %5'e ve nihayetinde %15'e kadar yükseltilmiştir (Pamuk, 2015, s. 98).

egemenliğinin ihlali olarak algılanmaya başlanmıştır (İnalcık, 2016, s. 228-245). Bu durum, devletin kaynakları üzerindeki kontrolünü ve dolayısıyla ekonomik planlama kapasitesini sınırlamıştır. Yabancı uyrukluların yasal dokunulmazlıkları ve elçiliklerin artan gücü, yerel ve merkezi yönetimlerin piyasayı düzenleme yeteneğini sınırlamıştır. Sonuç olarak, bu koşullar, Osmanlı hükümetinin ekonomik kalkınmayı teşvik etmek için gerekli düzenlemeleri uygulama ve önlemleri alma kapasitesini zayıflatmış ve dolayısıyla ekonomik kalkınmayı engellemiştir (Kılınçoğlu, 2015, s. 142-143).

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde deniz ticareti, büyük ölçüde yabancı tüccarların ve Osmanlı tebaası içinde yer alan gayrimüslim azınlıkların kontrolü altına girmiştir. Önceki yüzyıllarda, Müslüman tüccarlar Kayseri, Konya, Diyarbakır, Erzurum, Halep, Şam ve Musul gibi iç şehirlerde kervan ticaretiyle ekonomik faaliyetlerin merkezinde yer almış ve bu ticaret ağı aracılığıyla ekonomik güçlerini ve etkilerini sürdürmüşlerdir. Ancak 19. yüzyılda buharlı gemilerin yaygınlaşması ve Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla ticaret yollarında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönüşüm, liman şehirlerinin stratejik önemini artırırken, iç bölgelerdeki şehirlerin ekonomik rolünü zayıflatmıştır. Özellikle Selanik, İzmir, Beyrut ve İskenderiye gibi liman şehirlerinde yoğunlaşan gayrimüslim topluluklar, değişen ticaret yollarından ve yeni ekonomik fırsatlardan büyük ölçüde fayda sağlamıştır (Pamuk, 1985a, s. 665; Issawi, 2014, s. 169-170).

Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının büyük ölçüde tarımsal üretime dayalı olduğu ve tımar sisteminin bozulmasının ardından mali bir krize girdiği söylenebilir¹⁶. Tanzimat reformları iltizam sisteminin kaldırılmasını ve doğrudan vergi toplamaya geçişi öngörmüştür (Shaw & Shaw, 1977, s. 95-96). Ancak, Tanzimatçılar tarafından kaldırılması planlanan iltizam sistemi, mali kaynakların yetersizliği nedeniyle devam ettirilmek zorunda kalmıştır (Ortaylı, 2018, s. 137). 19. yüzyıl boyunca büyüyen bürokrasinin ihtiyaçlarını karşılayacak bir vergi sisteminin bulunmaması, vergilerin adil bir şekilde toplanamaması ve yeterli sayıda memur eksikliği gibi sorunlar bu durumu daha da şiddetlendirmiştir (Gürsel, 1985, s. 673; Çadırcı, 1988, s.611). 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti, bankerlerden ve Avrupalı bankalardan fon sağlamış, ancak askeri ve idari alandaki modernleşme çabaları bütçe açıklarını artırmıştır (Keyder, 1985, s. 646).

¹⁶ 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Avrupa'yla yapılan savaşlar, enflasyon, devletin mali sıkıntıları ve merkezileşme politikaları gibi faktörler tımar sisteminin bozulmasında etkili olmuştur (Barkey, 2011, s. 65-76). Osmanlı Devleti'nin büyüyerek imparatorluğa dönüşmesinde önemli rol oynayan tımar sistemi, 17. yüzyıldan itibaren önemini yitirerek, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde bütünüyle tasfiye olmuştur (Acun, 2002, s. 907).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlanma süreci, mali bağımsızlığının kaybına yol açan kritik gelişmelerden biri olarak öne çıkmaktadır. İlk kez 1854 Kırım Savaşı sırasında bütçe açıklarını kapatmak amacıyla dış borçlanmaya başvurulmuş ve bu yöntem kısa sürede devlet maliyesinin temel aracı haline gelmiştir (Pamuk, 1985b, s. 719). Ancak elde edilen fonlar genellikle cari harcamalara yönlendirilmiş, kalkınmayı ve borç ödeme kapasitesini artıracak yatırımlar için yeterli kaynak ayrılmamıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'ni giderek daha ağır koşullarda yeni borç arayışına sürüklemiş ve Avrupa mali sermayesinin etkisini artırmıştır (Pamuk, 2012a, s. 231-233; Keyder, 1985, s. 648). Avrupa mali piyasaları, yüksek faiz ve komisyon gelirleri nedeniyle Osmanlı'nın borçlanma sürecine destek vermeye devam etmiştir. 1875 yılında dış borç ödemelerinin kısmen durdurulması, Avrupalı alacaklıların tepkisini çekmiş ve Osmanlı maliyesi üzerinde uluslararası bir denetim mekanizması kurulması yönündeki baskıları artırmıştır. Bu baskılar sonucunda, 1881 yılında Düyun-u Umumiye İdaresi kurulmuş ve Osmanlı gelirlerinin büyük bir kısmı, borç ödemelerini yönetmek amacıyla bu idarenin kontrolüne geçmiştir. Düyun-u Umumiye, Osmanlı Devleti'nin borçlarını yönetmek ve alacaklı devletlere güvence sağlamak amacıyla kurulmuş olsa da, zamanla imparatorluğun mali bağımsızlığını ciddi şekilde sınırlamış ve ekonominin büyük ölçüde Avrupa mali sermayesinin denetimine girmesine neden olmuştur (Keyder, 1985, s. 648). Dış borçlanma süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalizmine daha fazla entegre olmasına zemin hazırlarken, Avrupa'dan gelen ucuz sanayi ürünleri Osmanlı pazarını doldurarak yerli üretimi zor durumda bırakmış, rekabet gücünü zayıflatmıştır. 1854-1874 yılları arasında alınan dış borçların nominal değeri toplamda 5.297.676.500 frank olmasına karşın, Osmanlı hazinesine ulaşan miktar yalnızca 3.012.884.714 frank gibi çok daha düşük bir seviyede kalmıştır (Geyikdağı, 2011, s. 43). Bu borçlar başlangıçta cari harcamaları ve askeri giderleri karşılamak amacıyla kullanılmış; ancak artan borç yükü, Osmanlı maliyesinin Avrupa sermayesinin denetimine girmesine zemin hazırlamıştır (Pamuk, 1985b, s. 719).

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle İngiltere merkezli olarak ortaya çıkan sanayileşme, devrim niteliğinde bir dönüşüm olarak kabul edilmektedir. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın başlarından itibaren sanayileşme girişimlerinde bulunduğunu belirtmek gerekir (Genç, 2015, s. 228-230). Genel olarak el sanatları ve küçük ölçekli işletmeler biçiminde örgütlenen Osmanlı sanayisi, 1835 yılında faaliyete

geçen Tophane, İzmit kâğıt fabrikası ve Beykoz-İnceköy Porselen fabrikaları gibi tesislerle sanayileşme adımlarını atmıştır (Sarç, 1940, s. 432-39). 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu, sanayi alanındaki gelişmeleri takip etmeyi ve sanayileşme sürecini desteklemeyi amaçlamıştır (Toprak, 1985, s. 460). Bu komisyon, şirket kuruluşlarını teşvik etmek, sanayi mevzuatının oluşturulmasına katkı sağlamak ve sanayi eğitimi için okullar açmak gibi çeşitli görevleri üstlenmiştir (Ortaylı, 2007, s.101). Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki proto-sanayileşme çabalarının başarısız olmasında savaşların kaybedilmesi ve ayaklanmaların önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

Tanzimat Fermanı, halkın can ve mal güvenliğini sağlamanın yanı sıra paranın değerinin korunması ve ekonomik refahın artırılması gibi hedefleri de vurgulamaktadır. Bu bağlamda, bankacılığın gelişimini desteklemek amacıyla 1840 yılında büyük ölçüde yabancı sermayeye dayanan Osmanlı Bankası kurulmuştur (Karpaz, 2006, s. 32). Bu bankanın kuruluşu, Osmanlı İmparatorluğu'nun modern ekonomik yapıya geçiş sürecinin bir parçası olarak, dış ticaretin geliştirilmesi ve sanayileşme çabalarının desteklenmesi açısından önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Islahat Fermanı'nın ardından 1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi, devlet arazilerinin özel mülkiyete geçişini kolaylaştırarak liberal fikirlerin bürokrasi üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Bu düzenlemeler, Osmanlı Devleti'nde kapitalist sistemin temellerini atarak, ilerleyen dönemlerde Türk-Müslüman burjuvazisinin oluşumuna zemin hazırlamıştır (Karpaz, 2006, s. 31-35). Ayrıca, arazi mülkiyetine dair yapılan bu değişiklikler, ekonomik dinamiklerin dönüşümünü hızlandırmış ve toprak sahipliği ile ilgili sosyal yapı üzerinde de önemli etkilere yol açtığı söylenebilir.

2.3.5. Milliyetçilik Hareketleri ve Dış Faktörler

Osmanlı Devleti'nde milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, büyük ölçüde 19. ve 20. yüzyılın başlarında meydana gelen iç ve dış faktörlerin etkisiyle gerçekleşmiştir. İç faktörler arasında, Osmanlı yönetiminin merkezi gücünü kaybetmesi, ekonomik zorluklar ve Osmanlı tebaası arasında artan hoşnutsuzluk gösterilebilir (Ortaylı, 2018, s.123; Stavrianos, 1958, s.103; Keyder, 2005, s.23-24). Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, milliyetçi hareketlerin güçlenmesine yol açmıştır. Dış faktörler arasında özellikle Fransız Devrimi sonrası yayılan milliyetçilik fikirleri ve Avrupalı güçlerin giderek artan müdahaleci politikaları öne çıkmaktadır (Berkes, 2003, s.151; İnalcık, 1992, s.12;

Keyder, 2014, s.74-75). Kendi çıkarlarını gözeten Batılı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale ederek, imparatorluktaki azınlıkların milliyetçilik akımlarını körüklemişlerdir. Söz gelimi, Rusya, Panslavizm politikası çerçevesinde Balkanlardaki Slav Ortodoks halklarına destek vermiştir (İnalçık, 1992, s. 38-39). Büyük Güçler, jeopolitik çıkarları doğrultusunda bu milli hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmak ve bölgedeki nüfuz alanlarını genişletmek amacıyla bir fırsat olarak görmüşlerdir (Tesser, 2024, s. 45-46). 1800-1887 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik ilişkileri, esas olarak Büyük Britanya, Fransa, Rusya ve Avusturya-Macaristan gibi büyük güçlerin etkisi altında şekillenmiştir. Bu ülkelerin dış politikasında Osmanlı topraklarında nüfuz elde etme önemli bir husus teşkil etmektedir. 1871'den sonra Almanya ve İtalya'nın da bu rekabete katılmasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki uluslararası mücadele daha da yoğun bir hal almıştır (Jelavich, 1973, s. 3). Her ne kadar bu güçler, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma bahanesiyle hareket ettiklerini öne sürseler de, gerçekte kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarını ilerletmek adına rekabet halindedir (Ortaylı, 2018, s. 116). Bu rekabet, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme sürecini hızlandırmış ve nihai çöküşüne önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Balkan Yarımadası, üç kıtanın kesişim noktasındaki stratejik konumu nedeniyle 19. ve 20. yüzyıllarda uluslararası güç mücadelelerinin odak noktası olmuştur. Yüzyıllar süren Osmanlı hâkimiyetinin ardından, zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak koparmayı hedefleyen Avusturya, Rusya ve giderek artan bir şekilde Batılı güçler (özellikle Büyük Britanya ve Fransa) arasındaki rekabetin merkezi haline gelmiştir. Bu durum, "Avrupa'nın barut fıçısı" olarak adlandırılan ve sık sık büyük güçleri savaşa sürükleyen bir istikrarsızlık ve çatışma ortamı yaratmıştır (Stavrianos, 1958, s.541). 19. yüzyılda Balkanlar'daki büyük güç mücadelesinin en önemli örnekleri arasında Kırım Savaşı (1853-1856), 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve ardından gelen Berlin Kongresi (1878) ve Balkan Savaşları (1912-1913) sayılabilir. Bu gelişmeler, Balkanlar'ın siyasi haritasını yeniden şekillendirirken, bölgedeki büyük güçler arasındaki rekabeti daha da yoğunlaştırmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, bölgenin güç dengesini yeniden şekillendirmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması, Avrupa güçleri arasında Balkanlar üzerinde bir nüfuz mücadelesine yol açmış; bu durum, "Doğu Sorunu" olarak adlandırılmıştır (Mazower, 2000, s. 81). Osmanlı Devleti için bir başka kırılma

noktası ise 1821’de başlayan Yunan isyanıdır. İngiliz ve Fransızların desteğiyle bu isyan, 1829’da Yunanistan’ın bağımsızlığıyla sonuçlanmıştır (Shaw, 1985, s. 1004). Fransa’nın 1798 yılında Mısır’ı işgali, bölgede çıkarları bulunan İngiltere’yi Osmanlı ile daha yakın ilişki kurmaya zorladığı söylenebilir. Yine III. Selim’in Fransa’nın Mısır’ı işgali için Rus Çarlığından yardım istemesi, Fransızlara karşı Osmanlı Devleti’ni hem Rusya hem de İngiltere ile müttefik duruma getirdiği belirtilebilir. Osmanlı Devleti’nin 18.yüzyılın sonunda kurmaya çalıştığı denge politikası (Armaoğlu, 1983, s. 44-50), 1854 Kırım Savaşı ile değişmiştir. Rusya’nın “hasta adam” (Beydilli, 2010, s. 264) olarak nitelediği Osmanlı Devleti, Rusya karşısında İngiltere ve Fransa ile müttefik konumuna gelmiştir. Rusya’nın mağlup olarak ayrıldığı savaş sonucu imzalana Paris Antlaşması ile uzun yıllar takip ettiği sıcak denizlere inme politikasına ara vermiştir.

Etnik Grup	Ravenstein’e Göre	Kiepert ve Bianconi’ye Göre
Toplam Nüfus	8.207.000	-
Müslümanlar (Toplam)	-	1.410.000
Türkler (Tatarlar)	1.388.000	750.000
Çerkezler	144.000	200.000
Araplar	3.000	10.000
Rumlar	1.120.000	3.000.000
Arnavutlar	1.031.000	-
Rumenler	200.000	2.500.000
Bulgarlar	2.861.000	3.000.000
Sırlar	1.114.000	150.000
Ruslar	10.000	-
Ermeniler	100.000	110.000
Yahudiler	72.000	80.000
Çingeneler	104.000	200.000
Yabancılar	60.000	-
Boşnaklar	-	150.000
Pomaklar	-	140.000
Arnavutlar-Rumlar	-	170.000
Rumlar- Ulahlar	-	70
Bulgar (Katolik)	-	100.000
Arnavutlar (Ortodok)	-	290.000
Arnavutlar (Katolik)	-	80.000
Hersekliler	-	140.000
Sırlar (Bosna)	-	550.000
Vlahlar	-	90.000

Tablo 3: Balkanlar’daki Osmanlı Nüfusunun Etnik Dağılımı, 1876-1878

Kaynak: (Karpas, 2003, s. 85)

1876-1878 dönemi, Balkanlar’da milliyetçi hareketlerin güçlü bir şekilde yükseldiği bir dönemdir. Bu dönemde, Balkanlar’daki Osmanlı nüfusunun etnik dağılımına dair güvenilir veriler elde etmek oldukça zordur. Çünkü hem Osmanlı yönetimi hem de

bölgedeki farklı etnik gruplar ile büyük güçler, kendi siyasi çıkarlarını desteklemek amacıyla manipüle edilmiş nüfus istatistikleri sunmaya çalışmışlardır. 19. yüzyılda Büyük Güçler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar üzerindeki zayıflayan egemenliğinden yararlanarak, bölgedeki etnik ve dini grupları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya yönelmiştir. Bu dönemde Rusya, özellikle Ortodoks Hristiyan nüfusunu destekleyerek Balkanlar'daki nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. "Pan-Slavizm" ideolojisi doğrultusunda Slav ve Ortodoks topluluklarını Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birleştirmeyi amaçlayan Rusya, Bulgarlar ve Sırlar gibi Slav halklarının Osmanlı karşıtı hareketlerde etkin rol üstlenmelerine destek vermiştir. 1876'daki Tersane Konferansı'nda Rusya, Bulgarların Orta ve Kuzeydoğu Balkanlar'da çoğunluğu oluşturduğunu öne süren istatistikler sunmuştur. Ancak bu istatistiklerde Vlahlar, Yunanlar ve Sırlar gibi diğer etnik gruplar göz ardı edilmiş, Müslüman nüfus ise olduğundan düşük gösterilmiştir. 1878'deki Berlin Kongresi'nde ise İngiltere, Bulgaristan'ın sınırlarını sınırlama konusunda aktif bir rol oynayarak, Bulgaristan'ın Makedonya ve Trakya üzerindeki taleplerini engellemiştir. Böylece İngiltere, Balkanlar'da bir güç dengesi oluşturarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü dolaylı olarak korumayı ve Rusya'nın Balkanlar üzerindeki nüfuzunu sınırlamayı amaçlamıştır (Karpas, 2003, s. 39-42).

Büyük güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik siyasi hedefleri genellikle birbirleriyle çelişkili bir yapıya sahiptir. Rusya, Balkanlar'daki yayılmacı hedefleri doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasını ve nihayetinde bölünmesini kendi stratejik çıkarlarına uygun bir durum olarak görmüştür. Öte yandan, İngiltere ise başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'nın genişlemesine karşı bir "tampon devlet" olarak koruma yaklaşımını benimsemiştir (Glenny, 2012, s. 87; Karpas, 2006, s. 566). İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikası, dönemin jeopolitik gerçekleri ve değişen çıkarlar doğrultusunda şekillenmiştir. Kırım Savaşı'nı takip eden dönemde, Britanya Rusya'nın Akdeniz'e doğru genişlemesini engellemek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü desteklemiştir. Ancak 1870'lerden sonra İngiltere'nin Osmanlı politikasında önemli bir değişim yaşanmıştır. Özellikle 1876 Bulgar Ayaklanması, İngiltere kamuoyunda Osmanlı aleyhine büyük bir tepkiye neden olmuştur (Jelavich, 1973, s. 88). 1878'de İngiltere, Kıbrıs'ı işgal ederek önemli bir adım atmıştır. Bu gelişmeler sonucunda İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koşulsuz desteklemekten vazgeçmiş ve kendi stratejik çıkarlarını ön planda

tutan daha “pragmatik” bir dış politika izlemeye başlamıştır. Almanya’nın bölgedeki nüfuzunun artışıyla birlikte, 20. yüzyılın başlarında İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması düşüncesine daha yakın bir tutum sergilemeye başlamıştır.

Berlin Antlaşması, 1878 yılında Almanya’nın başkenti Berlin’de imzalanan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlar’daki toprak kayıplarını düzenleyen önemli bir barış anlaşmasıdır (Berkes, 2003, s.336). 1878 Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti açısından önemli bir dönüm noktası olup, imparatorluğun Avrupa’daki geniş topraklarını kaybetmesine yol açmıştır. Antlaşma sonucunda eski Tuna Vilayeti, Sırbistan, Bulgar Prenslığı ve Romanya arasında bölünmüş, bu bölgeler Osmanlı egemenliğinden çıkarak yeni sınırlar oluşturmuştur. Edirne Vilayeti’nin büyük bir kısmı ise özerklik kazanan Doğu Rumeli vilayeti olarak yeniden düzenlenmiş ve 1885 yılında Bulgar Prenslığı’ne katılmıştır. Bu süreçte Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmiş; Karadağ ve Yunanistan topraklarını genişletmiş; Rusya ise Kafkaslar’daki stratejik bölgelerin kontrolünü ele geçirmiştir. Bu toprak kayıplarıyla birlikte Osmanlı Devleti’nin yaklaşık 4,5 milyon insanı kaybettiği tahmin edilmektedir. Antlaşmanın etkisiyle Hristiyan nüfusun büyük bir kısmı Osmanlı sınırlarının dışında kalmış ve Osmanlı Devleti ağırlıklı olarak Müslüman nüfusa sahip bir yapıya bürünmüştür (Karpas, 2003, s. 67). Berlin Antlaşması, Balkan dillerini ve etnolojisini inceleyen dilbilimciler ve antropologlar aracılığıyla her milliyet için toprak talebinde bulunma mücadelesini daha görünür hale getirmiştir (Tesser, 2024, s. 75).

Avrupa güçlerinin artan müdahalesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun Hristiyan tebaası arasında Balkanlar’daki kimlik politikalarının dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. Rusya, Avusturya ve İtalya gibi devletler, Osmanlı egemenliği altındaki Ortodoks, Katolik ve diğer Hristiyan toplulukları kendi siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmışlardır. Bu güçler, Osmanlı’nın Balkanlar’daki egemenliğine meydan okuyan milliyetçi hareketleri desteklemiş, aynı zamanda Osmanlı’nın içişlerine karışarak dini topluluklar arasında bölünmeleri teşvik etmiştir. Rus konsoloslarının Slav Ortodoks toplulukları üzerindeki etkisi ve Avusturya’nın Osmanlı Katolikleri üzerindeki nüfuzu, Balkanlar’da milliyetçi hareketlerin yayılmasına ve güçlenmesine katkıda bulunmuştur (Blumi, 2010, s. 87-88). Balkanlar’da geniş toprak emelleri bulunan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, bölgedeki Slav milliyetçiliğinin yayılmasından ciddi bir endişe duymaktaydı. Bu bağlamda, Avusturya-Macaristan, Sırp milliyetçiliğine

karşı katı bir politika benimsemiş ve Bosna-Hersek'i ilhak etmiştir (Mazower, 2000, s. 97). “Böl ve yönet” stratejisi, Büyük Güçlerin Balkan halkları arasındaki bölünmeleri ve anlaşmazlıkları körükleyerek, bu toplulukları zayıf ve parçalanmış halde tutma amacına hizmet etmiştir (Glenny, 2012, s. 241). Bu strateji, farklı milliyetçi grupları birbirine karşı kışkırtmayı veya rakip siyasi hizipleri desteklemeyi kapsamaktaydı. Avusturya-Macaristan'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nu daha da zayıflatmak ve bölgedeki etkisini artırmak amacıyla Balkan uluslarının milliyetçi arzularını kullanma girişimi, bu stratejinin somut bir örneğidir.

İngiltere, Rusya'nın aksine Bulgar milliyetçiliğine doğrudan destek vermemiştir. Bunun yerine, Rusya'nın Bulgaristan üzerindeki etkisini sınırlamaya çalışarak, 1878 Berlin Antlaşması'nda Rusya'nın oluşturmak istediği büyük Bulgaristan projesini engellemiş ve Bulgaristan'ın topraklarını küçültmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen çökmesi durumunda Rusya'nın Balkanlar'da tek güç haline gelmesinden endişe duyan İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir denge unsuru olarak koruma politikası izlemiştir ve bu politika, I. Dünya Savaşı'nın başlarına kadar sürmüştür. Ancak İngiltere, Osmanlı içindeki Hristiyan tebaanın durumuna da kayıtsız kalmamış ve zaman zaman reform taleplerinde bulunmuştur (Mazower, 2000, s. 94-95).

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda Avrupa güçleriyle çeşitli ittifaklar kurarak güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir. Bu amaç doğrultusunda, yüzyılın başlarında İngiltere ile yakınlaşma politikası izlenmiştir. Ancak, İngiltere'nin Yunan Bağımsızlık Savaşı'nı desteklemesi, Osmanlı yönetiminde hayal kırıklığı yaratarak yeni müttefik arayışlarını gündeme getirmiştir (Faroqi, 2005, s. 267). Bu süreçte, Almanya ile geliştirilen yakın ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin dış politikasında önemli bir dönüşüm yaratmış ve ülkeyi I. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri'nin yanında konumlanmaya itmiştir (Ahmad, 2021, s. 63).

2.4. 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomi Politikasının Karakteristik Özellikleri

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Balkan ticaretinde gayrimüslim tüccarların önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Bu durumun temel nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım ve askeriye'nin genellikle Müslüman nüfus tarafından yürütülmesi, gayrimüslim nüfusun ise ticaret ve zanaat gibi alanlara yönelmesidir. Özellikle Rum, Ermeni, Yahudi ve Sırp tüccarlar, Balkan ticaretinde aktif roller

üstlenmiştir (Hozic, 2006, s. 245). Avrupa’da yaşanan sanayileşme ve kentleşme süreçleri, Balkanlardan büyük miktarda tarımsal ürün talebine (pamuk, mısır, et, deri, balmumu, ipek, yün, tütün ve kereste gibi hammaddeler) yol açmış ve bu talep, Osmanlı’nın klasik ikmal sistemini bozmaya neden olmuştur (Karpat, 2006, s. 132-136; Jelavich & Jelavich, 2000, s. 11-14). Bu değişiklikten en fazla yararlanan grup ise Balkan tüccarları olmuştur. Tarım ile uğraşan kesimlerin ve köylülerin yoksullaştığı bir dönemde, Balkan tüccarları diğer toplumsal kesimlerin aksine benzersiz bir refah seviyesine ulaşmıştır (Stoianovich, 1960 s. 259). 19. yüzyıla kadar sermayenin belirli ellerde toplanmasını engelleyen ve üretim faktörlerini sıkı kontrol altında tutan Osmanlı, 19. yüzyıldan itibaren Avrupa ile Balkanlar arasındaki ticari ilişkilerin hızlanmasıyla bu yapıyı gevşetmek zorunda kalmıştır (Pamuk, 2007, s. 83). Bu fırsatlardan yararlanan gayrimüslimler, özellikle Bulgarlar, güçlü bir orta sınıf oluşturmaya başlamıştır (Karpat, 2003, s. 63). Bu yeni orta sınıf, ekonomik gücünü yalnızca ticaret ve sanayi alanında değil, aynı zamanda kültürel ve siyasi alanlarda da etkili bir şekilde kullanmıştır (Ortaylı, 2018, s. 65). Balkan tüccarları, Osmanlı İmparatorluğu’nun çok kültürlü yapısından ve sunduğu ekonomik fırsatlardan yararlanarak Balkanlar ile Avrupa arasında önemli bir köprü işlevi görmüşlerdir (Ortaylı, 2018, s. 63; Stoianovich, 1960, s. 235). 19. yüzyıl boyunca Balkanlar, Osmanlı’nın diğer bölgelerine kıyasla zenginleşmiş ve özellikle Batı ile ticaret yapan gayrimüslimler, Avrupa devletlerinin desteğiyle ekonomik ve siyasi avantajlar elde etmiştir. Bu destek, Balkanlar’da milli hareketlerin aktivistlerini ve entelektüellerini ortaya çıkarmış ve milliyetçiliğin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır (Keyder, 2005, s. 28; Karpat, 1997, s. 341). Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlar bölgesindeki Hristiyan nüfus, 19. yüzyılda Batı Avrupa ve Rusya’da eğitim görerek dönemin modern fikirleriyle tanışmış ve bu fikirleri kendi toplumlarına taşımaya başlamıştır (Hroch, 2015c, s. 18). Liberalizm, romantizm, milliyetçilik ve demokrasi gibi kavramların bu gruplar tarafından “ithal edilmesi”, sosyal ve siyasal bilinçte köklü değişimlere yol açmıştır. Aynı dönemde, piyasa ilişkilerinin genişlemesi ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, topluluklar arasında sosyal iletişimi artırmış, Hristiyan gruplar arasında sosyo-ekonomik farklılaşmayı hızlandırmıştır (Karpat, 2006, s. 151-156). Bu süreçte eğitim olanaklarının artması, sadece bireysel gelişime değil, aynı zamanda toplulukların siyasi farkındalıklarının yükselmesine de zemin hazırlamıştır. Özellikle ekonomik kalkınma ve eğitimdeki ilerlemeler, bu grupların imparatorluk içindeki

statülerini sorgulamalarına ve bağımsızlık ya da özerklik taleplerini yükseltmelerine neden olmuştur. Modernleşmenin getirdiği bu değişim, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki denetim kapasitesini zayıflatırken, aynı zamanda bölgedeki ulus inşa süreçlerini hızlandırmış ve siyasi çatışmalara zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalar ilk olarak Yunanlılar ve Sırp'lar tarafından başlatılmış; bu gruplar önce özerkliklerini, ardından bağımsızlıklarını kazanmıştır. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Bulgar, Makedon ve Ermeni milliyetçilikleri ortaya çıkmıştır. Bu milli hareketlerin ortak özellikleri arasında, kendi tarihi ve milliyetiyle ilgili bilincini koruyan etnik çekirdeklerin varlığı ve Avrupalı düşüncelerden etkilenen milli burjuvazinin öncülük etmesi dikkat çekmektedir (Georgeon, 2006, s. 2). Bu bağlamda, milli burjuvazi hem kültürel özerklik hem de bağımsızlık taleplerini yönlendiren temel aktör olmuştur.

Öte yandan, Batı'dan alınan dış borçlar ve yatırımlar, özellikle demiryolu gibi altyapı projelerine yönelmiş ancak bu projeler daha çok Batılı güçlerin çıkarlarına hizmet etmiştir (Çavdar, 1974, s. 80). Bu durum, Osmanlı ekonomisinin giderek Avrupa sermayesinin taleplerine bağımlı hale gelmesine ve imparatorluğun mali bağımsızlığını yitirmesine yol açmıştır. Böylece dış borçlanma süreci, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'ya daha fazla bağımlı hale getirerek, mali ve ekonomik bağımsızlığını ciddi ölçüde kısıtlamıştır.

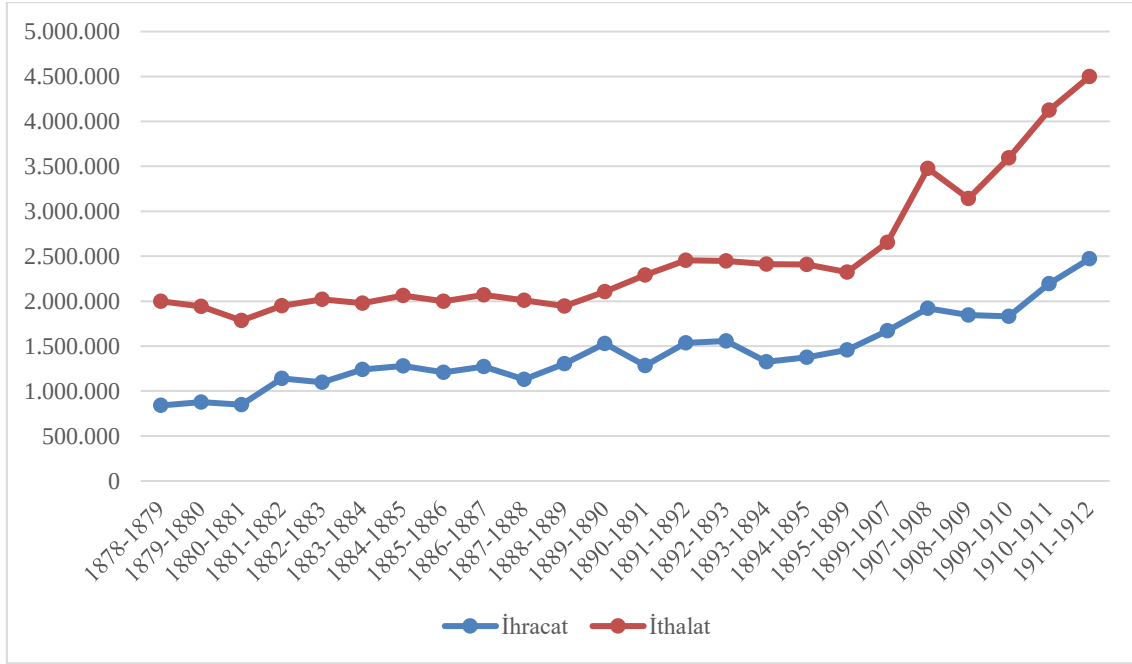
Ülke	1881(Milyon Osmanlı Lirası)	1898(Milyon Osmanlı Lirası)	1913(Milyon Osmanlı Lirası)	1881 (%)	1898 (%)	1913 (%)
Fransa	36.72	35.00	65.00	40.0	44.9	49.5
İngiltere	26.62	8.50	9.00	29.0	10.9	6.9
Almanya	4.32	9.50	26.30	4.7	12.2	20.1
Belçika	6.61	14.00	14.40	7.2	17.9	11.0
Hollanda	6.97	3.50	3.90	7.6	4.5	3.0
İtalya	2.41	1.00	1.30	2.6	1.3	1.0
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu	0.89	1.50	1.70	1.0	1.9	1.3
Yerli Yatırımcılar	7.28	5.00	9.40	7.9	6.4	7.2
Toplam	91.82	78.00	131.00	100.0	100.0	100.0

Tablo 4: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Borç Dağılımı (1881-1913)

Kaynak: (Geyikdağı, 2011, s. 49).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borç yapısında 1881-1913 yılları arasında yaşanan değişiklikler, büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki ekonomik nüfuzunun nasıl bir dönüşüm geçirdiğini gözler önüne sermektedir. Fransa, bu dönemde Osmanlı'nın en büyük alacaklısı olarak baskın konumunu korumuştur; 1913 yılına gelindiğinde Osmanlı

borçlarının %49,5'i Fransa'ya aittir. Buna karşılık, İngiltere'nin payı 1881'de %29 iken, 1913'te %6,9'a gerileyerek ülkenin Osmanlı'daki ekonomik nüfuzunun zayıfladığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, Almanya bu dönemde yükselen bir aktör olarak öne çıkmıştır. 1881 yılında %4,7 olan Almanya'nın Osmanlı dış borçlarındaki payı, 1913 yılında %20,1'e ulaşmıştır. Bu artış, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki ekonomik ve siyasi nüfuzunu hızla güçlendirdiğinin bir göstergesidir.

Grafik 1: Osmanlı Ticaret Dengesi 1878-1912

Kaynak: (Shaw ve Shaw, 1977, s. 239)

Grafik 1, Osmanlı Devleti'nin sürekli bir dış ticaret açığı verdiğini ortaya koymaktadır. İthalat oranı, özellikle 1900'lü yıllara yaklaştıkça ihracata kıyasla belirgin bir şekilde artmış ve 1911-1912 yıllarında ithalat ihracatın yaklaşık iki katına ulaşmıştır. Bu, Osmanlı Devleti'nin giderek dışa bağımlı hale geldiğini gösterir. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ithalat ve ihracat arasındaki fark daha da açılmıştır. Artan ithalat, Osmanlı Devleti'ni dış borçlanmaya daha bağımlı bir hale getirmiş ve uzun vadeli ekonomik kırılganlıklara yol açmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı genel olarak % 50-60 arasında seyretmiştir. 1911-12'de bu oran %54.93 seviyesinde kalmıştır. Osmanlı Devleti sanayileşen Avrupa ülkelerine kıyasla sanayi ürünleri üretiminde geri kalmış ve genellikle hammaddeler veya tarımsal ürünler ihraç etmiştir. Ancak sanayi ürünleri ithal eden bir yapıya bürünmesi, ticaret açığını artırmıştır (Shaw ve Shaw, 1977, s. 237-238). Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya merkezli sanayileşme

modelini yakından takip ettiği gözlemlenmektedir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu sanayileşme çabalarında Batı Avrupa merkezli sanayileşme modelini tam olarak benimsemek yerine, küçük ölçekli zanaat ve tezgâh üretim modellerini korumayı tercih etmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2014, s. 717).

Tanzimat dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi işgücünün doğuşuna tanıklık eden bir dönem olarak, devlet eliyle kurulan fabrikalar ve teşvik edilen özel girişimlerle birlikte işçi sınıfının oluşmaya başladığı bir zaman dilimi olarak önem taşır. Özellikle sanayi, ulaştırma, hizmet ve devlet dışı sektörlerde yeni iş olanaklarının ortaya çıkması, işçi sınıfının genişlemesine ve yeni işçi hareketlerinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle 1870'li yıllardan itibaren Osmanlı hükümeti, devletin sahip olduğu fabrikalarda çalışan işçilere ücret ödemekte zorluklar yaşamaya başlamış ve bu durum işçiler arasında hak taleplerini daha güçlü bir şekilde ifade etme arzusunu doğurmuştur. Söz gelimi, Beyoğlu Telgrafhanesi işçileri Şubat 1872'de, Tersane işçileri Ocak 1872 ve Temmuz 1875'te, Haydarpaşa İstasyonu, Tersane ve Feshane işçileri ise 1876'nın ilk aylarında birikmiş ücretlerini talep ederek greve gitmişlerdir (Karakışla, 1998, s. 30-50). Bu grevler, işçilerin taleplerini toplu olarak dile getirdikleri ve devletle karşı karşıya geldikleri örgütlü hak arayışlarının ilk örnekleri olarak dikkat çekmektedir. 1908 Jön Türk Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi ve sosyal hayatta önemli değişimlere yol açmıştır. Devrim sonrası yaşanan özgürlük ortamı, işçi hareketlerinin gelişmesi için elverişli bir zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, işçiler daha iyi yaşam ve çalışma koşullarına erişim sağlamak amacıyla sekiz saatlik çalışma, sağlıklı çalışma ortamları, ücretli yıllık izin, ücretli hafta tatili ve fazla mesai ücreti gibi taleplerde bulunmuşlardır (Karakışla, 1998, s. 34). Söz gelimi, Selanik'te işçiler, daha iyi çalışma koşulları, ücret artışı ve sendikal haklar talep etmek amacıyla örgütlenmeye başlamışlardır. 1910 yılı itibariyle Selanik'te birçok sendika kurulmuş ve işçi eylemleri düzenlenmiştir (Quataert, 1998, s. 119).

19. yüzyılda dikkat çeken bir diğeri husus, Osmanlıların Batı'daki değişimlere uyum sağlama konusundaki yoğun çabasıdır (Clark, 2014, s. 760). Bu süreç, yalnızca ekonomik alanla sınırlı kalmayıp, sosyal ve kültürel dinamikleri de kapsamaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemdeki girişimleri, kendi iç dinamikleri ile Batı'nın değişen koşulları arasında bir denge kurma çabası olarak değerlendirilebilir.

Avrupa’da sanayileşme ile birlikte başlayan ve genellikle birinci liberal dalga olarak adlandırılan süreç, birçok ülkeyi etkilediği gibi Osmanlı ekonomi politikasını da derinden etkilemiştir (Bulut, 2012, s. 82). Bu dönemde sermaye, üretim faktörleri arasında giderek daha önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu da bu değişime ayak uydurarak dünya sermayesinden pay almak amacıyla rekabet etmek durumunda kalmıştır. Batılı devletler, yalnızca ticari alanda değil, aynı zamanda sermaye ihracı yoluyla küresel pazara açılma konusunda da rekabete girdiği bu dönemde, Osmanlı yönetimi, sermaye birikiminden yararlanmak için gerekli esnekliği ve uyumu sağlama konusunda tereddüt etmemiştir (Pamuk, 2012, s. 4-7).

19. yüzyılda sanayileşmenin etkileri belirginleşirken, Osmanlı Devleti serbest ticaret politikalarını benimsemeye başlamış, ancak aynı zamanda korumacı yaklaşımlar da gündeme gelmiştir. Bu iki görüşün Osmanlı bürokrasisi içinde yer bulduğu belirtilmelidir (Mardin, 1990, s. 65). Avrupa’daki gelişmeler bu değişimde etkili olmuştur; özellikle İngiltere’nin serbest ticaret anlayışına karşılık, Almanya’da uygulanan korumacı politikalar Osmanlı bürokrasisi tarafından yakından izlenmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Batı’nın askeri, ekonomik ve siyasal düzenine uyum sağlama çabalarını hızlandırmıştır. Genellikle “Batılılaşma” olarak adlandırılan bu süreç (Berkes, 2003, s. 28), Osmanlı Devleti’nin 1878 Berlin Konferansı’nda Batılı bir devlet olarak resmen kabul edilmesiyle zirveye ulaşmıştır (Bulut, 2012, s. 83).

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909), Osmanlı İmparatorluğu’nda “Osmanlılık” kavramı etrafında bir tür “imparatorluk supra-nasyonalizmi” tasavvur edilmeye başlandığı bir süreçtir; bu durum, Eric Hobsbawm’ın “proto-milliyetçilik” olarak adlandırdığı olguya benzerlik göstermektedir (Deringil, 2002, s. 59). Bu dönemde, Osmanlı yönetimi, farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşama arzusunu pekiştirmek amacıyla ortak bir kimlik oluşturma çabası içerisine girmiştir. Tanzimat döneminin (1839-1876) daha seküler yapısının aksine, II. Abdülhamid döneminde Osmanlılık, belirgin bir şekilde İslami bir karakter kazanmıştır. Bu bağlamda, II. Abdülhamid yönetimi, İslamı vurgulayarak, Osmanlı kimliğini ve toplumsal bütünlüğü yeniden tesis etmeye yönelik çabalar içinde bulunmuştur. Böylece, dinin toplumsal ve siyasi hayattaki rolü artırılmış ve imparatorluğun birliğini sağlamak için dini değerler ön plana çıkarılmıştır.

Bilgi ve teknolojideki gelişmelere paralel olarak, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren iletişim olanaklarının ilerlemesi, Osmanlı modernleşmesini yeni boyutlara taşımıştır. İletişim olanaklarının artması, bu değişim sürecinde kritik bir rol oynamıştır. Merkezi yönetimin yerel temsilcilerle etkin bir iletişim kurma çabalarının bir sonucu olarak, 1834 yılında modern posta teşkilatının kurulması, 1855 yılında telgrafın yaygınlaşması ve 1866 yılından itibaren demiryollarının hızla inşa edilmesi önemli gelişmeler arasında yer almaktadır. Ayrıca, Ceride-i Havadis ve Tercüman-ı Ahval gibi gazetelerin modern basın alanındaki temel taşlarını oluşturduğu söylenebilir (Lewis, 1993, s. 96). 19. yüzyılda haberleşme teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve gazeteciliğin yaygınlaşması, Osmanlı toplumunda bilgi akışını önemli ölçüde hızlandırmıştır. Modern iletişim araçlarının gelişimi, bir yandan modernleşme sürecinin geniş halk kitlelerine ulaşmasını sağlarken, diğer yandan sosyal iletişimi hızlandırarak milliyetçi fikirlerin yayılmasına zemin hazırlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaa kapitalizminin doğuşu, 1789-1839 yılları arasında hükümetin yeni kurumlar ve seçkinler yaratma çabalarıyla başlayan sekülerleşme eğiliminin, 1840-1860 yılları arasında özel sektöre ait matbaaların yükselmesiyle devlet kontrolünün ötesine geçmesiyle gerçekleşmiştir. Özellikle 1840-1860 döneminde özel matbaaların gelişimi, bu sürecin önemli bir dönüm noktası olarak gösterilebilir (Findley, 2010, s. 19). Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçilik ile “matbaa kapitalizmi” arasında güçlü bir ilişki bulunmaktaydı; matbaanın gelişimi, milliyetçi fikirlerin hızla yayılmasına katkı sağlayarak bu ideolojinin imparatorluk genelinde benimsenmesini önemli ölçüde desteklemiştir. Modernleşme süreci kapsamında eğitim ve basın alanında sağlanan ilerlemeler okuryazarlık oranını yükseltirken, matbaanın yaygınlaşmasıyla gazete¹⁷ ve dergi sayısındaki artış, yeni fikirlerin topluma hızlı bir şekilde ulaşmasını mümkün kılmıştır (Findley, 2010, s. 104-132).

Elektrikli telgraf, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan önemli teknolojik yeniliklerden birini temsil etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk telgraf hattı, Kırım Savaşı sırasında askeri iletişimi hızlandırma ihtiyacıyla ortaya çıkmıştır. 1854

¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda basın ve yayın faaliyetleri, devletin sıkı denetimi altında tutulmaya çalışılmıştır. 1865 tarihli bir nizamnameyle kitap basımında ön sansür uygulanması, Osmanlı'da ifade özgürlüğünü ciddi şekilde sınırlamaktadır. Bu düzenlemeye göre, Müslüman yazarların eser taslakları Maarif Nezareti'ne, gayrimüslim yazarların eserleri ise Hariciye Nezareti'ne teslim edilmek zorundadır. Gazeteler için ön sansür uygulanmasa da yayımlanan nüshaların düzenli olarak idareye teslim edilmesi gerekmektedir (Ortaylı, 2007, s. 43).

yılında İngilizler tarafından, Kırım'ı Bulgaristan'daki Varna'ya bağlayan 340 millik bir denizaltı kablosu döşenmiştir; bu, o dönemde dünyanın en uzun denizaltı telgraf hattı olarak kaydedilmiştir. 1863 yılında telgraf hatlarının uzunluğu 6.490 kilometreye, 1869 yılında ise 25.137 kilometreye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti, 1855 yılında İstanbul ile Edirne arasında bir telgraf hattı inşa etmiş ve bu hattı daha sonra Şumnu üzerinden Avrupa'ya bağlamıştır. Telgrafın sağladığı hızlı iletişim, taşradaki milliyetçi hareketlerin örgütlenmesini ve güçlenmesini kolaylaştırmış, merkezi hükümet ise telgrafi taşradaki isyanları bastırmak için kullanmış olsa da, bu teknoloji aynı zamanda imparatorluğun parçalanmasını hızlandıran bir faktör olarak ortaya çıkmıştır (Davison, 2016, s.196-206). Osmanlı Devleti'nde İbrahim Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal, genellikle “Genç Osmanlılar” olarak bilinen hareketin önde gelen isimleri arasında yer alır (Karpas, 2006, s. 38). Bu grup, Müslüman orta sınıfın temsilcisi olarak görülmüş ve Ülken tarafından “halkın sesi” olarak tanımlanmıştır (Ülken, 1992, s. 41). Özellikle Namık Kemal, ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesi ve millileştirilmesi konusunda güçlü bir savunucu olup, Müslüman girişimcilerin desteklenmesini ve bankacılık gibi alanlarda teşvik edilmesini desteklemiştir (Karpas, 2006, s. 41). Özellikle dış borçlar ve kapitülasyonlar üzerine eleştiriler geliştirmiş; dış borçlanmanın ülke ekonomisine zarar verdiğini ve alınan borçların genellikle gereksiz alanlarda harcandığını dile getirmiştir. Namık Kemal'e göre, bütçe açıklarının kapatılması için dış borçlanma yerine iç borçlanma ve tasarruf tedbirleri daha doğru bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda, dış borçlanmanın terk edilerek iç borçlanmanın tercih edilmesinin ulusal ekonomi açısından daha kalıcı ve faydalı bir çözüm sağlayacağını savunmuştur (Çadırcı, 1991, s. 47).

Şinasi, gazeteciliği ve tercüme faaliyetleri aracılığıyla Osmanlı toplumunda kamuoyu oluşumuna önemli katkı sağlamıştır. “Tercüman-ı Ahvâl”, Osmanlı toplumunda yeni fikirlerin tartışıldığı bir platform haline gelmiş, Batı'dan çevirdiği eserler ise Osmanlı aydınlarını yeni düşünce akımlarıyla tanıştırmıştır. Şinasi, basının gücünü fark eden ve bunu toplumsal değişimi teşvik etmek için kullanan ilk Osmanlı aydınlarından biridir. Ona göre kamuoyu, devletin yanlış politikalarını eleştirip doğru politikaları destekleyerek devlet yönetiminin iyileştirilmesine katkı sağlayabilir. Şinasi'nin kamuoyu anlayışının temelinde, bireylerin akıl ve mantık yoluyla doğruya ulaşabileceği ve toplumsal sorunlara çözüm üretebileceği inancı yatmaktadır. Şinasi, siyasi özgürlükten bahsederken soyut bir özgürlük kavramından çok adaletin sağlanmasını, yani kanun önünde eşitliği vurgular.

Bu yaklaşım, onun geleneksel Osmanlı-İslam anlayışıyla olan bağıını gösterse de, adalet anlayışında Avrupa'dan etkilendiği rasyonalist bir yaklaşım gözlemlenir. Şinasi'nin Batı düşüncesinden etkilenmesi, İslam'la bir uzlaşma arayışı içinde olduğunu göstermez; aksine, zihninde din ve devlet arasında net bir ayrım vardır ve bu ayrımın Tanzimat reformlarıyla daha da belirginleştiği söylenebilir (Mardin, 1996, s.293-305).

Bahsedilen dönemde yeni arayışların iki ana düşünce etrafında şekillendiği söylenebilir: Devletin, serbest piyasa ekonomisinin temellerini oluşturmaktan başka ekonomide bir rolü olmaması gerektiğini savunan liberal düşünce ve ekonomik kalkınmanın devlet kontrolünde ve öncülüğünde gerçekleşmesini öngören milli iktisat anlayışı. Bu iki görüş, dönemin ekonomik tartışmalarını belirlemiştir. Örneğin, Reşit Paşa gibi bazı bürokratlar liberal görüşleri savunurken, Sadık Rıfat Paşa gibi yöneticiler, devletin ekonomik kalkınmada aktif bir rol oynamasını desteklemiştir (Mardin, 1991, s. 86). Bu düşünceler sadece bürokrasi içinde değil, aynı zamanda entelektüel çevrelerde ve akademik camiada da tartışılmıştır. Söz gelimi, Ahmed Midhat¹⁸, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda Avrupa karşısında geri kalmışlığını çöküş nedenlerinden biri olarak görerek, Tanzimat döneminde sanayileşme ve ekonomik tartışmalara katılmıştır. Liberal ekonomi-politik anlayışından etkilenen Ahmet Midhat, rekabeti savunmuş, tekellere karşı çıkmış ve özel mülkiyetin önündeki engellerin kaldırılmasını istemiştir. Makineleşmeyi destekleyerek işsizliğe yol açmayacağını ileri sürmüştür. Bununla birlikte, sosyal yardımın gerekliliğine ve dış ticarete korumacı bir politika izlenmesi gerektiğine inanmıştır; yabancı kapitülasyonların Osmanlı sanayi ve ticaretini tehdit ettiğini savunarak devletin milli serveti koruması gerektiğini vurgulamıştır (Kılınçoğlu, 2015, s.47-52). Midhat'ın fikirleri, 20. yüzyıl Türkiye'sinde "milli iktisat" kurma iddiasını taşıyan Jön Türkler ve Kemalistler üzerinde etkili olmuştur (Georgeon, 2006, s. 148-155).

Ekonomik alandaki bu gelişmelerin, Osmanlı toplumunda milliyetçilik düşüncesinin yükselmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir (Mardin, 1985, s.631). Söz gelimi Findley (1986, s. 102), Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik sıkıntıların Genç Osmanlılar ve Jön Türkler gibi hareketlerin siyasi ve ideolojik etkinliklerini tetikleyerek

¹⁸ Ahmed Midhat Efendi, romanlarında ekonomik kalkınma ve toplumsal değişim gibi önemli temaları işlemeyi tercih etmiştir. Eserlerinde sıkça yer bulan bir tema, çalışkanlık ve girişimcilik sayesinde ekonomik ve sosyal başarıya ulaşan ideal Osmanlı kahramanı ile tembellik ve Batı taklitçiliği yüzünden başarısız olan anti-kahramanın karşılaştırılmasıdır (Kılınçoğlu, 2015, s. 163-164). Bu yaklaşım, Midhat Efendi'nin, ekonomik ve toplumsal başarıyı bireysel çaba ve girişimcilikle ilişkilendiren bakış açısını yansıtır.

siyasi ajitasyona yol açtığını ileri sürmektedir. Avrupa'dan gelen ekonomik ve siyasi baskılar, Osmanlı aydınlarının kendi ekonomik ve siyasi sistemlerini sorgulamalarına ve Batı'yı örnek alan reform hareketlerinin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu reform hareketleri, zamanla milliyetçi bir karakter kazanarak imparatorluk içerisindeki farklı etnik ve dini gruplar arasında gerilimlerin artmasına yol açtı. Özellikle Jön Türkler, Osmanlı ekonomisinin yabancı sermayenin kontrolünden kurtarılması ve yerli sanayinin geliştirilmesi gerektiğini savunmuşlardır (Toprak, 1985, s.742). Jön Türklerin ekonomi konusundaki eleştirileri, Osmanlı ekonomik sisteminin temel sorunlarına odaklanmaktadır. Bunlar arasında, geleneksel Osmanlı ekonomik zihniyeti, yani tembellik ve Müslümanların ekonomik girişime kayıtsızlığı, geri kalmış ekonomik koşullar, özellikle de modern sanayinin eksikliği ve Tanzimat dönemi boyunca ekonomiyi modernleştirmeyi amaçlayan ancak daha büyük sorunlara yol açan başarısız ekonomik önlemler yer almaktadır. Bu önlemler, örneğin muazzam kamu borcu, yolsuzluk ve ekonomik bağımsızlığın kaybı gibi ciddi sorunlar yaratmıştır. Bu bağlamda, Jön Türkler, Osmanlı devletinin ekonomik ve siyasi yapısında köklü reformlar yapılması gerektiğini savunmuş ve bu temel sorunların üstesinden gelebilmek için siyasi sistemde ciddi değişiklikler yapılmasını talep etmişlerdir (Kılınçoğlu, 2015, s. 32).

Jön Türkler, 1908'de iktidarı ele geçirdiklerinde, Osmanlı ekonomisini güçlendirmek ve Batılı ülkelere olan bağımlılığı azaltmak amacıyla kapsamlı reformlar uygulamaya koymuşlardır. Bu reformlar arasında yerli sanayiye koruma amacıyla gümrük tarifelerinin yükseltilmesi, yabancı sermaye akışının sınırlandırılması ve kamu yatırımlarının artırılması gibi önlemler öne çıkmıştır. Jön Türklerin bu milli ekonomi politikaları, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde uluslaşma sürecini hızlandıran önemli faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir (Findley, 2010, s. 226-227).

İttihat ve Terakki (İT), Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde etkili olmuş önemli bir siyasi harekettir. İlk olarak Selanik'te gizli bir cemiyet olarak ortaya çıkan İT, yapısında gizliliğe büyük önem vermiş ve bu yüzden zaman zaman "Cemiyet-i Hafiye" olarak anılmıştır (Çavdar, 1991, s. 87, 91; Karpat, 2007, s.11). Kurucuları arasında İbrahim Temo, Doktor Abdullah Cevdet Bey ve Ömer Naci gibi isimlerin bulunduğu cemiyet, başlangıçta Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yapılması hedefiyle örgütlenmiştir. Kısa sürede askeri okullar, aydınlar ve ulema çevrelerinde geniş bir destek bulan İT, üye tabanını hızla genişletmiştir (Ahmad, 1999, s.

15; Hanioglu, 1985, s. 112). İT'nin zaman içinde örgütlenme yapısı daha karmaşık hale gelmiş; hem yurt içinde hem de yurt dışında birçok şube açarak teşkilatını güçlendirmiştir (Karpat, 2007, s. 13). Avrupa'da bulunan Jön Türkler, cemiyetin yayın organları aracılığıyla İT'nin fikirlerini yayarak kamuoyu desteği toplamaya çalışmışlardır. Bu genişleme, İttihat ve Terakki'yi ulusal olduğu kadar uluslararası bir harekete de dönüştürmüştür. Cemiyetin kuruluşunda, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen siyasi ve toplumsal değişimler önemli bir rol oynamıştır. II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimi, aydınlar ve ordu mensupları arasında büyük bir hoşnutsuzluk yaratmış, Avrupa'da eğitim gören Jön Türkler, Batı'nın siyasi fikirlerinden etkilenecek Osmanlı'da reform ve modernleşme taleplerini dile getirmişlerdir. İttihat ve Terakki'nin şekillenmesinde etkili olan bir diğer faktör ise, imparatorluk içindeki azınlık milliyetçiliklerinin yükselmesidir. Osmanlıcılık ideolojisi, tüm etnik ve dini grupları "Osmanlı" kimliği altında birleştirmeyi amaçlamışsa da, azınlıkların milliyetçi taleplerinin artması Osmanlıcılık politikasını zayıflatmıştır. Özellikle Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı'nın Avrupa'daki toprak kayıpları, Osmanlıcılık idealinin uygulanabilirliğini iyice sorgulanır hale getirmiştir (Ahmad, 1999, s. 187). Bu gelişmeler, İttihat ve Terakki'nin ideolojik ve örgütsel yapısının güçlenmesine zemin hazırlamış, cemiyet içinde Türk milliyetçiliği fikrinin ön plana çıkmasına yol açmıştır. İttihat ve Terakki başlangıçta Osmanlıcılık düşüncesini benimsemiş ve imparatorluk sınırları içinde yaşayan tüm etnik ve dini grupları ortak bir Osmanlı kimliği altında birleştirmeyi hedeflemiştir. Bu süreçte, Ziya Gökalp'in Türk milliyetçiliği üzerine fikirleri cemiyette etkili olmuş; Türk Ocakları gibi örgütlerin kurulmasıyla birlikte Türkçülük düşüncesinin toplum hayatında güçlü bir şekilde yer edinmesine zemin hazırlamıştır (Çavdar, 1991, s. 95-97).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, İngiltere'nin önderliğinde genişleyen serbest ticaret anlayışına karşı, Alman milli ekonomi anlayışının destekçileri Osmanlı İmparatorluğu'nda da artış göstermeye başlamıştır. Frederick List ve John Rae gibi iktisatçıların öncülüğünü yaptığı milli iktisat yaklaşımı, Osmanlı'nın son dönem ekonomi politikalarını büyük ölçüde etkilemiştir (Toprak, 2019, s. 295). Bu düşünceden esinlenen Ahmet Muhittin, milli sermaye oluşturma için ülkenin kalkınması için önemli bir adım olduğunu savunmuştur (Mardin, 1990, s. 164). Dönemin popüler dergileri olan Türk Yurdu ve İktisadiyat Mecmuası, milli iktisat anlayışını desteklerken, Ceride-i Havadis ve

Ulum-u İktisadiye Mecmuası ise serbest piyasa ekonomisi anlayışını benimsemiştir (Mardin, 1990, s. 76-85). Bu tartışmalar, Osmanlı yönetici ve elitleri arasında da yaygın bir şekilde yapılmış ve Osmanlı ekonomi politliğini derinden etkilemiştir. Ziya Gökalp, milli iktisat anlayışının en güçlü temsilcilerinden biri olarak ortaya çıkmış, List'in düşüncelerinden etkilenecek ülkenin kendi kaynaklarıyla kalkınmasını ve hem tarım hem de sanayi ülkesi olmasını savunmuştur (Toprak, 2019, s. 63). Tekin Alp de milli iktisat anlayışını vatani bir görev olarak görmüş ve bu anlayışın benimsenmesini desteklemiştir.

Veri	1840-1842	1880-1882	1913-1914
İmparatorluğun Nüfusu (Milyon)	26	20	22
Merkezi Hükümetin Toplam Vergi Gelirleri (Milyon Osmanlı Lirası)	5,6	16	31
Kişi Başına Vergi Geliri (Cari Osmanlı Lirası)	0,22	0,80	1,41
Kişi Başına Vergi Geliri (1913 Osmanlı Lirası)	0,38	0,96	1,41
Kişi Başına GSYİH (Cari Osmanlı Lirası)	5	8	12
Toplam GSYİH (Milyon Cari Osmanlı Lirası)	130	160	260
Vergi Gelirleri / Toplam GSYİH	4,3%	10,0%	11,7%
İthalat (Milyon Cari Osmanlı Lirası)	6,23	16,94	43,34
İhracat (Milyon Cari Osmanlı Lirası)	5,68	16,68	31,24
Dış Ticaret / Toplam GSYİH	9%	21%	29%

Tablo 5: 1840-1914 Yılları Arasında Osmanlı Ekonomisi

Kaynak: (Pamuk, 2006, s. 819)

Osmanlı ekonomisinin incelenen dönem boyunca büyüme gösterdiği, kişi başına düşen GSYİH'daki artışın bu büyümeye işaret ettiği söylenebilir. Ekonomik büyümenin temel itici güçleri tarımsal üretim ve dış ticaret olup, dış ticaretin GSYİH'ya oranındaki artışın Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine entegrasyonunu artırdığı ifade edilebilir. Ayrıca, nüfus değişimlerine bakıldığında, 1880-82 yıllarında nüfusta gözlenen düşüşün savaşlar ve toprak kayıpları gibi nedenlere bağlı olduğu öne sürülebilir. 19.yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret hacmi kayda değer bir artış göstermiştir. Tüm bunlardan hareketle Osmanlı İmparatorluğu'nun 20. yüzyılın başlarında dünya ekonomisine Türkiye Cumhuriyeti'nden daha fazla entegre olduğunu söylenebilir (Pamuk, 2007a, s. 210).

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda artan milliyetçilik hareketlerine karşı merkezi yönetimi güçlendirmek ve farklı toplulukları bir arada tutmak amacıyla kültürel ve ekonomik alanlarda kapsamlı reformlar gerçekleştirmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile başlayan bu reform süreci, Osmanlı'nın milliyetçilik hareketleriyle etkileşimini şekillendiren önemli düzenlemeler içermektedir. Bu çerçevede, eğitim

alanında yapılan düzenlemeler, imparatorluk içinde ortak bir Osmanlı kimliği oluşturmaya hedeflerken, azınlık topluluklarının milliyetçi eğilimlerini de doğrudan etkilemiştir. 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi, ciddi bir gerileme sürecine girmiştir. Yerli sanayi, Avrupa'dan ithal edilen ucuz ve kaliteli mallarla rekabet edememiş ve bu nedenle büyük ölçüde çökmüştür. İmparatorluk, ham madde ihracatçısı ve mamul madde ithalatçısı bir ekonomik yapıya evrilmiştir. Bu dönüşüm, özellikle Müslüman Türk esnaf ve tüccarlarının ekonomik gücünü kaybetmesine yol açmıştır. Buna karşılık, gayrimüslim azınlıklar, Avrupa ile kurdukları ticari ve kültürel bağlar sayesinde ekonomik olarak güçlenmiş ve Osmanlı toplumu içinde yeni bir orta sınıfın ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

19. yüzyıl Osmanlı ekonomi politığının temel karakteristik özellikleri, dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik dinamikleri çerçevesinde şekillenmiştir. Bu dönemde, merkezileşme eğilimleri belirgin bir şekilde artmış olup, bu süreçte milliyetçilik hareketlerinin yükselişi önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti üzerindeki dış güçlerin etkisi, özellikle Balkan bölgesinde daha belirgin hale gelmiştir. Milliyetçilik ve demokrasi talepleri, toplumsal tabanda hızla yayılarak kitlesel bir nitelik kazanmıştır. Bununla birlikte, yeni bir orta sınıfın ortaya çıkışı, entelektüel hareketlerin daha geniş kitlelere ulaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Balkan bölgesinde “Balkan tüccarı” olarak adlandırılan ve giderek nüfuzunu artıran bir kesim dikkat çekmektedir. Ayrıca, iletişim, ulaşım ve eğitim alanlarındaki gelişmeler, modernleşme sürecini hızlandırarak toplumsal yapıda köklü değişimlere yol açmıştır. Tüm bu unsurlar, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomi politığının dönüşümünü anlamak açısından kritik öneme sahiptir.

3. BÖLÜM: ARNAVUT VE BULGAR MİLLİ HAREKETLERİNİN EKONOMİ POLİTİĞİ

Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ve ulus-devletlerini kuran Bulgar ve Arnavut milli hareketlerinin bağımsızlığa giden süreçte ekonomi politik görünümünün nasıl şekillendiği ve Arnavut ve Bulgar milliyetçiliklerinin gelişim sürecinde ne gibi benzerlik ve farklılıkların olduğu? sorusuna cevap aranacaktır. Arnavut ve Bulgar milli hareketlerinin tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkışları ve gelişimleri, modernist yaklaşım çerçevesinde ele alınacaktır. Bu iki milli hareketin A ve B evrelerindeki benzerlikler ve farklılıklar, Miroslav Hroch'un teorisi bağlamında ele alınarak analiz edilecektir. Bu bağlamda, Bulgar ve Arnavut milliyetçiliklerinin gelişiminde etkili olan siyasi, kültürel ve ekonomik faktörler karşılaştırmalı bir şekilde incelenecektir. İkinci bölümde, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaşadığı ekonomik ve siyasi dönüşümlerin, milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkışını nasıl etkilediği analiz edilmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanı gibi reform süreçleri, Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetimini güçlendirme ve modern bir devlet yapısı inşa etme çabalarını yansıtırken, aynı zamanda imparatorluk bünyesindeki çeşitli etnik ve dini grupların özerklik ve bağımsızlık taleplerini de tetiklemiştir. Bu dönemde, Osmanlı ekonomik yapısındaki değişimler, dış borçlar, ticaret dengesindeki bozulmalar ve dış güçlerin siyasi ve ekonomik müdahaleleri gibi faktörler, milliyetçilik hareketlerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Üçüncü bölümde ise, bu genel çerçevenin somut örnekler üzerinden nasıl işlediği incelenmektedir. Arnavut ve Bulgar milliyetçilik hareketleri, Osmanlı modernleşme süreçleri ve ekonomik dönüşümlerin etkisi altında ortaya çıkan iki önemli örnek olarak ortaya çıkmaktadır. Her iki hareket de, eğitim kurumlarının yaygınlaşması, basın-yayın faaliyetlerinin gelişimi, Tanzimat reformlarının toplumsal etkileri ve dış güçlerin siyasi müdahaleleri gibi faktörlerle şekillenirken, aynı zamanda kendi toplumsal, kültürel ve dini dinamikleri doğrultusunda farklı yörüngeler izlemiştir. İkinci bölümde ortaya konan teorik çerçeve, üçüncü bölümde Arnavut ve Bulgar milliyetçilik hareketleri özelinde somutlaştırılarak, bu hareketlerin ekonomi-politik dinamikleri daha derinlemesine analiz edilmektedir.

Maria Todorova, Balkan milli hareketlerinin Miroslav Hroch'un belirlediği A, B ve C aşamalarını takip ettiğini, ancak bu aşamaların her ülkede aynı hızla gerçekleşmediğini

vurgular (Todorova, 2005, s. 159). Bu durum, farklı milli hareketlerin gelişimlerinin dinamik ve asimetrik yapısını gösterir. Bu bağlamda, Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde dış faktörler, özellikle Batılı devletlerin ve diasporanın desteği, önemli bir rol oynamıştır. Din, Bulgar milliyetçiliğinden farklı olarak, Arnavut milliyetçiliğinde birleştirici bir rol oynamamıştır. Öte yandan, Bulgar milliyetçiliği proto-sanayileşme süreciyle ekonomik bir taban kazanmış ve Osmanlı'nın ekonomik yapısına entegre bir şekilde büyüyen bir burjuva sınıfının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca, kilise mücadelesi, Bulgar ulusal hareketinin erken dönemlerinde belirleyici bir faktör olmuş; Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması, ulusal kimlik bilincinin güçlenmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Ayrıca bu başlıklar, iki milli hareketin farklılıklarını analiz etmek için analitik bir çerçeve sunmaktadır.

3.1. Bulgar Milli Hareketi'nin Ekonomi Politikası

Bu kısım, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemdeki sosyo-ekonomik ve kültürel yapısını, özellikle Bulgarların yaşadığı bölgelerdeki gelişmeleri incelemektedir. Bulgar toplumunun ekonomi, siyaseti, kültürü ve toplumsal yapısı üzerinde derin etkiler yaratan önemli olaylar ele alınmaktadır. İnceleme, Hroch'un aşamaları bağlamında Bulgar milli hareketin analizi ile başlamakta ve Tanzimat reformlarının Bulgarlar üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir. Bulgar milli hareketi 19. yüzyılda Tanzimat reformları, proto- sanayileşme, kentleşme süreçleri ve kilise mücadelesi gibi siyasi ve ekonomik gelişmelerin etkisiyle ivme kazanmış ve nihayetinde 1878'de Bulgaristan'ın özerkliğini kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte eğitim, basın-yayın faaliyetleri, ekonomik kalkınma ve komitacılık gibi unsurlar etkili olmuş; Bulgar milli bilincinin güçlenmesi, dil ve kültürün canlanması ve modern bir toplum olma yolunda önemli adımlar atılmasını sağlamıştır.

3.1.1. Hroch'un Aşamaları Bağlamında Bulgar Milli Hareketinin Analizi

16. ve 17. yüzyıllarda Bulgar kimliği, modern anlamıyla etnik ya da milli bir kimlikten ziyade, daha çok dini ve kültürel bağlamlarla tanımlanmaktadır. 16. yüzyıla kadar Bulgarlar, bir kişi kahraman olarak anılsa bile onu "Bulgar" olarak adlandırmamış, kimliklerini daha yerel veya dini referanslarla ifade etmişlerdir (Detrez, 2013, s. 36). Bu dönemde yazılı kültür de oldukça sınırlıydı; 17. yüzyılın ortalarına kadar Bulgarca

yazılmış, özellikle dini içerikli yalnızca üç kitap mevcuttur (İnalcık, 1992, s. 18). Ortodoks Hristiyanlar (Yunanlar hariç) ve Bulgarlar, kendi kimliklerini tanımlarken sıklıkla “Yunan¹⁹” kelimesini kullanmışlardır; bu kelime ise çoğunlukla Ortodoks Hristiyanlık gibi dini aidiyetlere atıfta bulunmuştur (Detrez, 2013, s. 37). 19. yüzyıla kadar Bulgar milli bilincinin gelişmemesi, Rum kültürel üstünlüğü ve Bulgar toplumundaki Helenleşme eğilimleriyle ilişkilendirilmektedir.

18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu içinde Rumların kazandığı dini ve ekonomik ayrıcalıklar, Bulgar kimliğini tehdit eden önemli bir unsur haline gelmiştir. 19. yüzyılın başlarında, Bulgar liderleri, kültür ve dillerinin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduklarını fark etmiş ve bu tehdit karşısında Rumları, etnik varlıklarını sürdürebilmelerinin önündeki en büyük engel olarak görmüşlerdir. Rum Patrikhanesi, Bulgarlar için “ikinci boyunduruk” olarak tanımlanmış ve dini baskının kaynağı olarak suçlanmıştır. Bulgar milli bilinci, özellikle Yunan kültürüne karşı bir tepki olarak şekillenmiş, 1830’a kadar Bulgarlar, Yunan kültürüne yoğun şekilde entegre olmuş olsalar da, Rum Patrikhanesi’nin baskıları, Bulgar aydınlarının kendi tarih ve dillerine olan ilgilerini artırmış ve Yunan karşıtlığını güçlendirmiştir. Bununla birlikte, Bulgar milliyetçiliği yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’na karşı bir tepki olarak değil, 19. yüzyılda Balkanlar’daki Yunan milliyetçiliğiyle de rekabet halinde şekillenmiştir (İnalcık, 1992, s. 18; Detrez, 2013, s. 31-32; Daskalov, 2013, s. 161-181; Todorova, 2005, s. 159-160). 19. yüzyılın başlarından 1843 yılına kadar Bulgarların yoğun olarak yaşadığı Ohri’de meydana gelen olayları kaydeden “Ohri Kroniği”nde “Bulgar” kelimesi yalnızca bir kez geçmektedir (Detrez, 2015, s. 41). Osmanlı Devleti’nin Rum Patrikhanesi’ne tanıdığı geniş yetkiler, Rumların Bulgarları asimile etme politikasını kolaylaştırmış ve bu süreçte Yunanca öğrenmek ve Yunan kültürüne entegre olmak, sosyal ve ekonomik ilerlemenin temel bir koşulu haline gelmiştir (Karpas, 1997, s. 352; Sampimon, 2006, s. 25). Bunun sonucunda Bulgar dili ve kültürü geri planda kalmış, 1750-1840 yılları arasında Bulgar topraklarında yayımlanan Yunanca kitap sayısının Bulgarca kitapların yirmi katından fazla olması (Detrez, 2013, s. 57) bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Sugar’a (1966, s. 259) göre, Bulgar toprakları, Osmanlı yönetim merkezlerine yakın olduğundan, sıkı bir gözetim altında kalmış ve bu durum onların kültürel gelişimlerini engelleyerek farklı bir

¹⁹ Osmanlı Devleti’nde “Yunan” ismi, Ortodoks herhangi bir Hristiyan’ı tanımlamak için yaygın olarak kullanılıyordu. Benzer şekilde, “Türk” ifadesi de Arnavut, Boşnak ve Bulgar Müslümanları kapsayan genel bir terim olarak kullanılmaktaydı (Detrez, 1994, s. 293).

kültürel deneyim yaşamalarına yol açmıştır. 19. yüzyılında, Bulgar milliyetçiliğinin uyanışıyla birlikte, Bulgar dili ve edebiyatı canlanmış, yeni bir Bulgar burjuvazisi oluşarak Balkanlar'da Bulgarların en kalabalık milletlerden biri olarak tanınmasını sağlamıştır (İnalcık, 1992, s. 17-20).

Bulgar milli hareketinin²⁰ A aşamasının 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında başladığı söylenebilir (İnalcık, 1992, s. 22). Bu dönemde, Bulgar aydınları Bulgar kimliğinin ve kültürünün önemini vurgulamaya başlamıştır. Bulgar milli hareketinin B evresinin kesin bir başlangıç tarihi belirtmek zordur (Vezenkov & Marinov, 2015, s. 406-407). Ancak Hroch'un yaklaşımına dayanarak, bu evrenin 19. yüzyılın ortalarında ve bilhassa 1840'lardan sonra hız kazandığını ve 1878'e kadar devam ettiğini söylemek mümkündür (Hroch, 2011; 1996b, s.83). Bu dönem, akademik çalışmaların somut eylemlere ve örgütlenmeye dönüştüğü dönem olarak düşünülebilir. Bu dönemde gazetelerin ve dergilerin yaygınlaşmasıyla birlikte edebi faaliyetlerde belirgin bir artış yaşanmış, çeşitli edebiyat topluluklarının kurulması Bulgar toplumunda kültürel canlanmaya ivme kazandırmıştır. Bu gelişmeler, halk arasında milli bilincin yayılmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuş, böylece Bulgar ulusal kimliğinin şekillenmesinde hayati bir rol oynamıştır (İnalcık, 1992; Sampimon, 2006; Crampton, 2007).

Bulgar milli hareketinin kitlesel bir görünüme bürünmesi (C aşaması) hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı yazarlar, bu sürecin 1870 yılında Eksarhlığın kurulmasıyla başladığını belirtirken, diğer yazarlar ise 1878'de Bulgar Prensliği'nin kurulması, yani özerkliğin kazanılmasıyla başladığını savunmaktadır (Daskavol, 2004, s. 103-104). Bununla birlikte, Paisii'nin 1765 yılında kaleme aldığı "Slav-Bulgar Halklarının, Çarlarının ve Azizlerinin Tarihi" eseri, bu tarihler dışında da Bulgar milli hareketi için sembolik bir öneme sahiptir. Paisii, bu eserde Bulgar halkına, "Bulgar adını demekten neden utanç duyuyorsunuz?" diyerek Helenleşmeye karşı çıkmış ve Bulgar kimliğini savunarak milli bilincin uyanışına zemin hazırlamıştır (Berend, 2003, s. 7; Hupchick, 2002, s. 209-210).

Miroslav Hroch, ilk çalışmalarında Bulgar milli hareketine oldukça az yer vermiştir (Hroch, 2011). Ancak Hroch'un daha sonraki eserlerinde Bulgar milli hareketi üzerine bazı tespitlerde bulunduğu görülmektedir. İlk çalışmalarında, Hroch Bulgar milli hareketinin belirgin bir A aşamasına sahip olmadığını öne sürmüştür. Ancak daha sonraki

²⁰ Bulgar milli hareketinin başlangıcı veya uyanışı, Bulgarca'da "vuzrazhdane"dir.

çalışmalarda, Bulgar milli hareketinin akademik ilgi yaşadığını kabul etmiştir (Hroch, 2013, s.190). Sampimon ise Bulgar milli hareketinin yoğun bir A aşaması yaşadığını belirtmektedir. Sampimon, akademik ilginin gecikmesinin nedenini Bulgar entelektüel yaşamının büyük ölçüde Rum kültürü ve kurumlarının etkisi altında olmasına, eğitimin ve matbaanın yaygınlaşmamasına bağlamaktadır (Sampimon, 2006, s. 123-124).

Bulgar milli hareketinin yoğun bir akademik ilgi dönemi yaşadığı görülmektedir. 1840'larda, Bulgar aydınları Yuri Venelin, Vasil Aprilov ve Zahariy Knjazeski gibi isimler, Bulgar dili, tarihi ve kültürü üzerine önemli çalışmalar yayımlamışlardır (Sampimon, 2006, s. 123-124). Bu çalışmalar, Bulgar milli bilincinin oluşmasında kritik bir rol oynamıştır. A aşamasının yoğunluğunun ve süresinin kısa olması, bu sürecin var olmadığını göstermez. A evresinde gerçekleştirilen akademik çalışmalar, genellikle B evresi için referans kaynağı olmuştur. Vasil Aprilov ve Yuri Venelin, 19. yüzyılda Bulgar milli hareketinin önde gelen isimlerindendir. Aprilov Bulgar, Venelin ise Rus kökenli olmasına rağmen her ikisi de Bulgar dilinin, kültürünün ve eğitiminin canlandırılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Venelin'in "Eski ve Yeni Bulgarlar"adlı eseri, Rusya'da Bulgarlar üzerine ilginin artmasında ve Rusların dikkatini çekmede etkili olmuştur (İnalcık, 1992, s. 21). Aprilov, Rusya ve Avrupa'da eğitim gördükten sonra, Venelin'in Bulgarların Slav siyasi ve kültürel tarihindeki önemini vurgulayan yazılarından etkilenecek Bulgar kimliğini ön plana çıkartmıştır (Ortaylı, 2018, s. 88). Bu etkiyle, Aprilov, Bulgar eğitimi modernleştirme çalışmalarına başlamış ve 1835'te Gabrovo'da açtığı okul Bulgar milli hareketi için bir dönüm noktası olmuştur (Karpas, 1997, s. 352). Bu okul, Bulgar milli bilincinin gelişiminde önemli bir rol oynamış, Aprilov'un çabaları sonucunda Bulgar topraklarının²¹ çeşitli bölgelerinde yeni okullar açılmıştır (Ortaylı, 2018, s. 88).

Bulgar millî uyanış sürecinde Bulgar aydınları, halkın bilinçlenmesinde ve millî teşkilatlanmada öncü bir rol oynamıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti ve Türkler, aydınlar tarafından tek bir düşman olarak görülmüş ve halkı harekete geçirmek amacıyla Osmanlı yönetimi ile Türkler arasında ayırım yapılmamıştır. Ayrıca Bulgar aydınları, Osmanlı öncesi dönemde Bulgarların şanlı bir geçmişe sahip olduğunu vurgulayan tarihsel anlatılarla halkı motive etmeye çalışmışlardır (Crampton, 2007, s. 25). Bu bağlamda,

²¹ Yazar, "Bulgar toprakları" terimiyle, Bulgarca konuşanların çoğunlukta olduğu Niş, Vidin, Rusçuk, Silistre gibi kentleri kastetmektedir.

Bulgar edebiyatında Osmanlı karşıtı temalar işlenmiş ve Türklerin olumsuz imajı pekiştirilmiştir. Tarihsel şahsiyetler ve başarılar, Bulgar milli kimliğinin inşasında önemli rol oynamış; özellikle eski Bulgar devletlerine atıfta bulunularak, bağımsızlık ve güçlü bir ulusal kimlik yaratma çabaları desteklenmiştir (Daskalov, 1994, s. 5). Milliyetçilik düşüncesi, aydınlar tarafından tarihî topraklar ve etnik köken temalarıyla da pekiştirilmiştir (Yıldırım, 2020, s. 93-95).

Bulgar milli hareketi, kültürel ve akademik canlanma, aktivistlerin ortaya çıkışı ve uluslararası güçlerin desteği gibi açılardan diğer Balkan milli hareketleriyle benzerlikler göstermektedir. Crampton'a göre, Bulgaristan'ın kuruluş süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden çok, Osmanlı'nın modernleşmesinin bir sonucudur (Crampton, 2007, s. 23). Karpat'ın vurguladığı gibi, Balkan toplumlarındaki değişimler, Avrupa'nın etkisinden önce Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinden kaynaklanmıştır (Karpat, 2006, s. 8).

3.1.2. Proto- Sanayileşme, Kentleşme ve Ekonomik Gelişim

Bulgar burjuvazisinin gelişimi, 18. yüzyılın sonlarına kadar diğer Balkan uluslarına, özellikle Rumlara ve Sırlara kıyasla daha yavaş olmuştur. Bulgar toprakları, İstanbul, Edirne, Filibe ve Sofya gibi büyük Osmanlı şehirlerinin bulunduğu bir iç bölgede yer almaktadır. Bu şehirler, Bulgar köylülerinin ürettiği ürünlere talep göstermekte ve bu durum ihracatı kısıtlamaktadır. Ayrıca, Rum, Yahudi ve Ermeni tüccarlar, İstanbul ile Balkanlar arasındaki ticarete fiili bir tekel (imtiyaz) oluşturmuşlardır (Stoianovich, 1960, s. 281). Bu hâkimiyet, Bulgar tüccarlarının büyümesini engelleyen bir diğer önemli faktördür. Ayrıca, 18. yüzyılın sonlarına kadar Bulgarların büyük bir çoğunluğu, dağlık ve sosyal iletişimin sınırlı olduğu bölgelerde yaşamaktaydı. Bu durum, Bulgar toplumunun sosyal ve ekonomik yapısını önemli ölçüde şekillendirmiştir. Şehir merkezlerinde ise Türkler ve Rumlar hâkim bir konuma sahipti ve bu da Bulgarların kendilerine ait bir burjuvazi oluşturmasını engellemiştir (İnalçık, 1992, s. 18).

1829 tarihli Edirne Antlaşması, Bulgar tüccarlar için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu antlaşmanın ardından, Osmanlı ticaretinde köklü değişimler yaşanmış ve Bulgar tüccarlar, Tuna prensliklerinin ürünleri üzerindeki ön alım hakkını kaybeden Türklerin yanı sıra, Fenerli Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin yerine geçmeye başlamışlardır. Edirne Antlaşması, yalnızca Tuna'nın kuzeyindeki bölgelerin Avrupa ticaretine

açılmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Bulgar tüccarların bu yeni fırsatlardan yararlanarak ticari etkinliklerini genişletmelerine olanak tanımıştır (Stoianovich, 1960, s. 283). Osmanlı Devleti, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Dobruca ve Rumeli'deki ekonomik faaliyetleri canlandırmak ve yerinden edilmiş nüfusların yeniden yerleşimini teşvik etmek amacıyla çok katmanlı ve esnek bir reform stratejisi geliştirmiştir. Savaş, tahıl üretimindeki düşüşe ve reaya nüfusundaki azalmaya yol açarken, vasıflı işçilerin Rusya'ya göçü de Osmanlı sanayi ve ticaretini olumsuz etkileyerek insan sermayesinin kaybına neden olmuştur. Bu süreçte Osmanlı yetkilileri, bölgedeki kaotik durumun kontrol altına alınması ve iskân çalışmalarını yürütmek için mali yardımlar sağlamış, yerel gayrimüslim liderlerden gelen önerileri değerlendirmiş, ancak savaşın yıkıcı etkileri ve güvenlik sorunları bu çabaları zorlaştırmıştır (Robarts, 2016, s. 72-75).

19. yüzyılın başlarında, Bulgar nüfusunun yoğun yaşadığı bölgelerde tarım ve hayvancılığa dayalı çeşitli iş kolları gelişmeye başlamıştır. II. Mahmud'un asayişini sağlaması, Bulgar dağ kasabalarının 1840-1870 yılları arasında üretimlerini artırmaları için uygun bir ortam oluşturmıştır. Özellikle dokumacılık ve ipek üretiminin öne çıkması, bu bölgelerdeki kentlerin cazibe merkezi haline gelmesine önemli katkı sağlamıştır. Bu dönemde Bulgar yünleri, Osmanlı pazarında önemli bir hâkimiyet kazanmıştır. Ekonomik gelişmeye paralel olarak, kentlerde esnaf örgütlenmeleri yaygınlaşmış ve bu durum zamanla siyasi bir boyut kazanmıştır (Crampton, 2007, s. 47; Findley, 2010, s. 58).

1820'li yıllardan itibaren Bulgar burjuvazisi, Yunan topluluğundan bağımsız bir yapı olarak şekillenmeye ve güçlenmeye başlamıştır. Bulgar tüccarlar, Viyana, Bükreş, Brăila, Braşov, Odessa, Moskova ve İstanbul gibi önemli ticaret merkezlerinde ticari ve sınai faaliyetler gerçekleştirerek geniş bir ekonomik ağ kurmuşlardır (Todorova, 2006, s. 7-8). 1838'de imzalanan Balta Limanı Antlaşması ise serbest ticaretin önünü açarak Bulgar ticaretinin hızla artmasına ve Tuna, Rusçuk ve Niğbolu gibi bölgelerde ticaret kolonilerinin kurulmasına zemin hazırlamıştır (Adanır, 2001, s. 63-64). Bulgar toprakları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca on ikide birini oluşturmasına rağmen, 1830'lu yıllardan itibaren Osmanlı ihracatının beşte birini karşılayarak Osmanlı ekonomisinde dikkate değer bir rol üstlenmiştir (Glenny, 2012, s. 111). Bu ekonomik

dinamizm, Bulgar burjuvazisinin milliyetçi hareketlere liderlik etmesine ve bölgedeki siyasi değişimlerde etkin bir aktör olmasına zemin hazırlamıştır.

Osmanlı pamuk endüstrisi, İngiltere'nin buhar gücüyle çalışan ve ileri teknoloji kullanan fabrikalarının ürettiği pamuk ipliğiyle rekabet edememiş ve bu durum ciddi bir gerilemeye yol açmıştır. Balkanlar'daki diğer geleneksel el zanaatları ve üretim yöntemleri de benzer bir şekilde olumsuz etkilenmiştir. Örneğin, İşkodra'da el tezgâhlarının sayısı 1812 yılında 600 iken, 1821 yılında bu sayı 40'a düşmüştür. Bursa'da ipek tezgâhlarının sayısı 1815-1847 yılları arasında 1.000'den 75'e gerilerken, İstanbul'da kumaş üreten tezgâhların sayısı 1830'larda 2.750'den 1868'de 25'e kadar azalmıştır. Bu azalmaya ek olarak, sırma tezgâhları 350'den 4'e, döşemelik ipek tezgâhları ise 60'tan 8'e düşmüştür. Bununla birlikte, bu genel gerilemeye karşın, 1830 sonrası dönemde, özellikle kaba yünlü kumaşlar (aba) üretiminde olumlu gelişmeler gösteren bölgelerden biri, Bulgarların yaşadığı topraklar olmuştur. Osmanlı yönetimi, askeri üniforma ve yünlü kumaş ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Bulgar tüccarlarına düzenli siparişler vermiştir. Devletin bu düzenli talebi, bazı Bulgar tüccarlarını modern tekstil fabrikaları kurmaya teşvik etmiştir (Stoianovic, 1994, s. 99-100).

Bu süreçte en hızlı büyüyen sektör manifaturacılık olmuş ve bu alandaki ilk fabrika 1834 yılında Sliven'de kurulmuştur (Lampe & Jackson, 1982, s. 145). Ardın, Stara Zagora, Gabrovo, Samokov ve Kotel gibi diğer yerleşimlerde açılan fabrikalar takip etmiştir. Orduya malzeme sağlamak amacıyla Bulgar kasabalarında kurulan tekstil atölyeleri, Bulgar topraklarını proto-endüstriyel bir merkez haline getirmiştir (Fischer & Schmitt, 2022, s. 105; Todorov, 1967, s. 3; Palairat, 1997, s. 34). Proto-sanayileşme hamlelerinin görüldüğü Kratova, Samakov²² ve Teshevo gibi Bulgar şehirleri, 19. yüzyılda Bulgar kültürünün gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır (Karpas, 2006, s. 290). 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupalı tüccarlar, özellikle İngiliz, Fransız, Avusturyalı ve İtalyan tüccarlar, Tuna Nehri boyunca kasabalara yerleşmeye başlamıştır. Bu tüccarlar, Bulgar toplumuna Batı kültürü ve fikirlerini taşımıştır. Örneğin, Rusçuk gibi şehirlerdeki mimarinin hâlâ Orta Avrupa tarzını yansıtmayı, Batı kültürünün etkisini açıkça ortaya koymaktadır (Sampimon, 2006, s. 88).

²² Samokov, Bulgaristan'da demir üretimi açısından önemli bir merkez olarak öne çıkmaktadır. Bu kasabada üretilen tarım aletleri, özellikle 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, İngiliz ithalatına rağmen yerel pazarda rekabet gücünü korumayı başarmıştır (Lampe & Jackson, 1982, s. 144).

Geleneksel sistemin çökmesine rağmen, yapılan reformlar piyasa ilişkileri doğrultusunda ekonomik gelişmeyi desteklemiştir. Bu gelişmenin en belirgin yansıması tarım alanında gözlemlenmiştir. İhracatın serbest bırakılması ve asayişin sağlanması, özellikle Varna ve çevresindeki atıl durumdaki toprakların yeniden ekilmesine ve tarımın güçlü bir şekilde canlanmasına neden olmuştur. Reformlar ve güvenliğin yeniden tesisi, Bulgar topraklarında bir refah ortamı yaratmıştır (Palairret, 1997, s. 43). Tanzimat reformları sonrasında Bulgar toprakları, eğitim ve ekonomi açısından Yunanistan'dan daha gelişmiş bir görünüm sergilemiştir (İnalçık, 2005, s. 39). 19. yüzyılda tarım ürünlerine olan talebin artması, tarımın ticarileşmesi ve devlet arazilerinin özelleştirilmesi ile Bulgarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek anlamda bir tarımsal orta sınıf oluşturmuşlardır (Karpat, 1997, s. 352). Palairret'e göre, Osmanlı ekonomisi 19. yüzyıl boyunca dalgalı bir seyir izlemiş; bazı sektörler gerilerken, Balkanlar'da yeni endüstrilerin yükselişi bu düşüşü dengeleyici bir etki yaratmıştır (Palairret, 1997, s. 54-57).

Bulgar milli hareketinin B evresinde, aktivistler arasında ekonomik milliyetçilik düşüncesi belirgin bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Henüz bir ulus devlete sahip olmayan Bulgarlar, bu ekonomik milliyetçiliği, devlet politikalarında köklü değişiklikler gerektirmeyen unsurlara odaklanarak hayata geçirmiştir. Yerel tüketimin artırılması, bir Bulgar ticaret şirketinin kurulması ve Bulgar tüccarların istihdam politikalarında Bulgarları tercih etmesi gibi stratejiler bu çabanın temel bileşenlerini oluşturmuştur. Bulgar ekonomik milliyetçileri, Avrupa ekonomik modelini kendi memleketleri için uygun bir örnek olarak görmelerine rağmen, Avrupa'nın ekonomik nüfuzunu gelişmemiş Bulgar ekonomisi açısından bir tehdit olarak algılamışlardır. Bu bağlamda, Bulgar düşünür Georgi Stoykov Rakovski, Bulgarları yabancı malları satın almaktan kaçınmaya ve yerel üretimi desteklemeye çağırmıştır. Ekonomik milliyetçiler ayrıca, hammadde ihracatına ve mamul sanayi ürünleri ithalatına dayalı dış ticaretin ulusal refah üzerinde olumsuz etkiler yarattığını savunmuş ve yerel sanayinin, özellikle yerel hammaddelere dayalı tüketim malları sanayisinin geliştirilmesinin önemine dikkat çekmişlerdir. 1870'lere gelindiğinde, Bulgar ekonomik milliyetçileri arasında serbest ticaretin kısıtlanması ve yerel sanayilerin korunması amacıyla gümrük tarifelerinin getirilmesine yönelik talepler artmıştır (Penchev, 2016, s. 91-101).

On dokuzuncu yüzyılda sosyal değişimin belirgin göstergelerinden biri kentleşmedir. Özellikle deniz kıyısındaki liman kentlerinin nüfusunun, kırsal bölgelerdeki kötü koşullar

ve savaşlar nedeniyle yerlerinden edilen göçmenlerle arttığı görülmektedir. Kentlerde sosyal iletişimin yoğunlaşması, milliyetçi fikirlerin ve bu fikirleri destekleyen grupların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Hroch'un ifade ettiği gibi küçük milletlerin aktivistlerinin ve Türk milliyetçiliğinin ana damarını oluşturan kesimlerin kentlerden çıkması rastlantı değildir²³. Kentleşme, aynı zamanda kırsal alandan gelen ürünlerin değişimiyle bir iç pazarın oluşmasına neden olmuştur. Kentler, bir yandan pazar yeri işlevini yerine getirirken, diğer yandan siyasal ve sosyal ajitasyonların, yani seferberliklerin ve milliyetçi fikirlerin merkezleri haline gelmiştir. Söz gelimi, Karl W. Deutsch, 18. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da meydana gelen sanayileşme ve kentleşme süreçlerinin toplumsal iletişimi derinden etkilediğini ve milliyetçilik olgusunun gelişiminde önemli bir rol oynadığını göstermektedir (Deutsch, 1966). Balkan kentleri ve kırsal kesimi arasında sürekli bir ekonomik etkileşim söz konusudur (Karpas, 2006, s. 92). Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında, Bulgar topraklarındaki kentlerin hızlı bir gelişme gösterdiği ifade edilebilir (Todorov, 1979, s. 48). 1825 ile 1875 yılları arasında, Bulgar topraklarındaki nüfus, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ülkelerinden kaçan yaklaşık yarım milyon Bulgar'ın Eflak ve Sırbistan'dan geri dönmesiyle iki katına çıkmıştır (Sampimon, 2006, s. 87). 19. yüzyılda Bulgar topraklarındaki kent nüfusu, kırsal bölgelerden şehirlere sürekli göç nedeniyle artış göstermiştir. 1870'lere gelindiğinde, Kuzey Bulgaristan'daki kent nüfusu %18 iken, bu oran 1870 yılında Yunanistan için %16,8 ve Sırbistan için %9,5 olmuştur (Todorova, 2006, s. 8). Bulgar toprakları genellikle 5.000 ile 20.000 kişilik kentlerden oluşurken, 30.000 nüfusa sahip Filibe en büyük kent olarak öne çıkmıştır (Lampe & Jackson, 1982, s. 149). Ayrıca, İstanbul, Selanik ve Edirne gibi yakın şehirlerde de yoğun bir Bulgar nüfusunun bulunduğu söylenebilir.

1870'lerden itibaren Bulgar milli hareketi, bölgedeki toplumsal ve ekonomik dinamiklerin milliyetçi mücadeleyi nasıl şekillendirdiğini göstermesi açısından dikkat

²³ Türk milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer milliyetçi hareketlerden farklı olarak devlete karşı değil, devleti dönüştürerek bir ulus-devlet yaratma amacı gütmüştür. Hristiyan tebaanın artan milliyetçi hareketleri, Avrupa emperyalizminin yayılması ve Osmanlı Devleti'nin askeri ve ekonomik gerilemesi, imparatorluğun Türk nüfusunda yeni bir kimlik arayışını tetiklemiştir. Bu kimlik arayışı, 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve Türk dilinin, tarihinin ve kültürünün önemini vurgulayan kültürel milliyetçilik akımından büyük ölçüde etkilenmiştir. Avrupalı Türkologların çalışmaları, Türk dilinin eski kökenlerini ve Osmanlı Türkleri ile Orta Asya'daki diğer Türk halkları arasındaki kültürel bağları ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, Osmanlı aydını arasında Türk kimliğine olan ilgiyi artırmış ve Arapça ile Farsça'nın etkisinden arındırılmış, daha sade ve "Türkçe" bir dil kullanma çabalarını teşvik etmiştir (Georgeon, 2006, s. 2-5).

çekici bir örnektir. Bulgaristan'ın ekonomik olarak gelişmiş şehirlerinde ve kırsal bölgelerinde yoğun bir milliyetçi komite ağı olduğu görülmüştür. Özellikle Sofya, Plovdiv (Filibe), Pazarcık ve daha az ölçüde Lovec ile Stara Zagora gibi bölgelerde bu komiteler daha etkin bir şekilde faaliyet göstermiştir. Bu bölgeler, hem sosyal hem de ekonomik açıdan hareketin merkezleri haline gelmiştir. Dönemin Bulgaristan'ı, verimli bir tahıl üretim bölgesi olmamakla birlikte, gülyağı, şarap ve tekstil hammadde üretimi gibi uzmanlaşmış ekonomik faaliyetlerle öne çıkmıştır. Bu tür ekonomik etkinlikler, bölgede sermaye birikimini ve ticaret ağlarının genişlemesini destekleyerek toplumsal etkileşim seviyesini artırmıştır. Ekonomik uzmanlaşma ve artan toplumsal iletişim, bu bölgelerde siyasal bilincin yükselmesini ve milliyetçi ideolojilerin hızla yayılmasını kolaylaştırmıştır. Özellikle şehirlerdeki ticaret ve iletişim ağlarının etkinliği, milliyetçi komitelerin koordinasyonunu ve etkisini güçlendirmiştir (Hroch, 2011, s. 265-266).

Sonuç olarak, 19. yüzyılda Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğu'nun reformları ve modernleşme çabaları sayesinde ekonomik ve sosyal olarak büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Tarım, sanayi ve ticaret alanlarında yaşanan gelişmeler, Bulgar topraklarının ekonomik önemini artırmış ve bölgedeki şehirlerin proto-endüstriyel merkezler haline gelmesine yol açmıştır. Bu süreç, Bulgar milli hareketinin ekonomik milliyetçilik düşüncesiyle birleşerek, yerel sanayiye ve üretimi destekleyen bir politika çerçevesinde şekillenmiştir. Kentleşme, 19. yüzyılda Bulgar milli hareketinin yükselişini hızlandıran birçok faktörü bir araya getirmiştir. Ekonomik büyüme, burjuva sınıfının yükselmesi, eğitim ve yayıncılığın yaygınlaşması, toplumsal organizasyonların gelişmesi ve kentler arası etkileşimin artması, Bulgar milli bilincinin oluşumuna ve yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur. Kısacası, kentler Bulgar milli hareketinin hem kaynağı hem de merkezi haline gelmiştir. Ancak, kentleşme, ekonomik gelişme ve toplumsal iletişimin hızlanması etnik gruplar arasındaki huzursuzluğu da görünür hale getirmiştir (Keyder, 2005, s. 34). Bu değişimin en belirgin yansıması eğitim alanında kendini göstermiştir. Bu noktada, eğitimin yaygınlaşması ve basın faaliyetlerinin etkilerine bir göz atmak yerinde olacaktır.

3.1.3. Eğitim Kurumlarının Yaygınlaşması

Tanzimat reformları, Bulgar topraklarında eğitimin yaygınlaşmasını hızlandırmanın yanı sıra, gayrimüslim tebaanın kültürel gelişimi için elverişli koşulları da sağlamıştır. 18.

yüzyılın sonlarına doğru, dini kurumlara bağlı hücre okulları ortaya çıkmaya başlamıştır. 18. yüzyılda ve öncesinde, manastırlardaki hücre okulları dışında Bulgarca eğitim oldukça sınırlıdır (Ortaylı, 2018, s. 87). 1834 itibarıyla Bulgar topraklarında 189 dini hücre okulu bulunmaktaydı (Roudometof, 1998, s. 14). Bu okullar, başlangıçta öncelikle dini eğitim sağlasa da, giderek aritmetik, tarih, coğrafya ve temel doğa bilimleri gibi dersleri de vermeye başlamıştır (Crampton, 2007, s. 49). Seküler eğitim ise 1835 yılında Garbovo’da ilk Bulgar okulunun açılmasıyla başlamıştır (Ortaylı, 2018, s. 88). 1841 yılında ilköğretim düzeyinde kız okulları açılmaya başlanmış, 1850’de toplam 35 olan kız okulu sayısı 1878’de 90’a yükselirken, aynı dönemde 1850’de ortaöğretim düzeyinde eğitim veren kız okulu sayısı da 20’ye ulaşmıştır (Daskalova, 2017, s. 2-4).

19. yüzyılda, Bulgar topraklarında eğitim ağırlıklı olarak Yunanca yapılmaktadır. 18. yüzyıla kadar, Bulgar eğitimi manastır hücre okulları ve Yunan okullarıyla sınırlıdır. Bu okullarda Bulgar öğrenciler Yunanca okumayı ve yazmayı öğrenmekte iken, Bulgarca eğitim ve öğretim tamamen yasaklanmıştır (Şentürk, 1992, s. 50). Ancak 19. yüzyılda, Bulgar milli kimliğinin gelişmesiyle birlikte Bulgarca eğitime olan ihtiyaç giderek artmış ve bu gereksinim daha da belirginleşmiştir (Sampimon, 2006, s. 41-42). Esasen Bulgar milli hareketinin lider kadrosu da Yunan okullarında eğitim görmüştür²⁴. Hemen belirtmelidir ki, Bulgarlar arasında Yunan kültürü, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar popülerliğini sürdürmüştür. 1874 yılında filolog Ivan Bogorov, Bulgarların ilk olarak Rumca yazıp daha sonra anadillerine çevirdiklerini ifade etmiş ve aynı zamanda Rum okullarında aldıkları eğitimin, Bulgarları kendi milli kültürleri üzerine düşünmeye sevk ettiğini vurgulamıştır (Daskavol, 2013, s. 158-164).

Bulgarlar, milliyetçilik gibi modern fikirleri benimserken, yalnızca kendi ülkelerinde açılan okullardan değil, aynı zamanda Batı ülkelerinde ve Rusya’da aldıkları eğitimlerden de etkilenmişlerdir. Bu süreç, Bulgar toplumunun dış dünyayla etkileşimlerini artırarak, modernleşme ve milli bilinç oluşturma yolunda önemli bir rol oynamıştır. Batı’dan alınan eğitim, liberal ve milliyetçi düşüncelerin benimsenmesine katkıda bulunurken, Rusya’daki eğitim ise özellikle Slav birliği ve Ortodoks dayanışması fikirlerini pekiştirmiştir. Özellikle Rum, Bulgar ve Sırp tarihçilerinin büyük bir kısmı, eğitimlerini Batı’da tamamlamıştır (Karpat, 2006, s. 149). Bulgar burjuvazisinin çocukları ise,

²⁴ Neofit Rilski, Stoyan Chomakov, Neofit Bozveli, Ilarion Makariopolski, Ivan Seliminski, Hristaki Pavlovich, Raino Popovich, Konstantin Fotinov, Vasil Aprilov ve Ivan Dobrovski gibi isimler Yunan okullarından mezun olmuştur.

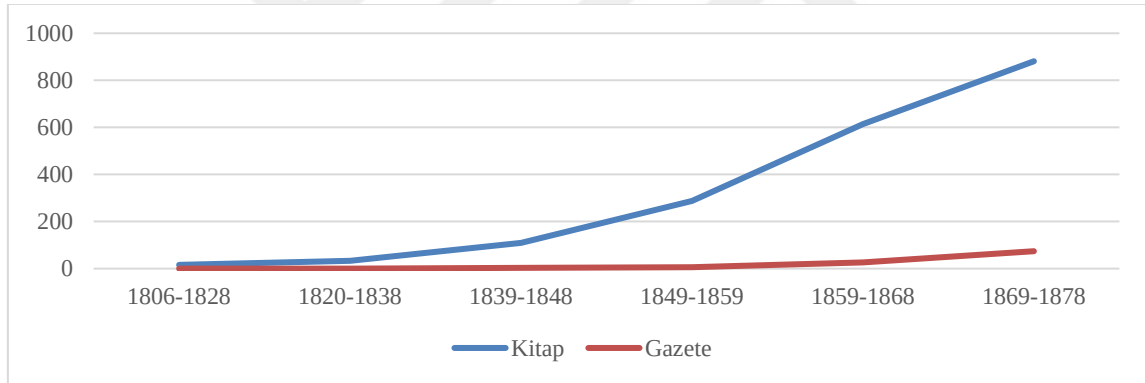
başlangıçta İzmir ve İstanbul gibi şehirlerdeki Rum okullarında eğitim almışlardır (Ortaylı, 2018, s. 87). Ancak, Patrikanenin Helenleştirme politikalarına karşı bir tepki olarak, bu öğrenciler daha sonra Avrupa ve Rusya'daki okullara yönelmişlerdir (Karpat, 1997, s. 352). Bu süreç, Bulgarların ulusal kimliklerini geliştirmelerinde ve milliyetçi fikirlerin benimsenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

19. yüzyılın başında Bulgar topraklarında okul sayısı yalnızca 48 iken, 1835 yılına gelindiğinde bu sayı 205'e yükselmiştir (Şentürk, 1992, s. 61). Tanzimat öncesinde ağırlıklı olarak dini eğitim veren okullar, 1840'tan itibaren seküler ve Bulgarca eğitim veren okullara dönüşmeye başlamıştır. 1850 yılında okul sayısı 488'e ulaşmış, Kırım Savaşı sonrasında ise 588'e çıkmıştır (Şimşir, 1970, s. XL-XLI). 1878 yılına geldiğinde Bulgar topraklarında yaklaşık 2.000 okul bulunmakta olup, bu okulların büyük çoğunluğu yerel loncalar, köyler veya şehir halkı tarafından finanse edilmiştir (Crampton, 2005, s. 60-61).

Yunanların bağımsızlıklarını kazanmalarının hemen ardından, Bulgar diline yönelik çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bu alandaki ilk önemli çalışma, Petar Beron tarafından 1824 yılında yayımlanan Riben Bukvar (Balıklı Alfabe) adlı eserdir. Beron'un eseri, Bulgar alfabesinin standartlaşmasına katkıda bulunmuş ve Bulgarca eğitiminin temel taşlarını oluşturmuştur. Vasil Nenovich, 1823 yılında Filoloji Topluluğu'nu kurmuştur; ancak matbaanın yetersizliği nedeniyle bu topluluk etkili bir şekilde faaliyet gösterememiştir. Bununla birlikte, 1856 yılında İstanbul'da kurulan Bulgar Edebiyat Topluluğu, dönemin en önemli eğitim kurumlarından biri olan Cyril ve Methodius Okulu'nun finansörlüğünü üstlenmiştir. Bu topluluk, 1869 yılında Braila'da yeniden yapılandırılarak Bulgar Bilimler Akademisi'nin temelini oluşturmuştur (Crampton, 2005, s. 62-63).

Bulgar milli hareketinin B aşamasında, eğitim hareketinin önemli bir yönü, okuma yazma oranlarını artırmada ve Bulgar edebiyatını ile kültürünü teşvik etmede merkezi bir rol oynayan “çitaliştelerin” (okuma odası) kurulmasıdır (Tekeli & İlkin, 1999, s.105). 1876 Bulgar isyanından önce sayıları 186'ya ulaşan bu kurumlar, yalnızca kitap okuma ve ödünç alma imkânı sunmakla kalmamış, aynı zamanda tiyatro gösterileri, konserler ve diğer kültürel etkinliklere de ev sahipliği yapmıştır (Sampimon, 2006, s. 130). Çitalişteler, Bulgar halkının sosyalleşmesine, bilgiye erişimine ve kültürel faaliyetlere katılımına olanak sağlayarak milli bilincin ve dayanışmanın güçlenmesine katkıda bulunmuştur (Crampton, 2007, s. 57).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bulgar topraklarında artan refah, okul binaları ve okuma odaları gibi eğitim kurumlarının kurulmasını teşvik ederken, aynı zamanda Bulgarların yurtdışında eğitim almasının önünü açmıştır. 1856-1876 yılları arasında 500 Bulgar öğrenci Rusya’da eğitim görmüştür (Şentürk, 1992, s. 63). 1859 yılında Rusya’daki Bulgar öğrenciler, Bulgarlara akademik ve ekonomik destek sağlamak amacıyla Moskova Bulgar Cemiyeti²⁵’ni kurmuştur (Sampimon, 2006, s. 186). Bu dönemde Rusya’da eğitim gören Bulgar öğrencilerin, milli bilincin gelişiminde önemli bir rol oynadığı söylenebilir (Roudometof, 2001, s. 134). Bulgar topraklarında milli bilincin gelişimi, eğitim kurumlarının yaygınlaşması ve özellikle Rusya’nın sağladığı destekle hız kazanmıştır. Rusya, Bulgaristan’da açtığı okullarla kırsal bölgelere kadar ulaşarak eğitim alanında önemli bir etki yaratmıştır (Şentürk, 1992, s. 65). 1867 yılında İstanbul’da, Avrupa’nın çeşitli kentlerinden 18 öğrenci için finansman sağlanmıştır (Crampton, 2005, s. 58). Rusya’nın desteği yalnızca maddi yardımlarla sınırlı kalmamış; 1848-1852 yılları arasında Bulgar okullarına 1786 kitap göndermiştir (Atik, 2023, s. 68).

Grafik 2: Yıllara Göre Bulgarca Gazete ve Kitap Sayısı

Kaynak: (Todorov, 1979, s. 66)

19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Bulgar matbuatı sınırlı bir gelişim göstermiştir. Bu dönemde, eğitim ve kültürel faaliyetler, yayımlanan eserler ve kitaplar²⁶ açısından oldukça sınırlıdır. Ancak 1835 yılından itibaren, Bulgar kitap basımında belirgin bir artış yaşanmış, bu dönemde Bulgar halkı kültürel ve entelektüel uyanış için önemli adımlar atmıştır. 1830 ile 1870 yılları arasında toplamda 1.600 kitap basılmıştır (Roudometof,

²⁵ Üyeleri arasında Ljuben Karavelov, Nešo Bončev, Marin Drinov, Rajko Žinzifov, Konstantin Gerov ve Konstantin Miladinov bulunan dernek, genç Bulgar’ın yararlanabileceği bir kütüphane için edebiyat eserleri toplamış ve aynı zamanda onlara burs sağlamaya çalışmıştır (Sampimon, 2006, s. 186).

²⁶ Bulgarca ilk kitaplar, 1806’da Budapeşte’de, 1824’te Braşov’da ve 1840’te Viyana’da basılmıştır (Sampimon, 2006, s. 198).

2001, s. 132). Bu artış, Bulgar halkının eğitim, kültür ve dil bilincinin hızla gelişmeye başladığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Kitap basımındaki bu ilerleme, Bulgar edebiyatının yayılması ve Bulgar dilinin korunması açısından kritik bir dönemi işaret etmektedir. İstanbul, bu dönemde Bulgar matbuatının merkezi haline gelmiş ve önemli bir kültürel odak noktası olarak işlev görmüştür. 1843-1877 yılları arasında İstanbul'da 509 Bulgarca kitap basılmış, aynı dönemde 21 gazete ve 5 dergi yayımlanmıştır (Şentürk, 1992, s. 69).

Kırım Savaşı'nı (1853-1856) takiben Bulgar eğitiminde önemli bir artış yaşanmıştır. 1860'lardan itibaren Bulgar öğrenciler, Viyana, Paris, Prag, Belgrad, Zagreb ve Bükreş gibi Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde eğitim almaya başlamışlardır. Çoğu, Bulgaristan'a döndüklerinde öğretmenlik yapmış ve eğitim sisteminin gelişimine katkı sağlamıştır. Rus hükümeti de bu dönemde Bulgar öğrencilerini seçip Rusya'da eğitmelerine olanak tanımıştır. Rus Pan-Slavistlerinin desteğiyle 200'den fazla Bulgar, eğitimini Rusya'da tamamlayarak, Bulgaristan'da önemli liderler ve entelektüeller olarak öne çıkmıştır (Roudometof, 2001, s. 78). 1864'ten itibaren Rusya, Bulgar topraklarında daha fazla okul açılması ve Slavist ideolojinin yayılması için büyük çaba göstermeye başlamıştır (Karpat, 1997, s. 353). Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin yönetimindeki Hristiyan halkların durumuyla ilgilenen Doğu Sorunu, uluslararası bir siyasi mesele olarak daha fazla önem kazanmaktadır (Karpat, 2004, s. 203). Doğu Sorunu'nun ortaya çıkışı, özellikle Rus edebiyatında Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan halklara yönelik artan bir ilgiyi tetiklemiştir (Todorova, 2010, s. 174). Bu ilgi, yalnızca filolojik ve leksikografik çalışmalarda değil, aynı zamanda etnografik incelemelerden ajitasyon faaliyetlerine kadar geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Rus edebiyatının önde gelen isimleri olan İvan Turgenyev, Fyodor M. Dostoyevski ve Lev N. Tolstoy, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş açılmasını destekleyen görüşler ifade etmişlerdir (Todorova, 2010, s. 179).

19. yüzyılda birçok Bulgar, daha iyi eğitim fırsatları için İstanbul'daki okulları tercih etmiştir. O dönemde Bulgar topraklarında yükseköğretim kurumlarının eksikliği, Bulgar öğrencilerini başka şehirlere yönlendirmiştir. İstanbul, sunduğu çok kültürlü ortam ve kaliteli eğitim olanaklarıyla özellikle cazip bir seçenek haline gelmiştir. Bu öğrencilerin çoğu, eğitimlerini tamamladıktan sonra Bulgaristan'da başbakan, bakan, diplomat ve diğer önemli görevlerde bulunarak önemli roller üstlenmişlerdir. Bulgar öğrenciler, İstanbul'daki prestijli okullarda eğitim fırsatları bulmuşlardır. Robert Kolej, Mekteb-i

Tıbbiye-i Şahane ve Galatasaray Lisesi gibi eğitim kurumları, modern eğitim yöntemleri ve Batı kültürü ile temas imkânı sunarak Bulgar milli hareketine önemli bir ivme kazandırmıştır. Amerikan Protestan misyonierleri tarafından 1863 yılında kurulan Robert Kolej, Osmanlı döneminde 700’den fazla Bulgar öğrenciyi ağırlamıştır; 1877-1889 yılları arasında öğrencilerin büyük kısmının Bulgar olması nedeniyle bu dönem, kolej idaresi tarafından “Bulgar dönemi” olarak adlandırılmıştır. 1827 yılında kurulan ve Fransızca eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, 1878 yılına kadar en az 139 Bulgar öğrenciye eğitim vermiştir. 1868 yılında kurulan Galatasaray Lisesi’nde ise 184 Bulgar öğrenci eğitim almıştır. Ayrıca, 1830’lu ve 1840’lı yıllarda birçok ünlü Bulgar aydınının eğitim aldığı Rum Erkek Lisesi, 1878 yılına kadar 40’tan fazla Bulgar öğrenciye ev sahipliği yapmıştır (Sabev, 2015, s. 167-175; Tekeli & İlkin, 1999, s. 105).

3.1.4. Basınının Gelişimi

Bulgar esnaf olan Konstantin Fotinov, misyonierlerin 1837-1844 yılları arasında Yunanca yayımladığı Faydalı Bilgiler Dergisi’nden esinlenerek, Bulgar basın tarihinde ilk gazetesi olan “Ljuboslovie”yi yayımlamıştır. Bu gazetenin temel amacı, Bulgar dilini öğretmek ve Bulgar halkının tarihî bilincini güçlendirmektir. İzmir’deki bu ilk girişim, Bulgar basın hareketinin temellerini atmış ve hızla Avrupa’nın farklı şehirlerinde, özellikle de İstanbul, Bükreş, Belgrad gibi önemli merkezlerde yayımlanan diğer gazetelerle etkisini artırmıştır. Bu süreç, Bulgarların kültürel ve ulusal kimliklerini inşa etme yolunda önemli bir adım olmuştur. Bulgar basını, yalnızca dilin korunması ve yayılmasına hizmet etmekle kalmamış, aynı zamanda halkı bilinçlendirme, milliyetçi duyguları canlandırma ve kültürel bir uyanış yaratma amacı da gütmüştür. Bunun yanı sıra, Bulgar basını, Bulgarlar için bir milli kilise kurma mücadelesine de katkıda bulunmuş, özellikle 1840 ve 1860’lı yıllarda dini bağımsızlık hareketlerinin güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır (Ortaylı, 1991, s. 253-256; İnalçık, 1992, s. 23).

Dönemin önemli Bulgar milliyetçisi Georgi Rakovski, Bulgar milli kimliğinin inşa edilmesinde ulusal bir kilise, okullar ve basının rolünün kritik olduğunu vurgulamıştır (Firkatian, 1996, s. 104). Rakovski’ye göre, bu kurumlar, Bulgar halkının kültürel ve milli bilincini güçlendirecek ve onları bağımsızlık yolunda birleştirecektir (Crampton, 2007, s. 36). 1844 ile 1878 yılları arasında yayınlanan yaklaşık doksan Bulgar gazetesi ve diğer yayınların önemli bir kısmı, Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırları dışında basılmıştır.

Yayın Yılı(ları)	Adı	Yayın Yeri	Editör(ler)	Katkıda Bulunanlar
1844-1846	Ljuboslovie	İzmir	Fotinov	Aprilov, Krăstevič
1846-1847	Bălgarski Orel	Leipzig	Bogorov	Kostovič
1848-1872	Carigradski vestnik	İstanbul	Bogorov, Ekzarh	Čintulov, (D) Miladinov, Slavejkov, Filaretov, Drumev. Gerov
1850-1851	Mirozrenie	Viyana	Dobrovski	-
1852	Telegraf Bosforski	İstanbul	-	
1858-1862	Bălgarski knižici	İstanbul	Bogorov	Muteva, Rajko Žinzifov, Filaretov
1859	Dunavski Lebed	İstanbul	Rakovski	Karavelov, Botev
1860-1862	Bratski Trud	Moskova	Žinzifov, Popovič	K. Miladinov, N. Bončev
1859-1863	Bălgarija ²⁷	İstanbul	Cankov, Vladikov	
1862-1863	Gajda	İstanbul	Slavejkov	
1863-1865	Săvetnik	İstanbul	Mihajlovski, Burmov	Krăstevič, Dobrovski
1864	Băduštnost (iki dilli Bulgarca/Rumence)	Bükreş	Rakovski, Haşdeu	
1864(1sayı)	Branitel (iki dilli)	Bükreş	Rakovski	
1864	Zornitsa	Brăila	Vaklidov	
1864-1868	Duhovni Knižki za poučenie na vseki hristijanin	Bolgrad	Blăskov	
1864-1873	Turcija	İstanbul	Genovič, Slavejkov	Čomakov, Arnaudov, Šapkarev
1865(1sayı)	Bălgarska starina	Bükreş	Rakovski	
1866-1872	Makedonija	İstanbul	Slavejkov, Karăjagd	Žinzifov, Šapkarev
1867-1869	Narodnost	Bükreş	Bogorov, Kabasov, Grudov	
1867-1870	Dunavska Zora	Brăila	Vojnikov, Paničkov	
1869-1870	Pravo	İstanbul	(D) Cankov	Rakovski
1869-1872, 1874	Svoboda	Bükreş	Karevelov	
1870-1875	Čitalište	İstanbul	Balabanov, Jovčev, Ikonov, Slavejkov, Cankov, Bobčev	Šapkarev, Žinzifov
1870-1876	Periodičesko spisanie	Brăila	Stojanov, Pejkov	Drumev, Drinov
(1869), 1873-1874	Nezavisimost	Bükreş	Karavelov, Botev	

Tablo 6: Bulgar Süreli Yayınları

Kaynak: (Sampimon, 2006, s. 126)

²⁷ Ortaylı'ya göre, bu dergi Dragan Tsankov tarafından yayımlanmıştır (Ortaylı, 1991, s. 256).

Tablo 6, 1860’lardan sonra Bulgar dergilerinin sayısında ve çeşitliliğinde bir artış olduğunu göstermektedir. Bu artış, Bulgar milli bilincinin yükselişi ve artan okuryazarlık oranıyla paralellik göstermektedir. Dergiler, dil, edebiyat, tarih, din, politika ve eğitim gibi çeşitli konuları ele alarak Bulgar entelektüellerinin milli kimliklerini ve geleceklerini şekillendirmek amacıyla farklı alanlarda çalışmalar yürüttüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu dergiler Bulgar dilini ve kültürünü savunan, Osmanlı İmparatorluğu’ndan bağımsız bir Bulgar devleti kurma fikrini destekleyen, Bulgar tarihini ve kimliğini yücelten milliyetçi söylemler içermektedir. Dergilerin birçoğu Bulgar milliyetçiliğinin önde gelen isimleri tarafından yayımlanmıştır. Söz gelimi, Svoboda dergisi de Levski ile yakın ilişkisi olan Karavelov tarafından yayımlanmış ve milliyetçi fikirlerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır (Crampton, 2007; Smapimon, 2006, s. 127-128).

Amerikan Protestan misyonerleri, Osmanlı Balkanları’na nüfuz etmek amacıyla 1831’de İstanbul’da bir istasyon kurarak çalışmalarına başlamıştır. Bu istasyon, başlangıçta Ermenilere yönelik misyonun ilk merkezi olarak kabul edilse de, zamanla misyonerlik faaliyetlerinin Balkanlar’ın diğer bölgelerine yayıldığı söylenebilir. 1858’de, Bulgarlar arasında çalışacak ilk Amerikalı misyonerin yerleştiği Edirne’de bir istasyon kurulmuştur. Bu istasyonu, 1859’da Filibe (Plovdiv) ve Eski Zağra (Stara Zagora), 1862’de Sofya ve 1868’de Samokov’da açılan istasyonlar izlemiştir. 1871’de “Bulgar” istasyonları, “Avrupa Türkiye Misyonu” adı altında ayrı bir birimde toplanmıştır. Misyon faaliyetleri, 1873’te Manastır’da, 1894’te Selanik’te ve çeşitli dış istasyonlarda kurulan yeni merkezlerle genişletilmiştir (Vassileva, 2024, s. 230-232).

İzmir’deki misyon istasyonu, İngiliz ve “Yabancı İncil Cemiyeti” ile işbirliği içinde, Neofit Rilski tarafından yapılan Yeni Ahit çevirisi ve diğer bazı ahlaki ile öğretici kitapların basılmasına öncülük ederek, 19. yüzyıl Bulgar edebiyatının gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. (Vassileva, 2024, s. 241). Amerikan Protestan Misyonerlerinin yayıncılıkla ilgili katkıları, Bulgar milli bilincinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır (Miller, 2017, s. 164). Bulgar milli hareketinin B aşamasında, Amerikan Protestan Misyonerleri tarafından çıkarılan gazeteler, sosyal iletişimde önemli bir rol üstlenmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Amerikan Protestan Misyonerlerinin faaliyetleri hem dini hem de akademik alanlarda giderek artmıştır. 1860’lardan itibaren basılan ve çoğunlukla bedava dağıtılan Bulgarca İncil’e büyük ilgi gösterilmiştir. Ayrıca, 1860 yılında, Bulgarca’nın yabancı dillerdeki ikinci grameri olan “A Grammar of the

Bulgarian Language with Exercises and English and Bulgarian Vocabularies” (Bulgar Dili Grameri: Alıştırmalar ve İngilizce ile Bulgarca Sözlükler) Amerikan Protestan Misyonerleri tarafından hazırlanmıştır (Turan, 1999, s.1102).

Amerikan Protestan Misyonerleri tarafından 1864 yılında yayımlanmaya başlayan “Zornitsa” (Sabah Yıldızı) adlı gazete, Bulgar halkının milli uyanış sürecinde önemli bir rol üstlenmiştir. Gazete, 1871 yılında kısa bir süre yayınına ara vermiş olsa da, 1874 yılında “Detevoditel” adlı bir çocuk gazetesi ile birlikte yeniden yayımlanmaya başlamıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Bulgaristan’daki toplam 21 gazetenin abone sayısı 1000’i geçmezken, Zornitsa’nın abone sayısının yaklaşık 3900 olması, gazetenin halk üzerindeki etkisini ve popülerliğini göstermektedir. Zornitsa, daha sonra haftalık bir dergi haline gelmiş ve ülke genelinde yaygın şekilde dağıtılmıştır. Kasaba ve köylerdeki kahvehanelerde yüksek sesle okunarak, yalnızca bireysel okuyucular değil, geniş bir dinleyici kitlesi üzerinde de etkili olmuştur. Gazetenin bu derece yaygınlaşması, zamanla Bulgarcada gazete anlamına gelen jenerik bir terim olarak kullanılmasına yol açmıştır (Turan, 1999, s. 1103; Karakasidou, 2010, s. 107).

Protestan misyonerler, 19. yüzyılda Bulgaristan’da hem misyonerlik hem de eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlardır; bu süreçte, Protestan misyonerlerinin Yeni Ahit’i Bulgarcaya çevirme girişimleri, dini metinlere erişimi kolaylaştırmış ve Bulgar dilinin standartlaşmasına önemli katkılarda bulunmuştur (Sampimon, 2006, s. 115-117; Mazower, 2000, s. 93). Aynı zamanda, Amerikan Protestan Misyonerleri, Bulgarların ana dillerinde eğitim ve edebiyat alanına duydukları ilgi ile Yunan din adamlarının otoritesinden kurtulma yönündeki çabalarını, Bulgar toplumunu Protestanlık inancına yönlendirmek için elverişli bir fırsat olarak görmüşlerdir. Ancak, 1870 yılında bağımsız Bulgar Ortodoks Kilisesi’nin kurulması, Protestan misyonerlerin Bulgar halkını topluca Protestanlığa kazandırma yönündeki beklentilerini büyük ölçüde sona erdirmiştir (Vassileva, 2024, s. 227-228).

İstanbul’da Bulgar basını açısından en önemli örneklerden biri, İwan Bogorov’un 1848’de İstanbul’da çıkardığı ve 1872 yılına kadar yayın hayatını sürdüren “Çarigradski Vestnik²⁸” (İstanbul Habercisi) adlı gazetedir. Bu gazete, Panislavist düşünceleri yayma konusunda etkili bir yayın organı olmuştur (Koloğlu, 1985, s. 98). Çarigradski Vestnik

²⁸ Gazete yayımında Rusya’nın desteği belirgin bir şekilde hissedilmiştir; Carigradski Vestnik, Rusya konsolosluğu tarafından finanse edilmiştir (Sampimon, 2006, s. 128).

gazetesi, iç ve dış politika, tarım, zanaat, etnografya, eğitim ve edebiyat gibi çeşitli alanlara dair içerikler sunarak, dönemin Bulgar toplumu için önemli bir kültürel ve entelektüel kaynak haline gelmiştir. Ayrıca, Bulgar topraklarının dört bir yanından gelen muhabirlerin mektuplarına yer vererek geniş bir bilgi ağı oluşturmuş ve bu sayede ulusal bir bağlamda bilgi paylaşımını teşvik etmiştir. Dergi, aynı zamanda çeviri edebiyatın Bulgar okurları tarafından ilk kez takip edildiği mecra olarak da önemli bir işlev görmüştür (Sampimon, 2006, s. 129).

1860'ların sonlarında "Narodnost" gazetesi, Bulgar Gizli Merkez Komitesi'nin bir platformu olarak önemli bir rol üstlenmiş ve "Türk sömürgesi" argümanını benimsemiştir. Osmanlı egemenliğinin beş yüzyıllık dönemi, Bulgarlar tarafından acı ve ıstırap dolu bir dönem olarak algılanmış, Türk yetkililerin halklarının refahına kayıtsız olduğu ve yalnızca vergi toplamakla ilgilendikleri öne sürülmüştür. Gazetede, Türklerin Yunanlılarla iş birliği yaparak Bulgarların "ulusal sermayesini" ele geçirdiği vurgulanmış ve bu sermayenin geri alınarak bir Bulgar Krallığı'nın yeniden kurulması gerektiği ifade edilmiştir. Levski, Bulgar halkının Osmanlı Devleti'nden kurtulmasının tek yolunun bir devrim yaparak Bulgar demokratik cumhuriyetini kurmak olduğunu savunmuştur (Naxidou, 2016, s. 193-194).

Anderson'un (1995, s. 49) "kitabın aşırı ucu" olarak tanımladığı gazeteler, 19. yüzyılın ikinci yarısında Bulgar milli hareketinin gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Yüzyılın ilk yarısında oldukça az sayıda olan Bulgarca gazeteler, 1869-1878 döneminde 74'e yükselmiştir (Aydın, 2005, s. 139-140). İngiliz basını da Bulgar milli hareketini desteklemiştir; örneğin, İstanbul'da 1870'lerde yayımlanan "Levant Times" adlı İngilizce gazete, Bulgarca bir baskı çıkararak Bulgar milliyetçiliğine katkıda bulunmuştur (Koloğlu, 1985, s. 98). 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çıkan gazeteler, hem 1876 Nisan ayaklanmasının düşünsel temellerini hem de milliyetçiliğin yayılmasını desteklemede önemli bir rol oynamıştır (Vatansever, 2019, s. 74).

3.1.5. Tanzimat Reformları ve Bulgar Milli Hareketi

Tuna Eyaleti'nde gerçekleştirilen reformlar, Mithat Paşa'nın önderliğinde büyük bir ivme kazanmıştır. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nin Tuna Vilayeti'nde ilk kez uygulanması sürecinde, Mithat Paşa'nın rolü, bölgedeki yönetim anlayışını modernleştirme ve merkezi hükümetin taşra üzerindeki kontrolünü artırma amacına

hizmet etmiştir. Bu bağlamda, onun vali olarak atanması, vilayetteki modernleşme çabalarının önemli bir dönüm noktası olmuştur. Mithat Paşa, idari meclislerde üye seçimlerini düzenlemiş ve karma kurullarda dini grupların eşit temsilini sağlayarak bölgesel yönetimde katılımcılığı artırmayı hedeflemiştir. Ayrıca, başlattığı altyapı projeleri, bölgedeki ekonomik refahı kayda değer ölçüde yükseltmiştir. Bu reformların, yerel düzeyde hoşnutsuzluğu hafifletmesinin yanı sıra bölgenin genel kalkınmasına yönelik olumlu değişimlere zemin hazırladığı ifade edilebilir (Ortaylı, 2018, s. 159). Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti'ndeki reformlarının temel amaçlarından biri, vilayetin mali kapasitesini artırmak, özellikle de vergi gelirlerini yükseltmek olmuştur. Bu hedef doğrultusunda, tarım arazilerinin daha sistematik bir şekilde kayıt altına alınmasını sağlayarak mülkiyet ve arazi kullanımını daha şeffaf hale getirmiştir. Midhat Paşa'nın reformları sonucunda Tuna Vilayeti'nin vergi gelirleri, göreve geldiği 1864 yılından 1867 yılına kadar yaklaşık üçte bir oranında artmıştır.

Yıl	Toplam Gelirler (milyon kuruş)	Aşar Vergisi	Hayvan Vergisi
1864	113	40	16
1865	117	-	-
1866	132	53	-
1867	151	68	28

Tablo 7: 1864-1867 Yılları Arasında Tuna Vilayeti'nde Osmanlı Gelirleri

Kaynak: (Lampe & Jackson, 1982, s. 150).

19. yüzyılda gerçekleştirilen sosyal ve idari dönüşümler, Bulgar milli bilincinin oluşumuna ve ulus-devletleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. Bulgarlar, devlet topraklarının özel mülkiyete geçişi ve Tanzimat reformlarının getirdiği modernleşme adımlarından yararlanmışlardır. Özellikle Tuna Eyaleti, 1860'tan itibaren okul, yol²⁹ ve tarım gibi kamu yatırımlarının merkezi haline gelmiştir. Bu modernleşme adımları, Bulgar ulus-devletinin sosyo-ekonomik zeminini hazırlamıştır (Karpas, 1997, s. 352). Midhat Paşa, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde önemli bir rol oynamış ve özellikle ulaşım altyapısının geliştirilmesine büyük katkılarda bulunmuştur³⁰. Valiliği sırasında inşa edilen Rusçuk-Varna demiryolu, ülkenin ilk demiryolu hattı olarak,

²⁹ Mithat Paşa üç yılı aşan Tuna valiliği döneminde 3000 km yol ve 1400 kadar köprü yaptırmıştır. Mithat Paşa'nın Tuna Vilayeti'ndeki ulaşım hamlesi sadece karayolları ile sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda Tuna Nehri üzerinde çalışacak bir vapur şirketi kurmuş ve Rusçuk Limanı'nı da ıslah etmiştir (Çadırcı, 1991a, s. 159).

³⁰ Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda çeşitli alanlarda Batılı uzmanlardan yararlanmıştır. Söz gelimin, Midhat Paşa, Batılı uzmanları bölgeye davet ederek iktisadi kalkınma için çalışmalar başlatmıştır. Bu uzmanlar arasında Polonyalı Karol Brzozowski gibi önemli isimler de yer almaktadır (Ortaylı, 2007, s. 78).

bölgedeki ekonomik ve sosyal yaşamı canlandırmıştır (Kiel, 2008, s. 246). Bu hat, ulaşımı büyük ölçüde kolaylaştırarak ekonomik ve sosyal yaşamı yeniden şekillendirmiştir. Rusçuk'ta yolcu ve posta taşımacılığını daha düzenli hale getirerek iletişimi ve ticareti geliştirmiştir (Topal, 2015, s. 17). Ayrıca, Midhat Paşa, posta teşkilatını kurmuş, tarım bankacılığı sistemini geliştirmiş ve modern okulların açılmasını sağlamıştır (Shaw ve Shaw, 1977, s. 161; Davison, 1963, s. 145-153).

Midhat Paşa'nın Tuna Eyaleti valiliği sırasında, Bulgar milliyetçiliğini reform yoluyla sınırlamaya yönelik çabaları, asayişin sağlanması, ekonomik kalkınmanın teşviki ve Osmanlılık ideali etrafında bir birlik oluşturma hedefleri doğrultusunda şekillenmiştir. Eşkıyalığı kontrol altına almak amacıyla jandarma teşkilatını güçlendiren Mithat Paşa, asayişi yeniden sağlarken, vergi affı, yol ve köprü yapımları gibi kapsamlı reformlar gerçekleştirmiştir. Danışma konseyleri kurarak Bulgarların yönetimin çeşitli kademelerinde yer almasını teşvik etmiş, Osmanlılık ideali doğrultusunda Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında eşitlik ve adalet ilkesini benimsemiştir. Mithat Paşa, ayrılıkçı hareketlerin etkisini azaltmayı ve Osmanlı ulusal kimliğini güçlendirmeyi hedeflemiştir. Ayrıca, Bulgarca gazete ve kitapların yayımlanmasını teşvik etmiş, Bulgar okullarında Türkçe derslerini zorunlu hale getirerek Osmanlı yurtseverliğini topluma aşılama çalışmıştır. Bu politikalar, özellikle Rusya ve Sırbistan kaynaklı ihtilalci faaliyetlerin etkisini sınırlandırmayı hedeflemiştir (Ortaylı, 2007, s. 79). Midhat Paşa'nın reformları beklenmedik bir etki yaratmış ve Bulgar milli bilincinin artmasına zemin hazırlamıştır. Eğitim reformları, Bulgar okullarının sayısının artmasına ve Bulgarca eğitimin yaygınlaşmasına olanak sağlamış, bu durum Bulgar aydınlarının ve milliyetçi liderlerin ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Sonuç olarak, Midhat Paşa'nın reformları, Bulgar milli kimliğinin güçlenmesine önemli bir katkı yapmıştır (Todorova, 2018, s. 420-434).

3.1.6. Milli Kilise Mücadelesi ve Politik Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Bulgarların dini kimlikleri ve Rum Ortodoks Kilisesi ile ilişkileri, milli hareketlerinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı yönetiminde din, etnik kimlikten daha belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktaydı. Millet sistemi ise dini topluluklara, kendi iç işlerini yürütme konusunda geniş bir özerklik sağlamıştır. Bu bağlamda, Rum Ortodoks Kilisesi, Bulgar Kilisesi üzerinde egemenlik kurarak Bulgarların dini hayatında Yunan dilinin ve kültürünün baskın olmasına neden

olmuştur (Ortaylı, 2018, s. 87-88). Bulgar milli hareketinin ilk kıpırdanışları, 18. yüzyılda dini alanda belirmiştir. Bulgar din adamları, Bulgarların ayrı bir ulus olduklarını ve kendi kiliselerine sahip olma hakkını savunmuşlardır. Bulgar milli hareketinin doruk noktası ise 1870 yılında bağımsız bir Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması olmuştur (Crampton, 2007, s. 63).

Yunancanın Balkanlar'da, özellikle Bulgar topraklarında ekonomik ve sosyal hayat üzerindeki baskın etkisi, hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Bu hoşnutsuzluğun bir sonucu olarak, Bulgar milli hareketi başlangıçta ağırlıklı olarak kültürel taleplerle ön planda yer almıştır. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kültürel taleplerin yanı sıra bağımsız bir kilise kurma talebi de milli hareketin B aşamasını oluşturmuştur. Bağımsız kilise mücadelesi, başlangıçta Patrikhaneye ödenen yüksek vergiler gibi ekonomik sebeplerle tetiklenmiştir (Naxidou, 2012, s. 31).

Bulgar halkının kilise hizmetlerini kendi dillerinde alma hakkı, Bulgar milliyetçi hareketinin temel unsurlarından biri olarak ön plana çıkmıştır. 1767 yılında Ohrid Başpiskoposluğu'nun kaldırılmasının ardından, Bulgar kiliselerine Yunan din adamları atanmış ve ibadet dili Yunanca olarak belirlenmiştir. Bu süreçte patrikhane, din hizmetleri için köylüler üzerindeki vergileri artırmış ve 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Güneydoğu Avrupa bölgesindeki Ortodoks halkı, kiliseye yaklaşık 19 farklı vergi ödemekle yükümlü hale gelmiştir. 1835 yılında ise Üsküp ve Vratsa'da halk, yüksek vergilere karşı protesto hareketleri başlatmıştır. Başlangıçta Bulgar köylerine Bulgar rahiplerinin atanması ve ibadet dilinin korunması talepleriyle sınırlı olan tartışmalar, 1840'larda özerk bir Bulgar kilisesi kurulması meselesine dönüşerek siyasi bir boyut kazanmıştır. Bu gelişmeler, Bulgar halkının dini liderliklerini ve kurumlarını oluşturma yönünde bir hareket başlatmasına zemin hazırlamış ve dini bağımsızlık mücadelesi, milli bilincin güçlenmesine katkı sağlamıştır (Sampimon, 2006, s. 98; Adanır, 2001, s. 50-51; Crampton, 2007, s. 65).

Rusya'nın baskıları sonucunda, 1831'de Patrikhanenin Sırp Kilisesi ve 1833'te Yunan Kilisesi'nin özerkliğini tanıması, Bulgarların milli kilise kurma mücadelesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tanzimat Fermanı'na kadar kilise ile ilgili sorunlar genellikle ekonomik temelliydi ve bu sorunlar çoğunlukla vergiler ve mali yükümlülüklerle sınırlıydı. Ancak Ferman'ın ardından bu talepler siyasi bir boyut kazanmış ve özellikle ibadet dilinin Bulgarca olması talebi ön plana çıkmıştır (Crampton, 2007, s. 63-65). 1860

yılında Paskalya töreninde St. Stefan Kilisesi'nin rahibinin İstanbul Patriği VII. Cyril'in adını anmaması, Bulgarların milli kilise kurma mücadelesinin kıvılcımını ateşlemiştir. Bu olay, Ortodoks dünyasının bölünmesini daha belirgin hale getirmiştir (Vovchenko, 2016, s. 109). Ayrıca, bu gelişmenin ardından Rusya'nın bağımsız bir Bulgar kilisesinin kurulmasına destek verdiği görülmektedir. 1870 yılında Sultan Abdülaziz bir fermanla³¹ Bulgar Eksarhlığı kurmuştur. Eksarhlığın sınırı, aynı zamanda Bulgar milli hareketinin sınırlarını da işaret etmektedir (İnalcık, 1992, s. 17; Crampton, 2007, s. 80). 1872'de Fener Rum Patrikhanesi, Bulgar Eksarhlığı'nın "filetizm" (kavmi ayrımcılık) yaptığı gerekçesiyle tanımadığını ve aforoz ettiğini açıklamıştır (Kostandov, 2011, s. 72).

Milliyetçiliğin seküler doğası göz önüne alındığında, Bulgar milli hareketinin dini karakteri, yani kilise mücadelesi, bir paradoks olarak değerlendirilebilir. Ancak, bağımsız kilise mücadelesinin aslında bir "araç" olarak kullanıldığı ve dini özgürlüğün siyasi özgürlüklerin kapısını araladığı söylenebilir. 19. yüzyıla kadar, millet sisteminin sağladığı otorite sayesinde din adamları, kendi dindaşları üzerinde hâkimiyet kurmuş ve milli hareketlere karşı çıkmıştır. Tanzimat Fermanı'nın getirdiği demokratikleştirici reformlar, din adamlarının otoritelerini yitirmelerine ve milli hareketlere yönelik tutumlarını değiştirmelerine neden olmuştur. Bu dönemde din adamları, milli hareketleri desteklemekle birlikte, çoğu zaman toplulukları kışkırtmıştır (Shaw, 1985, s. 1005). Balkan milli hareketlerinin ilk dönemlerinde (A aşaması), din adamlarının ön planda olmalarının nedeni, okuma ve yazmayı bilmeleriyle doğrudan ilişkilidir (Glenny, 2012, s. 114). Özellikle 19. yüzyılda yerel din adamları, milli fikirleri kırsal kesime taşımışlardır³². Etnik grubun üyelerine daha yakın olan yerel din adamları, bu noktada üst düzey din adamlarından daha etkili bir konumda olmuşlardır.

3.1.7. Bulgarların Komitacılık Faaliyetleri

Bulgar milli hareketi, 1860'lı yıllarda hem ideolojik hem de örgütsel açıdan doruk noktasına ulaşmıştır (Ortaylı, 2007, s. 78). Bu dönemde, Bulgar milli hareketinin en

³¹ Rusçuk, Silistre, Şumnu, Tırnovo, Sofya, Vratsa, Lovec, Vidin, Niş, Pirot, Köstendil, Samokov ve Veles gibi birçok bölge Bulgar Kilisesi'nin yetki alanına dahil olmuştur (Crampton, 2007, s. 78).

³² 19. yüzyılda, Neofit Bozveli ve İvan Seliminski gibi din adamları, Bulgar milli hareketinde merkezi bir rol üstlenmiştir. Bu figürler, Bulgar halkının ulusal kimliğinin inşası amacıyla Bulgarca eğitim veren okulların açılmasını teşvik etmiş, Bulgarca dini yayınların basılmasını desteklemiş ve Bulgar Kilisesi'nin Rum Patrikhanesi'nden bağımsızlık kazanması gerektiğini savunmuştur. Bu girişimler, Bulgar halkının kültürel ve dini kimliğini pekiştirme amacını taşımış ve Bulgar milliyetçiliğinin gelişiminde belirleyici bir katkı sağlamıştır (Sampimon, 2006, s. 79).

önemli organizasyonları arasında, Rakovski tarafından kurulan Yüksek Ulusal Bulgar Gizli Siyasi Yönetimi (Verhovno Narodno Bulgarsko Taino Grazhdansko Nachalstvo), Narodnost gazetesini yayımlayan Bulgar Gizli Merkez Komitesi (Taen Bulgarski Centralen Komitet) ve Liuben Karavelov ile Vasil Levski'nin öncülük ettiği Bulgar Devrimci Merkez Komitesi (Bulgarski Revoliucionen Centralen Komitet) yer almaktadır (Naxidou, 2016, s. 192). Bulgar milli hareketi, Yunan bağımsızlık hareketinden farklı olarak, Avrupa devletlerinden (Rusya hariç) aynı düzeyde destek almamıştır. Bu durum, Bulgarları kendi başlarına örgütlenmeye zorlamış ve köylü kitlelerinin katılımıyla özgün bir Balkan komitacılık hareketinin temellerini atmıştır. G. Rakovski'nin Sırbistan'da kurduğu Verhorma Narodna gibi örgütler, bu hareketin önemli örnekleri arasında yer almaktadır (Ortaylı, 2007, s. 78). 1860'tan sonra Bulgar milli hareketinin merkezi, Sırbistan ve Romanya gibi ülkeler olmuştur. Bulgarların komitacılık faaliyetleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanmıştır (Jelavich, 1991, s. 163). 19. yüzyılın ikinci yarısında, Liuben Karavelov, Vasil Levski ve Hristo Botev gibi önemli aktivistler, Bulgar milli hareketinin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır (Crampton, 2005, s. 76). Liuben Karavelov, devrim yapmanın yalnızca komitacılık faaliyetleriyle değil, aynı zamanda halkın eğitilmesiyle mümkün olacağı görüşünü savunmuştur (Crampton, 2005, s. 77). Bulgar milli hareketinin simgesi haline gelen Vasil Levski de, Karavelov gibi eğitimin önemini vurgulamıştır. Levski'nin hedefi, millet ayrımının ortadan kalktığı, özgürlükçü bir demokratik cumhuriyet kurmaktır (Stavrianos, 1944, s. 118). Bu ideal doğrultusunda, dışarıdan gelen, özellikle Rusya'dan yapılan müdahalelere karşı çıkmıştır (Wenshuang, 2014, s. 113). Levski'nin fikirleri, Bulgar ihtilal komitelerini etkilemiş ve Bulgar İhtilal Merkez Komitesi, 1867 yılında bir muhtıra ile Türk-Bulgar devletinin kurulmasını talep etmiştir (Davison, 1963, s. 155-156; Atik, 2023, s. 97). Komite, 1868 yılında ise bir arzuhal göndererek, reformların yapılmasını, Bulgarların devlet yönetimine daha fazla katılımını ve siyasi haklarının genişletilmesini istemiştir (Atik, 2023, s. 99-101). Bu dönemde, 1860'tan itibaren sosyal ayrıcalıkların kaldırılması, dilin sosyo-ekonomik hayatta daha etkin bir şekilde kullanılmasını ve öz yönetim taleplerinin öne çıkması, Hroch'un milli hareketlerin hedefleri arasında belirttiği unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır. Nisan 1876'da Bulgarlar bir ayaklanma başlatmışlardır. İyi örgütlenemeyen isyancılar, Osmanlı ordusuna karşı etkili bir direniş sergileyememiştir (Crampton, 2007,

s. 91-92). Kitlesele boyut kazanmayan bu ayaklanma, büyük devletlerin baskısıyla genel af ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır (Aydın, 2005, s. 180).

Hroch'un yaklaşımı, Bulgar milli hareketinin gelişimini genel hatlarıyla açıklasa da, bazı noktalarda eksik kalmaktadır. Söz gelimi, Hroch, B aşamasındaki yurtsever grubun siyasi ve militarist faaliyetlerinin milli hareketin başarısı için belirleyici olduğunu öne sürer. Ancak Bulgar örneğinde, B aşamasından C aşamasına geçişte Rusya'nın Balkanlar'daki emelleri ve Büyük Güçler'in diplomatik mücadelesi gibi dış faktörlerin de önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

3.2. Arnavut Milli Hareketi'nin Ekonomi Politikı

Bu kısım, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına kadar olan dönemdeki ekonomi-politik ve kültürel yapısını, özellikle Arnavutların yaşadığı bölgelerdeki gelişmeleri incelemektedir. Arnavut toplumunun siyaseti, kültürü ve toplumsal yapısı üzerinde derin etkiler yaratan önemli olaylar ele alınmaktadır. İnceleme, Hroch'un aşamaları bağlamında Arnavut milli hareketinin analizini yapmakta ve Tanzimat reformlarının Arnavutlar üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir. Aynı zamanda, Fransız Devrimi ve Aydınlanma gibi siyasi ve felsefi dönüşümlerin Balkanlar'da milliyetçiliği nasıl tetiklediği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla ulus devletlerin yükselişine nasıl zemin hazırlandığı analiz edilmektedir. Prizren Birliği'nin kuruluşuna yol açan uluslararası antlaşmaların ve bu antlaşmaların Arnavutlar üzerindeki jeopolitik sonuçlarının detaylı bir incelemesi yapılmaktadır. Arnavut milli hareketinin gelişiminde dilin ve eğitimin oynadığı kritik rol vurgulanarak, bu unsurların hareketin güçlenmesinde tamamlayıcı faktörler olduğu açıklanmaktadır. Son olarak, Jön Türk Devrimi'nin Arnavutlar üzerindeki etkileri ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlıkla sonuçlanan süreç ele alınmaktadır.

3.2.1. Hroch'un Aşamaları Bağlamında Arnavut Milli Hareketin Analizi

Egemen olmayan milletlerin "uyandırılması" Batılı bilim insanlarının, etnografların, müzikologların, tarihçilerin ve maceracıların çabaları sonucunda gerçekleşmiştir (Gellner, 1992, s. 112). Arnavutluk'ta da diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi milliyetçilik, ulusun görkemli geçmişini "yeniden keşfetme" arzusuyla, seçkinlerin

Avrupa Aydınlanması'nın idealleri ve ilkelerinden esinlenerek Batılı akademisyenlerin³³ yazılarını incelemeye yönelmesiyle, elit bir olgu olarak başlamıştır (Clayer, 2013, s. 122). Arnavut milliyetçiliğinin ilk belirtileri yurtdışındaki Arnavut topluluklarında ortaya çıkmıştır. Özellikle İtalya'da, Arnavutların kendi okullarını yönetme ve kendi dillerini, geleneklerini koruma konusunda tam özgürlüğe sahip olduğu topluluklar³⁴, bu gelişime uygun bir zemin oluşturmuştur. Osmanlı fetihleri ve İskender Bey'in³⁵ ölümünden sonra İtalya göç eden Arnavutlar, uzun süre kendi kültürel yapılarını muhafaza etmiştir. Bu Arnavut topluluğu, milliyetçi örgütler kurmuş, edebiyat eserleri üretmiş ve Arnavut dilini sistematize etmeye çalışmıştır³⁶. Arnavut milliyetçi edebiyatının iki öncü ismi de İtalya'daki bu topluluklardan çıkmıştır. Bunlardan ilki, 1864 yılında Arnavut dili üzerine bilimsel bir çalışma yayınlayan Demetrio Camarda'dır. Diğeri ise 1872'de yazdığı "İskender Bey" adlı şiirinde Arnavut halkının Osmanlı fethine karşı verdiği mücadeleyi yücelten Girolamo de Rada'dır. De Rada, diğer eserlerinde de geçmişteki başarıları ve zaferleri anımsatarak Arnavutlar arasında milli bilinci ve gururu canlandırmaya çalışmıştır (Stavrianos, 1958, s. 502). Angelo Masci, Michele Scutari, Giuseppe Crispi ve Vincenzo Dorsa gibi İtalyan Arnavut aydınları, 19. yüzyılın başlarından itibaren Arnavut dilinin ve tarihinin araştırılmasına ve tanıtılmasına önemli katkılar sağlamışlardır. Bu

³³ Arnavutların kökeni ve dili üzerine yazan en önemli Batılı yazarlar arasında, ölümünden sonra yayımlanan "Géographie universelle" adlı eseriyle tanınan Malte-Brun (1775-1826), 1774'te yayımlanan "Untersuchungen über die Geschichte der oestlichen europäischen Völker" adlı çalışmasıyla Doğu Avrupa halklarının tarihine dair araştırmalar yapan Johann Thunmann, Yanya'daki Fransız konsolosu olup 1820-1821 yıllarında yayımladığı "Voyage dans la Grèce" adlı eseriyle bilinen F.C.H.L. Pouqueville, İngiliz gezgin W.M. Leake'in 1814'te yayımladığı "Researches in Greece" adlı eseri, 1835'te yayımlanan "Die Sprache der Albanesen oder Schkipetaren" adlı çalışmasıyla Arnavut dili üzerine odaklanan J. Xylander, 1854'te yayımladığı "Albanesische Studien" adlı eseriyle tanınan Avusturya'nın Yanya konsolosu Johann Georg von Hahn, Yunan donanmasında görevli Alman doktor C.H.T. Rheinhold'un 1855'te yayımlanan "Noctes Pelasgicae" adlı eseri ve Arnavutça'nın dil ailesi içindeki ilişkilerini inceleyen Franz Bopp'un 1854'te yayımlanan "Über das Albanesische in seinen verwandtschaftlichen Beziehungen" adlı eseri bulunmaktadır (Skendi, 1967, s. 113-114).

³⁴ Kendilerini Arberesh olarak adlandırırlar (Skendi, 1967, s.6).

³⁵ 15. yüzyıl boyunca Osmanlılar, Arnavutluk'un kuzeyindeki dağlık bölgelerdeki direniş hareketlerini bastırmakta büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Bu direnişlerin en önemlisi, 1443 ve 1468 yılları arasında İskender Bey tarafından başlatılan isyandır (Sinno, 2011, s. 153-154). Osmanlılar, Arnavut topraklarını İskender Bey'in ölümünden sonra kontrol altına alabilmişlerdir (İnalcık, 1950, s. 1081).

³⁶ 19. yüzyılın sonlarına doğru, İtalyan Arnavutları arasında siyasi ve kültürel örgütlenmelerin gelişimi hız kazanmıştır. Bu dönemde, "Società Nazionale Albanese" (Arnavut Ulusal Derneği) ve "Consiglio Albanese d'Italia" (İtalya Arnavut Konseyi) gibi yapılar, Arnavutların haklarını savunmak, milliyetçi bilinci pekiştirmek ve Arnavutluk'un özerkliği için mücadele etmek amacıyla kurulmuş önemli örgütler olarak öne çıkmıştır. Söz konusu yapılar, Osmanlı hükümetine ve dönemin büyük güçlerine dilekçeler sunarak, Arnavut okullarının açılması, Arnavut dilinin resmi dil olarak tanınması ve bölgesel özerklik taleplerinde bulunmuşlardır. Bu çabalar, Arnavut toplumunun ulusal kimliğini güçlendirmiş ve bağımsızlık arayışını destekleyen önemli bir zemin hazırlamıştır (Skendi, 1967, s. 218-235).

çalışmalar, Osmanlı topraklarındaki Arnavutlar için bir ilham kaynağı olmuş ve milli bilincin yayılmasına katkıda bulunmuştur (Fischer, 2014, s. 28). Bu alandaki ilk çalışma, Arnavutların Yunanlılar ve Türklerden farklı olduğunu ve Arnavut dilinin Makedonlar, İliryalılar ve Epirotlar tarafından konuşulan bir dil olduğunu öne süren Angelo Masci (1758-1821) tarafından yapılmıştır (Dauti, 2022, s. 29-32). Ancak İtalyan Arnavutlarının çalışmaları sadece Masci ile sınırlı kalmamıştır. Giuseppe Crispi (1781-1859) ve Vincenzo Dorsa (1823-1885) gibi yazarlar, edebiyat, sanat ve dil alanında yaptıkları çalışmalarla milli bilinci uyandırmayı hedeflemişlerdir. Bu aydınlar, Arnavutça eserler yayımlamış, Arnavutça-İtalyanca sözlükler hazırlamış ve Arnavutların kökenleri üzerine çalışmalar yapmışlardır. Özellikle Arnavutların kökenini antik Pelasg uygarlığına dayandıran “Pelasg Teorisi”ni benimsemişlerdir. Örneğin, Dorsa, Arnavut dilinin Pelasg dilinden türediğini ve Arnavutların Avrupa’nın en eski halklarından biri olduğunu savunmuştur (Clayer, 2013, s.131-134). Yine Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşayan Arnavut yazarlar, bu süreçte önemli bir rol oynamışlardır. Malcolm, bu yazarların hem Arnavut toplumu içinde ulusal bilincin gelişimine hem de Arnavutların ulusal taleplerinin dış dünyaya sunulmasına önemli katkılarda bulunduklarını iddia etmektedir (Malcolm, 2002, s. 70-72).

Berlin Kongresi’nin, Arnavutların yaşadığı toprakların komşu devletlerarasında paylaşılma tehlikesini artırması ve Arnavut kimliğini tanımaması, millî bir uyanışı tetiklemiş ve bu durum Prizren Birliği’nin kurulmasına zemin hazırlamıştır (Rrapaj ve Kolasi, 2013, s. 200; Puto, 2009, s. 7). Prizren Birliği ile birlikte, Arnavut milli hareketine yön veren bir aktivist kesim de ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, Arnavut milliyetçileri, kültürel olarak farklı bir millet olduklarını kanıtlamak ve tarihsel meşruiyet sağlamak amacıyla geçmişi yeniden inşa etmeye yönelmişlerdir. Tarih ve dil, bu bağlamda millî kimliğin korunması için hayati bir rol oynamış; dilin standardizasyonu ve eğitime erişim talepleri politik bir meseleye dönüşmüştür (Misha, 2002, s. 40-41).

Arnavut milliyetçiliği, modernist bir yaklaşım çerçevesinde, geleneklerin yeniden yorumlanması ve sembollerin yaratılması yoluyla şekillenen bir örnek olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Arnavut milliyetçiliği, ortak bir tarih ve köken miti etrafında inşa edilmiştir. Özellikle Arnavutların İliryalılarla olan bağlantısına yapılan vurgu, milli kimlik inşasında merkezi bir rol oynamıştır. Dönemin Avrupalı tarihçileri, Arnavutların Balkanlar’ın bilinen en eski yerleşik halklarından biri olan İliryalıların

doğrudan torunları olduğuna yönelik bir görüş benimsemişlerdir. Bu yaklaşım, Arnavut milliyetçileri için tarihsel bir meşruiyet zemini sağlamış ve onları Yunanlılar ve Romalılar gibi antik bir mirasa sahip olduklarını iddia edebilecek bir konuma getirmiştir. Arnavutların İliryalılarla bağlantısını vurgulayan bu tarihsel anlatı, milli bilincin inşasında merkezi bir rol oynamış, antik kökenlere dayalı bir ulusal kimlik algısını pekiştirmiştir. Bu söylem, yalnızca yerel milliyetçiler tarafından değil, aynı zamanda dönemin Avrupalı tarihçileri ve dilbilimcileri tarafından da desteklenmiştir (Malcolm, 2002, s. 74; Lubonja, 2002, s. 92; Jelavich, 2009a, s. 89).

Arnavut milliyetçiliği, İskender Bey figürü etrafında güçlü bir ulusal mit inşa etmiştir. İskender Bey, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı direnişin lideri ve "Avrupa'nın savunucusu" olarak konumlandırılmıştır. Bu bağlamda, Arnavutlar arasında erken dönem bir ulusal birlik duygusunun sembolü haline gelmiştir. 19. yüzyılda, Arnavut milli hareketi bu figürü daha da merkezileştirerek İskender Bey'i bir milli kahraman ve birlik sembolü olarak ilan etmiştir (Skendi, 1967, s. 123). Özellikle Naim Frasheri gibi milliyetçi aydınlar, onun yaşamını ve kahramanlıklarını öne çıkaran eserler yazmış, bu da halk arasında onun bir efsanevi lider olarak kabul edilmesini sağlamıştır (Sugarman, 1999, s. 431). Balkan milliyetçi tarih yazımında yaygın bir tema olan "Osmanlı boyunduruğuna" karşı direniş, Arnavut tarihinde İskender Bey aracılığıyla ifade edilmiştir. İskender Bey, yalnızca Arnavutların değil, aynı zamanda Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadelesinin bir temsilcisi olarak da görülmüştür. Bu mit, Clement C. Moore gibi isimlerin çalışmalarıyla uluslararası bir boyut kazanmıştır (Nixon, 2010, s. 8-10). İskender Bey'in önemi, yalnızca geçmişteki kahramanlıklarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda 19. yüzyıldaki Arnavut bağımsızlık mücadelesinin meşruiyetini güçlendirmek için kullanılmıştır. Arnavut milliyetçileri, bu figürü hem içerdeki birliği sağlamak hem de uluslararası arenada Büyük Güçlerin desteğini kazanmak için bir araç olarak benimsemiştir (Misha, 2002, s. 41-43). Bu durum, İskender Bey'in hem ulusal hem de uluslararası bir simge olarak önemini artırmış ve Arnavut milliyetçiliğinin temel unsurlarından biri haline gelmiştir.

Arnavut milli hareketinin A aşaması, 19. yüzyılın başlarından itibaren başlayan bir süreç olarak kabul edilebilir. Bu dönemde Arnavutlar arasında milli kimlik oluşumuna yönelik hareketler yavaş yavaş şekillenmeye başlamış, özellikle entelektüel ve kültürel bir uyanış ivme kazanmıştır. Arnavut kimliğinin ve kültürel mirasının korunması, yaygınlaştırılması

ve güçlendirilmesi amacıyla yapılan çalışmalar, dönemin Arnavut aydınları tarafından yönlendirilmiştir. Prizren Birliği'nin (1878) kuruluşuna kadar geçen sürede, Arnavutlar henüz Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık ya da özerklik kazanma konusunda belirgin bir siyasi programa sahip olmasalar da, kültürel kimliklerinin güçlendirilmesi ve milli bilincin artırılması yönündeki çabalara odaklanmışlardır. Bu dönem, Arnavut milliyetçiliğinin A evresi olarak kabul edilir, çünkü entelektüel ve akademik faaliyetler bu hareketin temellerini atmıştır. B aşaması, Prizren Birliği'nin (1878) kuruluşundan 1912'de Arnavutların bağımsızlıklarını kazandığı döneme kadar olan süreci kapsar; bu süreçte önemli gelişmelerin yaşandığı söylenebilir. Prizren Birliği, Arnavut milli hareketini kültürel alandan politik alana taşımış ve bu süreçte milli bilincin "uyandırılması" için önemli çabalar sarf edilmiştir. Bu dönem, Arnavut milli hareketinin siyasi ve askeri mücadelelerinin yoğunlaştığı, bağımsızlık hedefinin giderek daha belirgin hale geldiği bir evredir. Arnavutlar, hem Osmanlı Devleti hem de çevredeki diğer Büyük Güçler karşısında milli çıkarlarını savunmaya çalışmış, özerklik talepleri siyasi arenada daha açık bir şekilde dile getirilmiştir. Sonuç olarak, bu süreç 1912'de Arnavutların bağımsızlık ilanı ile doruk noktasına ulaşmıştır.

Arnavut milli kimliğinin oluşumu, tarihsel, kültürel ve dini faktörlerin etkisi altında şekillenmiş ve bu süreçte çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır (Nixon, 2010, s. 2). Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısı, Arnavutların etnik kimliklerini korumasına olanak tanımış, ancak bu yapı, milli kimliğin inşasında birleştirici bir unsur olarak işlev görmemiştir. Arnavut toplumu, Müslüman, Katolik ve Ortodoks gibi farklı dini kimliklere sahip bireylerden oluşmaktadır. Bu çeşitlilik, milli kimliğin dini temellere dayandırılmasını güçleştirmiş ve Arnavutlar, seküler bir kimlik geliştirme yolunu seçmiştir. Bu durum, diğer Balkan milletlerinden ayrışmalarına neden olmuş ve milli kimliklerini daha çok etnik ve kültürel ortaklıklar üzerine inşa etmelerine yol açmıştır.

Hroch'a göre, A aşaması her milli harekette aynı biçimde ilerlememiştir. Örneğin, Letonya ve Estonya'daki akademik ilgi kısa sürerken, Bulgar milli hareketinin A aşaması daha uzun bir süreçte gelişmiştir (Hroch, 2011, s. 273). Arnavut milli hareketinin A aşamasının da uzun sürdüğü söylenebilir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren, özellikle İtalya ve Romanya'daki Arnavut akademisyenlerin yanı sıra Batılı akademisyenlerin dil, folklor, tarih ve kültür üzerine yaptıkları çalışmalar, 19. yüzyılın sonlarına doğru politik bir görünüm kazanmaya başlamıştır. Bu gecikmenin başlıca sebepleri arasında,

Arnavutların ortak bir coğrafi merkezinin olmaması, kendi okullarının ve standart bir alfabesinin bulunmaması, Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerine dağılmış olması ve din birliğinin eksikliği yer almaktadır (Jelavich, 2009a, s. 89). Ayrıca, Hristiyan Arnavutların Batı kültürüne yakın olmaları, Osmanlı karşıtı bir atmosfer yaratmış olsa da, Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu'nun ordusu ve bürokrasisinde kariyer yapma fırsatlarına sahip olmaları, onları imparatorluğa entegre etmiştir (Ortaylı, 1985, s. 1031). Söz gelimi, Köprülü ailesinden dört üyenin sadrazamlık makamına yükselmesi ve toplamda otuz kadar Arnavut kökenli sadrazamın bulunması, bu duruma açık bir kanıt teşkil etmektedir (Jelavich, 2009, s. 89-91) Bu durum, Arnavut nüfusunun büyük bir kısmının, Osmanlı yönetim sistemine bağlı kalarak kendi milli hareketlerinin gelişimini engellemelerine yol açmıştır (Stavrianos, 1958, s. 501).

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Arnavutların sayısını belirlemek neredeyse imkânsızdır, çünkü nüfus sayımları etnik kimlik yerine dini temellere dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Ancak tahminlere göre, bu dönemde Arnavut nüfusu yaklaşık bir ila üç milyon arasında değişmektedir (Gawrych, 1983, s. 520). Arnavutlar, genel olarak günümüz Arnavutluk, Kosova ve Makedonya bölgelerinde yoğunlaşmıştır (Glenny, 2012, s. 151). Arnavutların yerleşim alanları, dağlık bölgeler ile ova arasındaki coğrafi farklılıkların etkisiyle zamanla etnik temelli bir ayrışmaya yol açmıştır. Bu ayrışma, özellikle günümüz Arnavutluk sınırları içindeki Shkumbi Nehri'nin kuzeyi ve güneyi arasında belirginleşmiş ve Gheg ile Tosk olarak bilinen iki ana grup oluşmuştur. Coğrafi farklılıklar, ekonomik ve toplumsal yaşam üzerinde derin etkiler yaratmış; bu etkiler, bölgedeki insanların yaşam biçimlerini, kültürel bağlarını ve kimliklerini şekillendirmiştir. Kuzeydeki dağlık alanlarda yaşayan Ghegler, hayvancılıkla geçimlerini sağlamış ve göçebe bir yaşam tarzı benimsemişlerdir³⁷. Osmanlı Devleti'nin sınır bölgelerinden biri olan bu coğrafya, dağlık yapısı nedeniyle idari kontrolün sürdürülmesinde zorluklara neden olmuş, bu sebeple de bölge halkına vergi muafiyetleri gibi bazı ayrıcalıklar tanınmıştır (Gawrych, 2006, s. 74)³⁸. Bu yaşam tarzı, onları dış

³⁷ Dağlık coğrafyası nedeniyle kuzeydeki Arnavutlar, Osmanlı yönetiminden daha bağımsız bir yaşam sürmüşlerdir. Bu durum, kuzeyde “Kanun” adı verilen geleneksel hukuk sisteminin ve klan yapısının daha güçlü bir şekilde korunmasına yol açmıştır (Fischer ve Schmitt, 2022, s. 67).

³⁸ Fandiler, günümüz Kuzey Arnavutluk'ta yer alan Mirdita bölgesinden göç etmiş, Arnavutça konuşan Katoliklerdir. Dini olarak Katolik olmalarına rağmen, Fandiler, bölgedeki diğer Katolik topluluklardan farklı olarak Osmanlı devletine askeri hizmet sunmaları karşılığında belirli ayrıcalıklara sahip olmuşlardır. Bu ayrıcalıklar, onlara diğer Hristiyan gruplardan ayrılan bir statü kazandırmış ve kimliklerinin önemli bir unsurunu oluşturmuştur (Frantz, 2011, s. 183).

etkilere karşı daha dirençli hale getirmiş ve Katolik Hristiyanlıkla daha güçlü bağlar kurmalarına neden olmuştur (Gawrych, 2006, s.21). Öte yandan, güneydeki Tosklar, tarıma dayalı yerleşik bir yaşam sürmüş ve Yunan-Ortodoks kültürünün etkilerine daha açık olmuşlardır. Osmanlılar, güneyde Elbasan gibi stratejik şehirler kurmuş ve mevcut şehirleri geliştirmişlerdir. Bu şehirlerde Osmanlı Türkçesi, idari, eğitim ve ticaret alanlarında yaygın olarak kullanılmaya başlanmış, dolayısıyla Osmanlı kültürel etkisi daha belirgin hale gelmiştir. Güneyli Arnavutlar³⁹ Osmanlı yönetiminde ve bilhassa II. Abdülhamid döneminde entelektüel hayatta önemli rol oynamıştır (Blumi, 2010, s. 31). Ghegler ve Tosklar arasındaki farklar yalnızca ekonomik ve toplumsal düzeyde değil, dilsel ve dinsel düzeyde de kendini göstermektedir. Her iki grup da aynı dili konuşmakla birlikte, bu dilin farklı diyalektleri, coğrafi koşullar ve etkileşimde bulundukları medeniyetlerin izleriyle şekillenmiştir. Tosklar, tarım ve yerleşik yaşamın etkisiyle daha fazla kültürel etkileşimde bulunmuş ve daha açık fikirli bir yapıya bürünürken, Ghegler daha muhafazakâr bir duruş sergilemişlerdir.

Arnavut milli hareketi, merkezi bir otoriteye bağlı kalmaksızın, çeşitli bölgelerde ve şehirlerde eş zamanlı olarak gelişim göstermiştir. Prizren, 1878-1881 yılları arasında faaliyet gösteren Prizren Cemiyeti'ne ev sahipliği yapması nedeniyle Arnavut milli hareketinde sembolik bir öneme sahiptir; bu cemiyet, Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu içindeki özerklik taleplerini dile getirmiştir. Kuzey Arnavutluk'taki İşkodra, hem Müslüman hem de Katolik Arnavutlar arasında milliyetçi duyguların gelişiminde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu şehir, Arnavut dilinde eğitim veren ve milliyetçi fikirlerin yayılmasını teşvik eden çeşitli kültürel ve eğitim kuruluşlarına ev sahipliği yapmıştır (Clayer, 2013, s. 53). Güney Arnavutluk'taki Yanya, Osmanlı döneminde önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmasının yanı sıra, çoğunluğu Müslüman olan bir Arnavut nüfusuna sahipti ve milliyetçi hareketin gelişiminde etkili olmuştur. Korça, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, Arnavut milliyetçi hareketinin önemli şahsiyetlerinden bazılarını yetiştiren dinamik bir entelektüel ve kültürel hayata sahip bir merkez olarak dikkat çekmektedir. Korça'nın milliyetçi faaliyetlerdeki önemi, güçlü ekonomik konumuyla da ilişkilendirilebilir; zira şehir, bölgesel bir ticaret merkezi haline gelmiş ve bu durum, milliyetçi davaları desteklemek üzere bir Arnavut tüccar sınıfının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ayrıca, Korça'da Arnavut dilinde eğitim veren ve

³⁹ İsmail Kemal, İbrahim Temo, Frasheri kardeşler vd örnek gösterilebilir (Blumi, 2010, s. 30).

milliyetçi duyguların yayılmasına katkıda bulunan çeşitli okullar kurulmuştur (Clayer, 2013, s. 77-97).

Toplumların birleştirici unsurlarının başında, ortak bir dilin varlığı gelir. Ancak Arnavut toplumunda bu ortak dilin standart bir edebi forma sahip olmaması ve ortak bir alfabe üzerinde uzlaşmaya varılamamış olması, önemli bir dezavantaj olarak ortaya çıkmıştır. Arnavut aydınlarının Arnavut alfabesi oluşturma çabaları da Patrikhane ve Osmanlı yönetimi tarafından engellenmiştir; örneğin, Naum Vekilharci gibi aydınların bu konuda gösterdiği çabalar sonuçsuz kalmıştır (Çelik, 2004b, s. 135). Arnavutların tarihsel olarak farklı alfabeler kullanması, yalnızca dilsel çeşitliliğe işaret etmekle kalmamış, aynı zamanda bu alfabeler siyasi yönelimlerin birer sembolü hâline gelmiştir. Örneğin, Latin alfabesi Batı yanlısı bir yaklaşımı, Kiril alfabesi Ortodoks Slav dünyası ile yakınlığı, Arap alfabesi ise Osmanlı-İslam geleneğine bağlılığı temsil etmiştir (Jelavich, 2009a, s. 89). Arnavut yazı dilinin standartlaşmasını zorlaştıran bir diğer etken, Arnavutçanın iki ana lehçesi olan Gheg ve Tosk arasındaki dilsel farklılıklardır (Sohrabi, 2018, s.846-847). Bu iki lehçenin varlığı, dil birliğini sağlama çabalarını karmaşıktırmıştır. Dahası, Arnavut toplumunun dini çeşitliliği de bu süreci olumsuz etkilemiştir. Müslüman, Katolik ve Ortodoks topluluklar arasında ortak bir dil politikasının benimsenmesi, farklı dini kimliklerin ulusal kimlik üzerindeki etkileri nedeniyle güçlüklerle ilerlemiştir (Fischer, 2014, s. 27; Vezenkov, 2013, s. 491; Küçük, 2022, s. 97). Tüm bu zorluklara rağmen, Arnavut toplumu, ulusal bir kimlik inşası sürecinde önemli adımlar atmayı başarmıştır. Bu bağlamda, Arnavut milliyetçiliğinin ilk somut girişimlerinden biri, dilin birleştirilmesi ve standartlaştırılması olmuştur. Arnavut aydınları, dil birliğinin, ulusal bir kimliğin inşasında temel bir araç olduğunu savunmuş ve bu doğrultuda alfabenin standartlaştırılması için yoğun çaba harcamışlardır. Bu süreç, yalnızca dilsel bir düzenleme olmaktan öte, Arnavutların kültürel ve ulusal bütünlüklerini tesis edebilmeleri için vazgeçilmez bir araç olarak değerlendirilmiştir. Eric Hobsbawm'ın bu bağlamdaki değerlendirmesi, Arnavut milliyetçiliği üzerindeki dil merkezli yaklaşımı anlamak için önemlidir. Hobsbawm, "Arnavut milliyetçiliğinin öncüleri için dile dayalı bir Arnavut kültürel kimliği aramak doğaldı, çünkü bunun dışında her şey bölücü görünüyordu" ifadeleriyle, dilin ulusal kimlik inşasındaki kritik rolünü vurgulamaktadır (Hobsbawm, 1993, s. 72). Bu bağlamda, dilin standartlaştırılması girişimleri, sadece kültürel bir uyum sağlama çabası değil, aynı zamanda Arnavut milliyetçiliği hareketinin erken aşamalarında

önemli bir dönüm noktası olmuştur. Sonuç olarak, Arnavutların yazı dilini standartlaştırma çabaları, toplumsal, dini ve lehçe farklılıkları gibi bir dizi karmaşık faktöre rağmen, ulusal bilincin inşasında hayati bir role sahip olmuştur.

Son dönemde Arnavut milli hareketine ilişkin yayımlanan iki önemli çalışma dikkat çekicidir. Nathalie Clayer (2013) ve George W. Gawrych (2006) tarafından gerçekleştirilen bu çalışmalar, Arnavut milli hareketine dair önemli tespitler sunmaktadır. Her iki çalışma da Miroslav Hroch'un milli hareketlerin kitleselleşmesinden önceki evrelerini (A ve B) kapsamaktadır ve bu evrelerin Arnavut milli hareketindeki yansımalarını detaylı bir şekilde incelemektedir. Clayer'ın çalışmasına burada bir parantez açmak faydalı olacaktır. Arnavut milli hareketi, ya da terminolojisinde "Arnavutçuluk," 19. yüzyıldan itibaren birçok etkenden dolayı gelişim göstermiştir. Arnavutçuluğun yayılmasında etkili olan faktörler şunlardır: Batı Albanolojisinin doğuşu, İtalyan Arnavutlarının bilimsel araştırmaları, Diaspora, Protestan misyonerler, diğer Balkan milli hareketlerinin etkisi, Doğu Krizi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması, Batılı ülkelerin konsolosluk faaliyetleri ve Bektaşiler, Katolikler ve Protestanların Arnavut ulusu fikrinin gelişimindeki rolleri. Clayer, Arnavut milli hareketinin doğuşunu dört önemli dönemde inceler: Arnavut gazetesi "Pelagos'un yayınlanması, Doğu Krizi, 1896-1897 dönemindeki gelişmeler ve 1908 Jön Türk Devrimi. Ayrıca, Clayer, Hroch'un evrelerini takip ederek Arnavutçuluğun geç kitleselleşmesinin nedenleri arasında sınırlı ekonomik kalkınma, iletişim ağlarının yetersizliği ve eğitim eksikliklerini belirtmektedir (Clayer, 2013).

George Gawrych'in çalışması, 1874-1909 yılları arasına odaklanmaktadır. Gawrych, bu dönemde Arnavut milliyetçiliğinin gelişimini, özellikle Şemseddin Sami'nin "Besa Yahud Ahde Vefa" adlı oyununun yayımlanmasıyla başlayıp 1877-1878 Rus-Türk Savaşı sonrasında hız kazanan süreçle takip etmektedir. Çalışmasında, Arnavutların Jön Türk hareketine katılımını ve Sultan II. Abdülhamid'in Arnavut politikalarının Arnavut milliyetçiliği üzerindeki etkilerini ele almaktadır (Gawrych, 2006).

3.2.2. Tanzimat Reformları ve Arnavut Milli Hareketi

Tanzimat reformları, Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş kapsamlı bir modernleşme sürecini başlatarak özellikle ekonomi ve altyapı alanlarında önemli değişimlere yol açmıştır. Tanzimat'ın bir diğer dikkate değer sonucu, Arnavut topraklarının dört vilayete

ayrılmasıdır. Topraklar coğrafi olarak Kosova (merkezi-kuzeydoğu), Yanya (güney), Manastır (güney merkezi) ve İşkodra (kuzey) adlı dört ayrı vilayete ayrılmıştır (Blumi, 2002, s. 49-50). Reformların ekonomik alandaki temel hedeflerinden biri, feodal yapıyı zayıflatmak ve merkezi yönetimi güçlendirmektir. Bu bağlamda, Arnavutluk'ta yerel beylerin toprakları üzerindeki gücünün azaltılması ve merkezi otoritenin bölgede daha etkin bir şekilde kontrol sağlaması amaçlanmıştır. Ancak bu girişimler, yerel beyler ile merkezi yönetim arasındaki gerilimi artırmış ve Arnavut toplumu içinde Osmanlı reformlarına karşı bir hoşnutsuzluk oluşmasına neden olmuştur. Tanzimat reformları, Arnavutluk'un farklı bölgelerinde aynı anda uygulanmamıştır (Skendi, 1967, s. 24). Osmanlı yetkilileri, halkın bu yeniliklere karşı direniş gösterme olasılığından endişe ederek, reformları aşamalı bir şekilde ve yavaş bir tempoda devreye sokmuşlardır. Bazı bölgelerde reformlar daha etkili bir şekilde uygulanırken, özellikle Arnavutluk'un kuzeyindeki birçok bölgesinde reformların yalnızca kağıt üzerinde kalmış, pratikte toplumsal yapıyı değiştirecek bir etkisi olmamıştır (Blumi, 2011, s. 63-65). Bu durum, reformların resmi olarak ilan edilmesine rağmen, yerel halkın mevcut geleneksel yapıları ve Osmanlı yönetimiyle olan güçlü bağları nedeniyle reformların hayata geçirilmesinde ciddi zorluklar yaşandığını göstermektedir. Bununla birlikte, reformlar, Arnavutluk'taki bazı bölgelerde altyapı geliştirmeleri ve ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesine yönelik adımlar atılmasına yol açmıştır. Özellikle tarım ve ticaretin teşvik edilmesi, bu dönemde Arnavutluk'ta bir miktar ekonomik kalkınma sağlanmıştır. Tanzimat reformları ile birlikte, Arnavutluk'ta altyapı projeleri başlatılmış, yolların yapımı ve ulaşımın iyileştirilmesi gibi çalışmalar yapılmıştır. Ancak, bu projeler genellikle sınırlı kaynaklar ve yerel halkın direnç göstermesi nedeniyle beklenen etkiyi yaratmamıştır. Arnavut köylülerinin ise, reformlarla birlikte artan vergi yükleri ve zorunlu askerlik gibi yükümlülükler nedeniyle ekonomik olarak zor durumda kaldıkları görülmüştür. Yeni vergiler, zaten zayıf olan tarım ekonomisini daha da kötüleştirmiştir. Ayrıca, Osmanlı yönetiminin merkezîyetçi politikaları, yerel ekonomik yapıları kontrol etmeye çalışırken, halkın ekonomik bağımsızlıklarını sınırlamıştır. Arnavutluk'un çeşitli bölgelerinde, özellikle kırsal alanlarda bu reformlar, halk arasında hoşnutsuzluğa yol açmış ve ekonomik gelişim üzerinde engelleyici bir etki yaratmıştır (Vickers, 1999, s. 25). Reformlar, yerel beylerin güç kaybına uğramasına neden olurken, bu durum aynı zamanda yerel halkın da tepkisini çekmiştir. Reformların getirdiği yeni vergiler ve

zorunlu askerlik uygulamaları, özellikle ekonomik zorluklarla mücadele eden Arnavut köylülerinin yaşam koşullarını daha da ağırlaştırmış ve toplumsal gerilimleri derinleştirmiştir (Bozbora, 1997, s. 151-156; Çelik, 2004a, s. 22-23). Bu durum, 1840'lı yıllarda Üsküp, Tetova ve Priştine gibi şehirlerdeki ayaklanmalarla kendini göstermiştir (Vickers, 1999, s. 25). Tanzimat reformlarının bu olumsuz etkileri, Osmanlı yönetimi ile Arnavutlar arasındaki ilişkilerde kalıcı bir gerilim yaratmış ve ilerleyen dönemdeki milli hareketin zeminini hazırlamıştır (Bozbora, 2012, s. 637).

19. yüzyılın belirgin özelliklerinden biri, Osmanlı ekonomi-politiğinin temel unsuru olan tımar sisteminin çökmesidir. Tımar sisteminin kademeli olarak ortadan kalkmasının ardından, özellikle İmparatorluğun Güneydoğu Avrupa topraklarında çiftlik sistemi yaygın hale gelmiştir. Bu dönüşüm Arnavut topraklarının kıyı kesimlerinde büyük çiftlikleri ortaya çıkmasına ve toprak sahibi bir ileri gelenler sınıfının (beyler) oluşumuna neden olmuştur (Pula, 2011, s. 105). Tımar sisteminin kaldırılmasının ardından köylüler, artan vergiler, fiyat dalgalanmaları, gelirlerin azalması ve borçlanma gibi ekonomik zorluklardan yakınmaya başlamıştır. Ancak köylüleri en çok rahatsız eden durum, askerlik hizmetinin getirdiği yükler olmuştur. İmparatorluğun sürekli savaş halinde bulunması, askerlik süresinin uzamasına yol açarak köylülerin yalnızca yaşam koşullarını zorlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda kendi topraklarını işleyememelerine sebep olmuştur. Bu gelişmeler, köylülerin sosyo-ekonomik durumlarının ciddi ölçüde bozulmasına neden olmuştur. Topraklarını işleyerek geçimlerini sağlama imkanları azalan köylüler, giderek topraklarını satıp büyük toprak sahiplerinin yanında tarım işçisi olarak çalışmaya veya daha iyi koşullar arayışıyla şehir merkezlerine ya da ülke dışına göç etmeye yönelmişlerdir. Şehir merkezlerine göç, yeni bir “orta sınıfın” ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu orta sınıf, bürokratlar, öğretmenler, gazeteciler ve tüccarlardan oluşmaktadır (Clayer, 2013, s. 24-27; Sinno, 2011, s. 159).

Arnavut toplumu, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde büyük ölçüde kırsal ve tarıma dayalı bir yapıyı sürdürmüştür. Gellner'in teorisine göre, bu tür bir ekonomik ve toplumsal yapı modern milliyetçiliğin gelişimi için yapısal bir engel teşkil edebilir. Ancak, Arnavut milli hareketi, belirgin bir burjuva sınıfının eksikliğine rağmen, entelektüellerin dil, tarih ve kültür odaklı çabalarıyla milli bir kimlik inşa etmeyi başarmıştır. Modernist teoriler, milliyetçiliğin gelişiminin genellikle sanayileşmiş ve burjuva sınıfı baskın toplumlarda mümkün olduğunu öne sürse de, Arnavutluk örneği, bu görüşün her bağlamda geçerli

olmadığını göstermektedir. Diğer Balkan milli hareketlerinin aksine, Arnavutlarda milli harekete liderlik edecek belirgin bir grubun bulunmaması dikkat çekicidir (Fischer, 2014, s. 27). Sanayileşmenin sınırlı olduğu 19. yüzyıl Arnavutluk’unda, milliyetçi hareketin temelini ekonomik yapılar değil, kültürel farkındalık ve irredentist tehditlere karşı verilen tepkiler oluşturmuştur (Fischer ve Schmitt, 2022, s. 200-201). Bu durum, modernist teorilerin Batı Avrupa dışındaki örnekleri açıklarken daha geniş bir perspektife ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır.

Tanzimat’ın getirdiği yeni düzen, dönemin edebi metinlerine de yansımıştır. Şemsettin Sami, “Besa Yahud Ahde Vefa” (1875) adlı tiyatro eserinde, bölgenin önde gelen kişilerinden Demir Bey’in, Zübeyr’in kızını Selfo ile evlenmeye zorlaması karşısında Zübeyr’in tepkisini şu şekilde dile getirmektedir; “Padişahın kanunu huzurunda senin benden hiçbir farkın yoktur!.. Cenab-ı Hak padişahımıza tükenmez ömürler ihsan eyliye! Sayelerinde bugün Tanzimat-ı Hayriye vardır! Bugün padişahımız canımıza, ırzımıza, malımıza mütekeffil-dir! O sizin bildiğiniz vakitler geçdi! geçdi!..” (Sami, 2018, s.79).

II. Abdülhamid’in merkeziyetçi politikaları, Arnavut topraklarında hem milliyetçi fikirleri benimseyen aydınlar hem de geleneksel özerkliklerini koruma çabasında olan dağ aşiretleri tarafından ciddi bir dirençle karşılaşmıştır. Berlin Kongresi sonrasında Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki otoritesini yeniden tesis etme çabaları, Arnavutlar arasında geniş bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Özellikle vergi toplama ve zorunlu askerlik uygulamaları hem Müslüman hem de Hristiyan Arnavut topluluklarında huzursuzluk yaratmış, bu durum yerel isyanları körüklemiştir (Jelavich, 2009a, s. 90). Örneğin, Kosova’daki İsa Boletini gibi yerel liderler, Osmanlı İmparatorluğu’nun artan vergilendirme, merkezi yönetimin güçlendirilmesi ve zorunlu askerlik gibi uygulamalarına karşı çıkmışlardır (Blumi, 2010, s. 180). Babıali’nin, milliyetçi faaliyetlere karşı sert önlemler alarak Prizren Birliği gibi örgütleri kapatması ve liderlerini tutuklaması, milliyetçiliği daha da güçlendirmiştir. Bu dönemde Arnavut milliyetçiliğinin en temel taleplerinden biri, Arnavut nüfusunun yoğun olarak yaşadığı dört vilayetin (Kosova, İşkodra, Yanya ve Manastır) birleştirilmesi ve bu topraklara özerklik verilmesidir. Ancak, bu talepler Babıali tarafından sürekli olarak reddedilmiştir. İlimli gruplar Osmanlı hanedanına bağlılıklarını sürdürerek reform taleplerinde bulunurken, radikal gruplar özerklik veya bağımsızlık hedeflerini benimsemiştir. Hacı Molla Zeka gibi liderlerin önderlik ettiği bu hareket, Osmanlı yönetimi tarafından hızlı bir şekilde

bastırılmış ve hareketin liderleri idam edilmiştir (Jelavich, 2009a, s. 91). Yine de, bu baskılar, Arnavut milliyetçiliğinin entelektüel ve kültürel temellerini zayıflatmaktan ziyade güçlendirmiştir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında Arnavutça'nın eğitim dili olarak kullanılması ve Arnavut okullarının açılmasına yönelik sınırlı izinler, kısa süreliğine de olsa milli bilinci beslemiştir (Stavrianos, 1958, s. 505). II. Abdülhamid, İslamcılık politikası çerçevesinde Arnavutları Osmanlı kimliğiyle bütünleştirmeye çalışmış, yerel liderlere ayrıcalıklar ve ödüller sunarak sadakatlerini sağlamayı hedeflemiştir. Şemsi Paşa ve Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa gibi nüfuzlu Arnavut liderler, II. Abdülhamid'in bu politikasında önemli bir rol oynamış, ancak bu çabalar tüm Arnavut toplumunda aynı etkiyi yaratamamıştır (Gawrych, 2006, s. 108, 210). Kosova gibi dağlık bölgelerde, Abdülhamid'in dini söylemleri, milliyetçi söylemler karşısında yetersiz kalmıştır. Eğitim alanındaki reformlarla genç Arnavut nesillere Osmanlı sadakati aşılarmaya çalışılsa da, seküler ve dil temelli bir milli kimlik arayışı içinde olan milliyetçi aydınlar, bu politikaların etkisini sınırlamıştır (Fortna, 2005, s. 283).

II. Abdülhamid, Arnavut toplumunu kontrol altına almak için pragmatik bir yaklaşım benimsemiş, askeri güç kullanımını uzlaşmacı yöntemlerle birleştirmiştir. Özellikle dağlık bölgelerdeki isyanları bastırırken, bir yandan liderlerle müzakere yaparak tavizler vermiş, diğer yandan dini söylemleri kullanarak toplumsal destek aramıştır (Deringil, 2002, s. 36; Gawrych, 2006, s. 107-108). Ancak bu politikalar, Arnavutların geleneksel yapılarından kopmadan merkezi yönetimi kabul etmesi gibi bir denge kurmayı başaramamış, aksine milli kimlik arayışını hızlandırmıştır. Arnavutların Osmanlı ordusunda ve bürokrasisinde önemli görevlerde bulunmaları, kısa vadede Osmanlı yönetimiyle bağları güçlendirse de, uzun vadede bu bağların milliyetçi hedeflerle çatışmasını engelleyememiştir. Böylece Abdülhamid dönemi, Arnavutluk'un hem Osmanlı Devleti'yle entegrasyon çabalarının hem de milliyetçi hareketlerin yükselişinin çarpıcı bir örneği olarak tarihe geçmiştir (Gawrych, 2006, s. 81-83).

Jön Türk Hareketi, II. Abdülhamid'in otoriter yönetiminden rahatsızlık duyan bazı Arnavut liderlerinden destek görmüştür. Bu liderler, özellikle Makedonya'daki kaotik durumu kontrol altına alamayan ve Arnavutların taleplerine karşılık veremeyen Osmanlı yönetimine tepki göstermiştir. Jön Türklerin anayasal reform vaatleri, bu liderler için umut kaynağı olmuştur (Jelavich, 2009a, s. 91-92). Jön Türklerin zaferinin ardından, Arnavut liderler İttihat ve Terakki'nin Arnavutlara özerklik sağlayacağına dair beklenti

içerisine girmiştir. 1908 Devrimi ile birlikte anayasal düzenin getirdiği reformlar, Arnavutların siyasi ve kültürel örgütlenmelerini güçlendirmelerine olanak tanımıştır. Bu bağlamda, Arnavutça yayımların sayısında artış gözlemlenmiş ve özerk bir devlet oluşturma yönündeki talepler daha belirgin hale gelmiştir (Jelavich, 2009a, s. 92; Clayer, 2013, s. 478). Ancak, İttihat ve Terakki, imparatorluğun ulusal kimlikler temelinde parçalanmasını engellemeyi ve merkezi otoriteyi güçlendirmeyi hedeflemiş, bu doğrultuda federal bir yapı oluşturma fikrini kesin bir şekilde reddetmiştir (Jelavich, 2009a, s. 92). Öte yandan, Jön Türklerin seküler politikaları, dini bağları güçlü olan Arnavut toplumu ile ilişkilerinde gerilim yaratmıştır. Bu ideolojik ve politik farklılıklar, İttihat ve Terakki ile Arnavut milliyetçileri arasında kaçınılmaz bir çatışmayı beraberinde getirmiştir (Birecikli, 2010, s. 124; Sohrabi, 2002, s. 46). Başlangıçta Jön Türkler, anayasal monarşi anlayışına uygun olarak Arnavutların taleplerine bazı tavizler vermiştir. Arnavut kulüpleri ve okulları kurulmuş, Arnavutça yayınlar artmış ve ifade özgürlüğü için alan açılmıştır (Clayer, 2013, s. 301; Clayer, 2013, s. 478). Ancak, bu kısa süreli iyimserlik yerini baskıcı politikalara bırakmıştır. İttihat ve Terakki yönetimi, Arnavutça dilinin kullanımını kısıtlayarak, siyasi örgütlenmeleri engelleyerek ve milliyetçi faaliyetlere sert müdahalelerde bulunarak Arnavut milliyetçiliğini daha da radikalleştirmiştir (Birecikli, 2010, s. 124; Bozbora, 2012a, s. 17). Bu baskılar, Arnavut liderlerin Osmanlı İmparatorluğu'na olan bağlılıklarını sarsmış ve özerklikten bağımsızlık taleplerine yönelmelerine neden olmuştur (Bozbora, 2012, s. 631).

Devrimin ardından, bazı Arnavut liderleri İttihat ve Terakki saflarında aktif roller üstlenmiştir. Örneğin, İbrahim Temo, Jön Türklerin kurucuları arasında yer alırken, İsmail Kemal 1908 seçimlerinde milletvekili seçilmiş ve mecliste etkili bir figür olmuştur. İsmail Kemal, Batı Avrupa'da diplomatik faaliyetlerde bulunarak Osmanlı meşruiyetini koruma çabası göstermiş, aynı zamanda Arnavut milliyetçiliğinin öne çıkan liderlerinden biri olmuştur (Hanioğlu, 1985, s. 353; Skendi, 1967, s. 183). Fakat İttihat ve Terakki'nin milliyetçi taleplere karşı gösterdiği sert tutum, bu tür işbirliklerini sürdürülemez hale getirmiştir.

Mehmet Akif Ersoy, Birinci Balkan Savaşı'ndan yaklaşık iki ay önce yazdığı "Süleymaniye Kürsüsü" adlı şiirinde yaklaşan milliyetçilik duygularını dile getirmektedir; "Arnavutlukla, Araplıkla bu millet yürümez. Son siyâset ise Türklük, o siyâset yürümez" (Ersoy, 2003, s.161-162). 1912 Balkan Savaşları, Arnavutlar için

önemli bir dönüm noktası olmuştur. İsmail Kemal, 28 Kasım 1912’de Arnavutluk’un bağımsızlığını ilan etmiş ve böylece 1908 Devrimi sonrasında yükselen milliyetçi özlemler ile İttihat ve Terakki yönetimiyle yaşanan hayal kırıklıklarının somut bir sonucu olarak tarihe geçmiştir (Bozbora, 2012a, s. 15-16; Smakaj, 2022, s. 137; Hacısalihoğlu, 2008, s. 116-117). Jön Türk Devrimi, Arnavut milliyetçiliğinin radikalleşmesi ve bağımsızlık hareketinin güçlenmesi için bir zemin hazırlamış, Arnavut ulus inşa sürecine önemli katkılarda bulunmuştur.

3.2.3. Eğitim Kurumlarının Yaygınlaşması

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, Balkanlar’da hem merkezi otoriteyi güçlendirmeyi hem de modernleşme çabalarının bir parçası olarak eğitimi yaygınlaştırmayı hedeflemiştir (Nurdoğan, 2013, s. 558). Bu doğrultuda eğitim sistemi, Osmanlı yönetimi tarafından önemli bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir (Alkan, 2008, s. 9). Bu süreçte, taşrada devlet okulları açılarak merkezi hükümetin eğitim üzerindeki kontrolü artırılmak istenmiştir. Osmanlı Devleti’nde taşradaki okulların genişlemesi 19. Yüzyılın ikinci yarısında itibaren hızlanmıştır. Bilhassa Osmanlıcılık politikasının bir gereği olarak Rüştîye okulları Balkan kasabalarında kurulmuştur (Somel, 1997, s. 447). Osmanlı Devleti’nin amacı, özellikle Balkanlar’daki Arnavutlar gibi farklı topluluklar arasında homojenlik ve Osmanlı kimliğine bağlılık yaratmaktır (Blumi, 2010, s.103-104). Bu amaçla okullar inşa edilmiş ve eğitim reformları uygulanmıştır. Balkanlar, özellikle de Arnavutluk, Bosna ve Makedonya gibi bölgeler, Osmanlı Devleti’nin merkezîyetçi politikalarını uygulamaya koyduğu önemli alanlardan biri olmuştur (Somel, 2015, s. 96). Osmanlı Devleti, Arnavutları, özellikle de Müslüman olanları, kendi siyasi ve idari yapısına entegre etmeye çalışmıştır. Bu entegrasyon çabaları, Arnavutların Osmanlı ordusunda önemli bir rol oynaması ve bazı Arnavutların Osmanlı bürokrasisinde yükselmesiyle kısmen başarılı olmuştur. Osmanlı hükümeti, okullarda Arnavutça dilinde eğitimi engellemek amacıyla çeşitli önlemler almış, hatta Arnavutça yazışmaları ve yayınları yasaklamıştır (Durham, 1909, s. 10). Tanzimat ve sonrasında girilen reform hareketleri ile eğitimin milli dilde yapılabilmesinin önü açılmıştır. Osmanlı Devleti, Arnavutların kendi dillerinde eğitim veren okullar açmalarını uzun yıllar engelleyerek, hem Arnavutların kendi dillerinde eğitim almasını hem de kültürel gelişimlerini zorlaştırmıştır (Ayni, 1997, s. 250). Müslüman Arnavutlar Türkçe, Ortodoks Arnavutlar

Rumca ve Katolik Arnavutlar İtalyanca eğitim almıştır (Skendi, 1953, s.226). Bu dönemde sadece İtalyanca eğitim veren okulların bazı sınıflarında Arnavutça eğitim verilmiştir (Arslan, 2006, s.57). Arnavutça eğitim imkanlarının kısıtlı olması nedeniyle Müslüman Arnavut öğrenciler, farklı seçeneklere başvurmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda, bazı öğrenciler kendi dillerinde eğitim alabilmek için yerel hocaların etrafında toplanan gayri resmi küçük gruplara katılmıştır; bu gruplar genellikle herhangi bir müfredat veya standart olmadan eğitim vermiştir. Diğer yandan Güney Arnavutluk'taki Bektaşî tekkeleri öne çıkmıştır. Bektaşî tekkeleri, hem dini hem de kültürel eğitim vererek Arnavut öğrenciler için önemli bir alternatif sunmuştur. Tosk Arnavut entelektüellerinin önemli bir kısmı ise Osmanlı devlet okullarına, Rum-Ortodoks kurumlarına veya medreselere başlamadan önce yerel hocalardan ders almış ya da Bektaşî tekkelerine gitmiştir (Somel, 2015, s. 265).

Arnavut topraklarında seküler eğitime dair ilk adımlar 1830 yıllara kadar uzanmaktadır. Arnavut aydınlar, İşkodra ve Kosova gibi dönemin gelişmiş kentlerinde özel okullar kurmuştur. Bu ilk girişimlerin amacı, dini ve bölgesel ayrılıkları dışlayarak Arnavutları bir araya getirmeyi hedeflemektedir. Yerel halk tarafından finanse edilen bu okullar mali kaynak bulamadığı için çok kısa bir süre içinde kapanmıştır (Myzyri, 2007, s.3-31). 1840'larda Yanya Vilayeti'ndeki Zosimaia Okulu, Arnavutların yaşadığı bölgelerdeki tek laik lise olarak önemli bir rol oynamış, Arnavut aydınlanması ve milliyetçiliğinin gelişiminde merkez haline gelmiştir. Arnavut nüfusunun büyük ölçüde okuma yazma bilmediği bir dönemde, Zosimaia, hem Ortodoks hem de Müslüman Arnavut elitlerinin çocuklarına eğitim vermiştir. Bu okuldan mezun olan birçok önemli Arnavut entelektüel ve devlet adamı, Osmanlı yönetiminde yüksek mevkilerde görev almıştır⁴⁰. Laik eğitimin yaygınlaşması, Yanya Vilayeti'ndeki Arnavutlar ile medrese eğitiminin hâkim olduğu diğer vilayetler arasında bir farklılık yaratmış, ancak Osmanlı'nın 1882'den itibaren açtığı idadiyelerle bu etki sınırlanmaya çalışılmıştır. Bu süreç, Yanya'daki Arnavut Müslüman nüfusunun diğer kuzey vilayetlerine göre daha eğitilmiş olmasına katkıda bulunmuş, fakat Ortodoks nüfusun eğitim düzeyine ulaşmalarını sağlayamamıştır. 1909-1910 yıllarında Yanya Vilayeti'nden birçok genç Arnavut, İstanbul'daki yükseköğrenim kurumlarında eğitim görmüştür (Rrapaj ve Kolasi, 2013, s.205).

⁴⁰ İsmail Kemal ve Şemsettin Sami, Zosimea'dan mezun olmuşlardır (Puto, 2009, s. 52).

Fener Patrikhanesi'nin Helenleştirme politikası yalnızca Bulgarları değil, aynı zamanda Ortodoks Arnavutları da hedef almakta ve bu gruplar üzerinde benzer baskılar oluşturmaktadır (Alpan, 1982, s. 17). Rum Ortodoks okulları, beklenenin aksine, Osmanlı Devleti'ne sadık “Yunan” Ortodoks tebaası yaratmak yerine, Arnavutların kendi aralarında sosyal ağlar kurmalarına ve milliyetçi fikirleri yaymalarına olanak sağlamıştır (Blumi, 2010, s. 111). 1878'de bölgenin en gelişmiş yerlerinden olan Avlonya, Berat ve Ergiri gibi bölgelerde 80 Türk okuluna karşın 163 Rum okulu bulunmaktadır (Kaltsounis, 1995, s. 140). Bu durumun yansıması olarak Arnavutların yoğun olarak yaşadığı Yanya vilayetinde Rum okullarına giden Arnavutlar, Arnavutçadan ziyade Yunanca konuşmaktaydı (Olgun, 2015, s. 659). İlk resmi Arnavut Okulu, 7 Mart 1887'de Korça'da açılmış olup, Arnavutça eğitim veren diğer birçok okul da 1888'de kurulan Arnavutça Öğrenme Cemiyeti tarafından finanse edilmiştir (Gjoci, 2022, s. 3).

Osmanlı yönetimi ve Patrikhane, Arnavut milli hareketinin yükselmesini bir tehdit olarak görmüş ve bu hareketi engellemeye yönelik politikalar geliştirmiştir (Misha, 2002, s. 38). Osmanlı Devleti, Arnavutça eğitimin ulusal ve laik bir kimlik oluşturma potansiyeline sahip olduğunu ve bunun imparatorluğun bütünlüğünü tehlikeye atabileceğini düşünerek bu duruma karşı çıkmıştır. Benzer şekilde, Patrikhane, Arnavutça eğitimin “Megali İdea”ya zarar vereceği ve Ortodoks Arnavutlar üzerindeki etkisini zayıflatacağı endişesiyle bu gelişmeyi tehdit olarak algılamıştır (Çelik, 2004b, s. 135).

Arnavutça eğitimin yasak olduğu bu dönemde, Arnavut kültürüne ilişkin çalışmalar genellikle Romanya ve İtalya gibi ülkelerdeki akademisyenler tarafından yürütülmüştür. Akademik ilgi döneminde yapılan bu çalışmalar, yalnızca aynı etnik kimliğe sahip grup üyeleri tarafından değil, çoğu zaman yabancı akademisyenlerin desteğiyle gerçekleştirilmiştir. Hobsbawm'a göre “okullar ve özellikle üniversiteler milliyetçiliğin en bilinçli savunucuları olduğundan, bu kurumların ilerlemesi milliyetçiliğin de ilerlemesinin bir ölçüsüydü” (Hobsbawm, 2003a, s. 150). Arnavut milli hareketi, okul ağının genişlemesiyle birlikte ivme kazanmıştır. Hroch'un da vurguladığı gibi, milli kimliğin gelişiminde 19. yüzyılda okullar önemli bir rol oynamıştır; çünkü bu dönem, bilginin daha geniş kitlelere yayılmasını sağlamış ve güçlü bir iletişim ağı oluşturmuştur (Hroch, 2015a, s. 105).

Prizren Birliği'nin kapatılmasının ardından, en kapsamlı organizasyon Arnavut Birliği olmuştur. Bu birliğin talepleri, dört vilayetin birleştirilmesiyle özerklik elde edilmesi ve

eğitim dilinin Arnavutça olmasıdır (Jelavich, 2009, s. 91). 1879’da İstanbul’da kurulan “Arnavut Eserlerini Basım Derneği,” yasal olarak kurulan ilk Arnavut örgütüdür ve amacı, standart bir dil oluşturmak, Arnavutça dergi, gazete ve kitaplar yayınlamak, ayrıca önemli eserlerin çevirisini yapmaktır (Jelavich ve Jelavich, 2000, s. 225). Ancak derneğin faaliyetleri 1881 yılında yasaklanmış ve bu karar Patrikhane tarafından da desteklenmiştir (Myzyri, 2007, s. 87).

Arnavutlar, Osmanlı okullarının inşası için kendi toplulukları içinde lobi faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ancak bu taleplerin ardındaki motivasyon karmaşık bir yapıya sahiptir. Bazı durumlarda, Osmanlı okulları, Rum Ortodoks etkisine karşı bir denge unsuru olarak görülmüş ve bu nedenle talep edilmiştir; dolayısıyla, “Yunan” yayılmacılığına karşı bir savunma aracı olarak görülmüştür. Arnavutlar, Osmanlı Devleti’nden destek almak amacıyla İslami kimliklerini stratejik bir şekilde kullanmışlardır. Bir köye okul inşası için devlet bütçesinden yardım talep etmenin etkili bir yolu, o köyde dini eğitimin eksikliğine dikkat çekmektir (Blumi, 2010, s. 114-115).

Arnavutların eğitim sorunu milli şair Mehmet Akif Ersoy’unda dikkatini çekmiştir. Ersoy’a göre, eğitimin yaygınlaşması cehalete çözüm olacaktır: “Mahalle mektebi lâzım, düşünmeyin artık! Mahalle mektebi olsaydı, bizde vaktiyle; Ya uğrasaydı kalanlar güzelce ta’dîle; Yarım pabuçla gezen, donsuz üç buçuk zibidi, Bu Arnavudluk’u isyâna kaldırır mı idi?” (Ersoy, 2003, s. 243).

Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Balkanlar, eğitim reformlarının merkezinde yer almıştır. Bu reformlar kapsamında kurulan okulların amaçlarından biri, farklı kültürel yapıya sahip nüfusu homojenleştirmeye çalışmaktır (Blumi, 2010, s. 104). Sultan II. Abdülhamid, 1882 yılında Yanya’da bir Mekteb-i Sultani açmıştır (Gawrych, 2006, s. 91). Bu okulun, Yanya bölgesindeki Rum etkisini dengelemek ve Müslüman Arnavut nüfusun Osmanlı İmparatorluğu’na bağlılığını güçlendirmek amacı taşıdığı ileri sürülebilir. Eğitim yoluyla sadakat oluşturma ve yerel halkı merkezi otoriteye yakınlaştırma hedefleri, II. Abdülhamid’in Arnavutlara yönelik politikasının önemli bir parçası olarak değerlendirilebilir. Söz gelimi, 1892’de açılan Mekteb-i Aşiret-i Hümayun’da başlangıçta Arap ve Kürt ileri gelenlerinin çocukları eğitim alırken, daha sonra Arnavut çocukların da eğitimi sağlanmıştır (Deringil, 2002, s. 115). Mekteb-i Mülkiye, Osmanlı bürokrasisini yetiştirmek amacıyla kurulmuş bir kurum olsa da, burada eğitim gören Arnavut öğrencilerinin aldığı eğitim, Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde

de önemli bir rol oynamıştır. Bir yandan, Mekteb-i Mülkiye’de Osmanlıca eğitim gören Arnavut öğrenciler, Osmanlı İmparatorluğu’nun resmi ideolojisi olan Osmanlılık ile tanışmışlardır. Diğer yandan, Mekteb-i Mülkiye’de Fransızca gibi Batı dillerinde eğitim gören Arnavut öğrenciler, Batı’daki milliyetçilik fikirleriyle tanışmışlardır. Birçok mezun, kaymakam olarak Osmanlı bürokrasisinde yer almış ve bazıları daha da yükselerek vali ve hatta nazır (bakan) gibi önemli görevlere gelmiştir. Ancak aynı zamanda, artan milliyetçi akımların etkisiyle, bu öğrencilerin birçoğu Arnavut kimliklerine ve kültürlerine olan ilgilerini de canlı tutmuştur. Bu durum, bazı Arnavut öğrencilerin Osmanlı yönetiminden ayrılıp Arnavutluk’un bağımsızlığı için çalışmaya başlamalarına yol açmıştır (Clayer, 2005, s.300-303). 1908 yılı Kasım ayında ilkökul müfredatına Arnavut dili dersi eklenmiştir. Bu ders, Avlonya, Berat ve Ergiri’deki devlet okullarının programlarına da dahil edilmiştir (Birecikli, 2010, s. 183). Ayrıca, Avlonya’da Jani Minga’nın müdürlüğünü yaptığı Yunan okulunun müfredatına da Arnavut dili dersi eklenmiştir. Bunun yanı sıra, Manastır ve Berat’ta Arnavutça eğitim veren okullar açılmıştır. Kasım 1908 itibarıyla Arnavutluk’ta faaliyet gösteren 15 gündüz okulu ve 5 gece okulu bulunmaktadır (Skendi, 1967, s. 367).

Osmanlı İmparatorluğu’nun Arnavutluk’taki eğitim politikaları, bölgedeki yabancı güçlerin etkisiyle şekillenmiş, özellikle Avusturya-Macaristan ve İtalya gibi ülkeler, Osmanlı idaresi altındaki Arnavut nüfus üzerinde nüfuz kazanma amacıyla eğitim alanında çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Viyana Antlaşması (1615) sonrasında Habsburg Hanedanı, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Katolik nüfus üzerinde artan bir dini himaye statüsü elde etmiştir. Bu haklar, Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan bir dizi antlaşma ile daha da güçlendirilmiş, Avusturya-Macaristan, bu statüyü kullanarak Arnavutluk’taki Katolik nüfus üzerinde kültürel ve eğitimsel etkisini artırma yoluna gitmiştir. 1910 yılı itibarıyla, Avusturya-Macaristan’ın dini himayesi altındaki Arnavutluk topraklarında 220 kurum faaliyet göstermektedir. Bu kurumlar arasında kiliseler, okullar, hastaneler ve matbaalar yer almaktadır. Arnavutluk’taki İtalyan etkisini azaltmayı amaçlayan Avusturya-Macaristan, himayesindeki okullarda Arnavutça eğitimi teşvik etmiş ve İtalyanca yerine Arnavutça ders kitaplarının kullanılmasını sağlamıştır. Bu strateji, Osmanlı İmparatorluğu’na karşı bir karşı hamle olarak geliştirilmiş ve Arnavut milliyetçiliğini desteklemeyi amaçlamıştır. Arnavutça eğitimin yaygınlaştırılması ve Arnavut tarihi ve kültürüne odaklanan ders kitaplarının

hazırlanması, bu stratejinin temel unsurlarından biri olmuştur (Csaplár-Degovics, 2022, s.8-11).

Avusturya-Macaristan, bölgede çeşitli eğitim kurumları açarken, bazı girişimler Osmanlı yönetimi ve yerel Müslüman halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Örneğin, İşkodra'da bir Cizvit papaz okulu açma girişimi, yerel Müslüman halkın yoğun tepkisine yol açmış, ancak Avusturya hükümetinin diplomatik baskıları sonucunda Osmanlı Devleti, 1860 yılında okulun açılmasına onay vermiştir. Cizvit misyonerler, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katolik Arnavut nüfusuna yönelik faaliyetlerini artırmış, Arnavutça yayınlar basarak bölgedeki kültürel ve dilsel kimliğe hitap eden bir matbaa kurmuşlardır (Evered, 2012, s. 53).

19. yüzyılın sonlarına doğru İtalya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arnavut vilayetlerinde Avusturya-Macaristan ile yoğun bir rekabete girmiştir. Bu rekabetin temel aracı olarak eğitim faaliyetlerini kullanan İtalya, özellikle İşkodra ve bazı sahil kasabalarında okullar kurmaya başlamıştır. İtalya, bölgedeki nüfuzunu güçlendirmek amacıyla sahil boyunca yaygınlaşan bir okul ağı kurmayı hedeflemiş ve bu doğrultuda eğitim çabalarını artırmıştır. İtalyan okulları, laik eğitim kurumları olarak öne çıkmış, resmi eğitim dili İtalyanca olarak belirlenmiştir. Ancak, yerel Arnavut nüfusla daha güçlü bir bağ kurabilmek amacıyla, bu okullarda Arnavutça eğitime de yer verilmiştir. Avusturya okullarıyla benzer şekilde, İtalya da Arnavutça dilinde dersler sunarak yerel halkın desteğini kazanmayı ve bölgedeki etkisini artırmayı amaçlamıştır. Özellikle İşkodra'daki okullar, İtalya'nın bölge üzerinde kültürel bir etki oluşturma ve kendi siyasi çıkarlarını koruma hedefinin bir parçası olmuştur (Evered, 2012, s. 54).

Protestan misyonerler, Arnavutça eğitimin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Arnavutluk'ta açtıkları okullarda Arnavutça eğitim vermiş ve Arnavutça ders kitapları hazırlamışlardır. 1981'de Görice'de açılan Protestan Okulu, bu okullara örnek olarak verilebilir. Okulda görev yapan öğretmenler, sadece okulda değil, aynı zamanda evlere giderek genç kızlara ve kadınlara Arnavutça okuma yazma öğretmişlerdir. Bu okullar, Arnavut milliyetçiliğinin gelişmesine ve yayılmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Özellikle Ortodoks Arnavutlar üzerindeki etkileri, Fener Rum Patrikhanesinin tepkisini çekmiştir. Misyonerler, Arnavutların kendi dillerinde eğitim almalarının ve kendi kültürlerini korumalarının önemini vurgulamışlardır. Bu durum, Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde önemli bir etken olmuştur (Olgun, 2015, s. 116-122).

Osmanlı eğitim sisteminin, öğrencilere güçlü bir Osmanlı siyasi kimliği, vatanseverlik ya da devlete sadakat duygusu kazandırmada yeterince başarılı olamadığı söylenebilir. Devlet okullarının sayıca ve nitelik olarak yetersizliği, Arnavutluk'ta Hristiyan okullarının eğitim alanında daha etkili bir konum kazanmasına yol açmıştır. Özellikle 1878'den itibaren güç kazanan Arnavut milli hareketi, Arnavut entelektüellerinin çoğunun Osmanlı devlet okullarında eğitim almış olmasına rağmen gelişimini sürdürmüştür. Bu durum, Osmanlı eğitim sisteminin imparatorluk içindeki milliyetçi hareketleri engellemede etkisiz kaldığını göstermektedir.

3.2.4. Basının Gelişimi

Basın ve yayın kültürü, modern ulus inşa sürecinin temel ön koşullarından biri olarak genel kabul görmüştür (Findley, 2010, s.10). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde, Batı Avrupa'daki kadar olmasa da hem dini hem de laik içerikli kitapların, gazetelerin ve broşürlerin basımı yaygınlaşmıştır. Benedict Anderson'un da vurguladığı gibi, basın ve yayın kültürü, bir dilin geliştirilmesi ve dünyayı algılama biçiminin şekillenmesinde hayati bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte, bu kültür, bilginin dolaşımı ve yeni fikirlerin yayılması için maddi bir temel oluşturarak, modernleşme süreçlerinin entelektüel altyapısını desteklemiştir. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Arnavut gazeteleri, Arnavut milliyetçiliği ve kimlik inşasında merkezi bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde modernleşme ve milliyetçilik hareketlerinin yükselmesiyle birlikte, Arnavut entelektüelleri gazeteleri hem bir bilinçlendirme hem de örgütlenme aracı olarak kullanmışlardır. Bu süreçte özellikle Frashëri kardeşler (Abdül, Naim ve Şemseddin Sami), İsmail Kemal Bey, Yanyalı Abidin Paşa ve Vasa Paşa gibi isimler, Arnavut ulusal kimliğinin gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır (Karpas, 2006, s. 61-65). Şemseddin Sami, Arnavut alfabesinin geliştirilmesi ve dilin standartlaştırılması üzerinde çalışırken, Naim Frashëri Arnavut kültürünü ve tarihini yücelten eserler kaleme almıştır. Bu isimlerin kültürel, siyasi ve entelektüel çalışmaları, gazeteler aracılığıyla geniş kitlelere ulaşarak Arnavut milliyetçiliği ve kimliğinin inşasında etkili olmuştur. Bu bağlamda, 1878 yılı, Arnavut basını için bir dönüm noktası olarak öne çıkmaktadır. Bu yıl, Balkan krizinin ve Arnavut topraklarının kaybı tehdidinin yarattığı milliyetçi duyguların yoğunlaşmasıyla birlikte, Arnavutça gazetelerin sayısında kayda değer bir artış yaşanmıştır. 1878 ile 1896 yılları arasında, çoğu kısa ömürlü olmak

üzere toplamda on bir Arnavutça gazete yayınlanmıştır. Bu gazetelerin önemli bir bölümü, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Yunanistan ve Romanya’da çıkarılmıştır ve yayınlar genellikle Ortodoks ve Katolik Arnavutlar tarafından yürütülmüştür (Clayer, 2013, s. 187). Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Arnavutça yayınlar, yoğun sansür ve kısıtlamalar nedeniyle daha sınırlı bir etki alanına sahip olmuştur. Romanya ve diğer ülkelerdeki Arnavut diasporası, Arnavut milliyetçi yayınlarının gelişiminde ve Arnavut milliyetçiliğinin yayılmasında kritik bir rol oynamıştır. Diaspora, özellikle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki sansür ve kısıtlamaların etkisinden uzak bir ortamda, Arnavut dilinin, kültürünün ve milli kimliğinin korunması ve geliştirilmesi için önemli bir entelektüel merkez haline gelmiştir. Bu bağlamda, Romanya’nın başkenti Bükreş, Arnavut milliyetçi yayıncılığının merkezi olarak öne çıkmıştır. 1897’den itibaren burada yayınlanmaya başlayan “Shqipëria” gazetesi, Arnavut halkı için önemli bir platform sağlamıştır. Bu gazete, özellikle Arnavut alfabesi tartışmalarına öncülük etmiş, Arnavutça yazının standartlaştırılması ve yaygınlaştırılmasına yönelik girişimlere katkıda bulunmuştur (Skendi, 1967, s. 152). Ayrıca, Shqipëria gazetesi, Arnavutların kendi kaderlerini tayin etme hakkını savunarak bağımsızlık mücadelesine entelektüel bir destek sunmuştur (Clayer, 2013, s. 390).

Arnavutça yazımında farklı alfabelerin kullanılması, dilin henüz standart bir yapıya kavuşmamış olması ve Osmanlı yönetiminin baskıları gibi faktörler, Arnavut basınının gelişimini sınırlayan önemli etkenler olmuştur. Derviş Hima, “Arnavut” gazetesi aracılığıyla Arnavutların sorunlarını dile getirmiş, milli birlik çağrıları yapmış ve Arnavut dilinin Latin alfabesiyle yazılmasını savunmuştur (Küçük, 2022, s. 166-167). Hima, Arnavut kimliğini geliştirme çabalarını Osmanlılık fikriyle birleştirmeye çalışsa da, gazete hükümetin baskısıyla 1910’da kapatılmıştır (Gawrych, 2006, s. 183-184). İstanbul, Arnavut basınının gelişiminde merkezi bir rol oynamış; burada yaşayan Arnavut aydınlar, Osmanlı gazetelerinde Arnavut meselesine dair yazılar yazmış ve Arnavutça dergiler yayınlamıştır. “Tercüman-ı Hakikat” ve “Tasvir-i Efkar” gibi gazetelerdeki yazılar, bu tartışmalara zemin hazırlayan önemli platformlar arasında yer almıştır (Dauti, 2022, s. 86). Bazı yabancı devletler, Arnavut basınının gelişimini kendi stratejik çıkarlarına hizmet edecek şekilde desteklemiştir. Örneğin, Avusturya, Osmanlı yönetimine karşı Arnavut milliyetçiliğini teşvik etmek amacıyla Arnavutça yayınların dağıtımını kolaylaştırmış ve bu hareketin lojistik desteğini sağlamıştır (Olgun, 2015, s. 94).

Gazete Adı	Yayın Yeri	Yıllar	Yayıncı	Notlar
Tercüman-ı Hakikat	İstanbul	-	-	Şemseddin Sami, 1878 krizi sonrasında Arnavutların siyasi özlemlerini ve eylemlerini açıklamak için bu gazetede birçok makale yayınlamıştır.
Drita (Işık)	Sofya	1901-1905	Şahin Kolonja	Güney Arnavutluk'ta ve kuzeyde Tiran ve Durres'e kadar en popüler olan iki haftada bir çıkan bir gazeteydi. Editör Şahin Kolonja, Drita'da 1903'ten 1906'ya kadar Türkçe konuşan Arnavutlara ve Türklere ulaşmak amacıyla Türkçe makaleler yayınladı.
Drita (Işık)	İstanbul	1884	-	Daha sonra adı Dituria (Bilgi) olarak değiştirildi. Sansürden kaçınmak için neredeyse yalnızca kültürel konulara odaklanmıştır. Hükümet 1885'te yayını durdurmuştur.
Dituria (Bilgi)	İstanbul	1884-1926	Viske Dodani	Drita'nın adı değiştirilmiş hali.
Arnavud	İstanbul	1910	Derviş Hima	Arnavut meselelerini kamuoyunun önünde tutmayı ve hükümete seslenmeyi amaçlamıştır.
Kombi	Boston	-	-	Kuzey Amerika ve Güney Amerika'daki Arnavut kolonileri hakkında bilgiler, Kuzey ve Orta Arnavutluk şehirleri hakkında bilgiler yayınlanmıştır.
Korça	Korçë	1910	-	Refik Toptani'nin Latin alfabesini savunan bir açık mektubunu yayınlanmıştır.
Musavver Arnavud	İstanbul	1911	Derviş Hima	Derviş Hima tarafından düzenlendi. Arnavutların yaşadığı zorlukları vurgulayan makaleler içermektedir.

Tablo 8: Arnavut Gazeteleri

Kaynak: (Skendi, 1967; Clayer, 2013; Gawrych, 2006)

Bu gazetelerde ele alınan konular genellikle Arnavut dili, kültürü ve milliyetçiliği etrafında şekillenmiştir. Özellikle Drita ve Arnavud gibi gazeteler, Arnavutların yaşadığı siyasi ve sosyal sorunları gündeme getirerek milli bilincin uyanmasında ve güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu gazetelerde yayınlanan makaleler, Arnavutların kendi kimlikleri ve gelecekleri hakkında düşüncelerini sağlamış ve milliyetçi hareketin örgütlenmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca alfabe tartışmaları da bu gazetelerde sıkça ele alınan konulardandır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sansür politikalarından kaçınmak amacıyla Arnavut milliyetçileri, yurtdışında gazete ve dergi yayımlamaya yönelmiştir. Romanya, İtalya ve Mısır gibi ülkelerde basılan bu yayınlar, Arnavut diasporası içinde milliyetçi düşüncelerin yayılmasına ve ulusal kimliğin korunmasına katkı sağlamıştır (Gawrych, 2006, s. 90). Ayrıca, söz konusu yayınlar Osmanlı İmparatorluğu'nun

Arnavutluk’a yönelik politikalarını eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirerek, Arnavut meselesine ilişkin uluslararası kamuoyunu bilgilendirme işlevi görmüştür.

Hroch’a göre, küçük milletlerin mensupları iki milli ideolojinin bombardımanı altındadır (Hroch, 2011, s. 35). Bu durum, Şemseddin Sami’nin eserlerinde belirgin bir şekilde yansımaktadır (Ortaylı, 2018, s. 243). Şemseddin Sami, 1878 yılında Tercüman-ı Hakikat’te yayımladığı bir makalede, Arnavutların siyasi taleplerini ve Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki konumlarını savunmuştur. Bu makalede, Sami, Osmanlı İmparatorluğu’nu “vatan-ı umumi,” Arnavutluk’u ise “vatan-ı hususi” olarak tanımlamış, Arnavutların hem Osmanlı vatandaşı olmaktan gurur duyduklarını hem de kendi milli kimliklerini koruma arzularını dile getirmiştir (Gawrych, 1983, s. 524). İlk Türkçe sözlüğü ve roman türündeki eserleriyle Türk kültürünün gelişimine önemli katkılar sunan Sami, Arnavutça yazdığı eserlerle de Arnavutları milli harekete yönlendirmeyi amaçlamıştır (Sugarman, 1999, s. 428-429). Sami’nin nihai hedefi, seküler bir Arnavut kimliği yaratmaktır (Jazexhiu, 2024, s. 87). Farsça, Osmanlıca, Fransızca ve Arapça dillerine hâkim olan Sâmi, İstanbul’da Anderson’un tabiriyle modern söylemleri ve edebiyatı yayan bir tür “matbaa-kapitalisti” haline gelmiştir (Jazexhiu, 2024, s. 78).

1884 yılında Petro Poga, İstanbul’da “Drita” (Işık) adlı Arnavutça bir dergi yayımlamaya başlamış, ancak kısa süre sonra derginin adı “Dituria” (Bilgi) olarak değiştirilmiştir. Her ne kadar dergi kültürel içeriklere odaklanmış olsa da, Arnavutça yayımlanması nedeniyle siyasi çağrışımlar taşımıştır. Müslüman Arnavut yazarlar, sansürü aşmak için takma adlar kullanarak katkıda bulunmuşlardır. Ancak 1885’te hükümet, hem derginin yayınına son vermiş hem de Şemseddin Sami’nin katkılarıyla kurulan “Arnavutça Yayınların Basımı Derneği”ni kapatmıştır (Gawrych, 2006, s. 88).

Sultan II. Abdülhamid, 1885 yılında Arnavut dilinde kitap ve gazete yayınlanmasını yasaklamıştır. Arnavutluk’taki ulema da bu yayınları “hainane” olarak nitelendiren bir fetva yayımlamıştır (Gawrych, 2006, s. 91). Bunun yanı sıra, II. Abdülhamid, yurtdışında Arnavutça yayınlanan gazetelerin Osmanlı topraklarına ithalatını da yasaklamıştır. 1905 ve 1907 yıllarında ise II. Abdülhamid, Amerikan misyonerlerinin Arnavutça eğitim vermesini engellemek amacıyla çeşitli emirler yayımlamıştır (Gawrych, 2006, s. 92). Protestan misyonerlerin faaliyetleri, özellikle yerel dil olan Arnavutça’ya verdikleri önem

nedeniyle Arnavut milliyetçiliğiyle ilişkilendirilmiştir. Kutsal Yazıları⁴¹ Arnavutça'ya çevirme çabaları, Arnavut diline ve kültürüne olan ilgiyi artırmış ve bu da milliyetçi duyguların gelişmesine katkıda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin meşruiyetine yönelik en büyük tehditlerden biri, bu misyonerlik faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır (Deringil, 2002, s. 127). Protestan misyonerler, yürütülen çalışmalar, yapılan çeviriler ve Arnavutça eserlerin yayımlanmasında kritik bir rol üstlenmişlerdir (Clayer, 2013, s. 137). Ayrıca, 1891'de açılan Korça Kız Okulu, İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerleri tarafından finanse edilmiştir (Kyrias, 2014; Fischer ve Schmitt, 2022, s. 127). Protestan misyonerler, Arnavutça dini metinler çevirerek ve Arnavutça okullar açarak Arnavut dilinin kullanımını teşvik etmişlerdir. Özellikle Konstantin Kristoforidhi (1827-1895) gibi Arnavut entelektüeller, Protestan misyonerlerle iş birliği yaparak Arnavut dilinin standartlaştırılmasına ve yaygınlaştırılmasına önemli katkılarda bulunmuştur (Clayer, 2013, s. 124).

Arnavut gazeteleri, Arnavut milliyetçiliği ve kimlik inşasında çeşitli alanlarda önemli etkiler yaratmıştır. Öncelikle, bu gazeteler siyasi hareketin katalizörü olarak işlev görmüş, milliyetçi fikirleri yaygınlaştırmış ve halkın örgütlenmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle bağımsızlık ve siyasi birlik çağrıları, gazeteler aracılığıyla geniş kitlelere ulaştırılmış, milliyetçi hareketin taleplerinin net bir şekilde ifade edilmesine olanak tanımıştır. Bunun yanı sıra, Arnavut dilinin ve edebiyatının gelişiminde de belirleyici bir rol oynamışlardır. Gazetelerde yayınlanan makaleler, şiirler ve öyküler, Arnavut dilinin bir edebiyat dili olarak kullanılmasını teşvik etmiş, okuryazarlığın artmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca, farklı alfabe tartışmalarına öncülük ederek Arnavutça yazının standartlaştırılmasına yönelik adımlar atılmasını sağlamışlardır. Son olarak, diaspora tarafından çıkarılan gazeteler, Arnavut meselesini uluslararası kamuoyunun gündemine taşıyarak Batılı güçlerin dikkatini bu mücadeleye çekmiştir.

3.2.5. Büyük Güçlerin Rekabeti ve Arnavut Milli Hareketi

1878 yılı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarındaki siyasi dengelerin önemli ölçüde değiştiği bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Rusya ile gerçekleştirilen savaşta yaşanan ağır yenilgi sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması, imparatorluğun

⁴¹ 1827'de Vangjel Meksi tarafından Yeni Ahit Arnavutçaya ilk kez çevrilmiştir (Fischer ve Schmitt, 2022, s. 127).

Balkanlardaki egemenliğini zayıflatarak bölgede yeni ulus-devletlerin ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Bu gelişme, Osmanlı yönetimi altında yaşayan Arnavutlar için de yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir. 1878 sonrası dönem, Arnavut milliyetçiliğinin, Osmanlı yönetiminin politikalarıyla şekillenen ve karmaşık bir ilişki içinde evrilen çok boyutlu bir olgu haline gelmesini sağlamıştır. Berlin Antlaşması, Arnavut topraklarının bir kısmının komşu Balkan devletlerine devredilmesini öngörmesi nedeniyle Arnavutlar arasında yaygın bir kaygı ve tepki doğurmuş, bu da milliyetçi duyguların yükselmesine zemin hazırlamıştır. Topraklarının parçalanma tehdidi karşısında Arnavutlar, birleşerek haklarını savunma ihtiyacı hissetmişlerdir. Arnavutlar, Osmanlı İmparatorluğu içinde kalmak istediklerini belirtirken, toprak bütünlüklerinin korunması ve kültürel haklarının tanınması için özerklik talep ettiklerini vurgulamışlardır (Gawrych, 2006, s. 38-39).

Berlin Kongresinin ardından Arnavutların yoğun olarak yaşadığı bölgelerin Sırbistan ve Yunanistan'a bırakılması ve Arnavutlar tarafından kurulan "Prizren Birliği" Arnavut milli hareketinin dönüm noktası olmuştur (Skendi, 1954, s.159). Prizren Birliği, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Arnavutların haklarını savunmak ve topraklarını korumak amacıyla kurulmuştur. Birliğin temel talepleri arasında Arnavut vilayetlerinin birleştirilmesi, Arnavutça'nın resmi dil olarak kabul edilmesi ve Arnavut okullarının açılması yer almaktadır. Bu gelişmeler, Arnavut milliyetçiliğinin güçlenmesine ve Arnavutların haklarını savunmak amacıyla örgütlenmeye başlamasına yol açmıştır. Arnavutlar, kültürel ve politik haklarını korumak için çeşitli dilekçeler ve bildirimler yayımlamışlardır (Gawrych, 2006, s. 47-48).

Arnavut milli hareketinin B evresine geçmesinde dönemin büyük güçlerinin rekabeti de etkili olmuştur. Bilhassa İtalya ile Avusturya-Macaristan çekişmesi hem milli uyanışta hem de bağımsızlığa giden sürece katkı sağlamıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde Avusturya-Macaristan, Arnavut kültürünün ve milli bilincin gelişimini desteklemek amacıyla diplomatik temsilciliklerini artırmıştır. Avusturya, Katolik Arnavutları korumak için her fırsatı (vatandaşlık verme dâhil) değerlendirmiştir. Bununla birlikte, bölgedeki nüfuzunu korumak için yalnızca Katolik Arnavutları değil, aynı zamanda Müslüman Arnavutları da desteklemiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Avusturya, sadece Katolik Arnavutların çocuklarını ticaret veya eğitim için desteklemekle kalmamış, Müslüman Arnavutları da kapsayacak şekilde bu politikasını genişletmiştir (Blumi, 2010, s. 91-92; Puto, 2009, s. 78).

Avusturya-Macaristan, Arnavut kültürü ve dilini destekleyerek milliyetçi duyguların güçlenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu bağlamda, Avusturya-Macaristan konsoloslukları Arnavutça dilinde kitap ve gazete yayımlanmasını teşvik etmiş ve Arnavut okullarının açılmasına yardımcı olmuştur⁴². Özellikle Macar bilim insanı Lajos Thallóczy'nin 1898'de yayımladığı “Ülkesini Seven Bir Gheg Tarafından Yazılmış Arnavutluk Tarihi” (The History of Albania Written by a Gheg Who Loves His Country) adlı eser, Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Thallóczy'nin eseri, Arnavut tarihini sistematik bir şekilde ele alan ilk çalışma olmasıyla, Arnavutların tarihsel bilincine önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca, kitap Müslüman ve Hristiyan, Tosk ve Gheg gibi farklı dini ve kültürel grupları bir araya getirerek ortak bir Arnavut kimliği oluşturmayı amaçlamaktadır (Csaplár-Degovics, 2022, s. 17-19).

Avusturya-Macaristan tarafından finanse edilen kitaplar, dini ve yerel bölünmeleri aşan birleşik bir Arnavut milletin varlığını ön plana çıkarmıştır (Claryer, 2013). Benzer şekilde, İtalyanlar da Arnavutlar ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. İtalyanlar, yayıncılık faaliyetlerini desteklemiş, eğitim kurumlarının gelişimine katkıda bulunmuş ve milli bilincin yükselmesi için Arnavut aktivistlerini teşvik etmişlerdir. Arnavut aktivistlerin bir kısmı İtalya'da eğitim görmüştür. Çeşitli alanda sağlanan krediler ile posta, okul ve demiryolu gibi altyapı yatırımlarının yapılması sağlamıştır (Fischer, 2014, s. 29). Büyük Güçler'in yanı sıra Sırbistan ve Yunanistan da Arnavutluk topraklarıyla yakından ilgilenen iki ülke olmuştur. Rusya'nın desteğiyle Sırp, Arnavut toprakları üzerinde yayılmacı bir politika izlemeyi hedeflemişlerdir. Yunanlar ise Helenleştirme politikası doğrultusunda, Arnavutların Yunan alfabesini kullanmasını teşvik etmiş ve Arnavutların “medeniyetten” uzak olduğunu savunarak, bu eksiklikleri gidermek için Yunan yardımını zorunlu bir ihtiyaç olarak sunmuşlardır (Puto, 2009, s. 82-83).

Arnavutluk'un bağımsızlığı sırasında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Arnavutların bağımsızlığına en güçlü desteği veren büyük güç olmuştur. Bu desteğin temelinde jeopolitik çıkarların yattığı söylenebilir. Avusturya-Macaristan, Sırbistan'ın Arnavutluk toprakları aracılığıyla Adriyatik Denizi'ne erişimini engellemeyi amaçlamıştır. Diğer büyük güçlerin Arnavutluk'a karşı tutumu ise daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Rusya, Sırbistan'ın Adriyatik Denizi'ne çıkışını desteklediği için

⁴² 1856 yılında, Katolik Arnavutların yoğun olarak yaşadığı İşkodra'da, Avusturya tarafından “Collegio Severiano” adıyla ilkokul açılmıştır. Daha sonra, 1877 yılında yine İşkodra'da “Saint Francois Xavier Koleji” faaliyete geçmiştir (Clayer, 2013, s. 283-284).

Arnavutluk'un bağımsızlığına karşı çıkmıştır. İtalya ise Avusturya-Macaristan'ın etkisini dengelemek amacıyla Arnavutluk'ta kendi nüfuz alanını oluşturmaya çalışmıştır (Guy, 2008, s. 78-91). Söz gelimi, 19. yüzyılın sonlarına doğru, Avusturya etkisine karşı koymak amacıyla İtalya, Arnavutluk'ta özellikle İşkodra ve kıyı şehirlerinde okullar kurmaya başlamıştır (Skendi, 1967, s. 131).

İtalya, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde belirleyici bir rol üstlenmiştir. İtalya'nın Arnavutluk'a yönelik stratejik ilgisi, Adriyatik Denizi'ndeki coğrafi önemi kaynaklandığı söylenebilir. İtalyan hükümeti ve çeşitli İtalyan kuruluşları, Arnavut milliyetçiliğini teşvik etmek ve aynı zamanda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bölgedeki nüfuzunu dengelemek amacıyla bir dizi girişimde bulunmuştur. Bu girişimler, Arnavut ulusal bilincinin güçlenmesine yönelik destek sağlamak ve bölgedeki İtalyan etkisini artırmak amacını taşımıştır. İtalya, Arnavut milliyetçiliğinin gelişimine kültürel, mali ve siyasi destek sağlayarak önemli bir aktör olarak öne çıkmıştır (Skendi, 1967, s. 259-275). Bu kapsamda, Arnavut dilinde kitap ve gazetelerin yayımlanmasını teşvik etmiş, Osmanlı topraklarındaki Arnavut okullarına mali yardım sağlamış ve İtalya'daki üniversitelerde Arnavutça kürsüleri oluşturmuştur (Skendi, 1967, s. 217). İtalya, Osmanlı yetkililerine, Arnavutların kültürel ve siyasi haklarının tanınması için diplomatik baskı uygulamış; Arnavutların kendi kaderlerini tayin etme hakkını savunarak Arnavutluk'un bağımsızlığını açık bir şekilde desteklemiştir. Ayrıca, İtalya, kendi sınırları içerisindeki geniş İtalyan-Arnavut topluluğunu, Arnavut milli hareketine destek vermek amacıyla seferber etmiştir (Clayer, 2013, s. 325). İtalyan-Arnavutlar, Osmanlı hükümetine Arnavutlara daha fazla hak ve özgürlük tanınması için dilekçeler ve memorandumlar göndererek baskı yapmışlardır. Bu talepler arasında Arnavut vilayetlerinde Arnavut dilinin resmi dil olarak tanınması, Arnavut okullarının açılması ve Arnavutların yönetimde daha fazla söz sahibi olması bulunmaktaydı (Skendi, 1967, s. 218-219).

İngilizler, başlangıçta Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu içinde özerklik kazanmalarını desteklemiş, ancak daha sonra Arnavut milliyetçiliğini kontrol altında tutmak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemeye başlamışlardır. Ancak, İngiliz politikası, Balkanlar'daki güç dengesi değiştikçe ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü kaçınılmaz hale geldikçe evrim geçirmiştir. Söz gelimi, İngiliz hükümeti ve basını, 1908-1910 yılları arasında Jön Türkleri desteklemiş ve Arnavutların taleplerini göz ardı etmiştir (Dauti,

2018, s. 145). Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Balkanlar'da güç dengesini korumakla ilgilenmiştir. Bu nedenle Arnavutluk'un bağımsızlığını destekleme konusunda kayıtsız kalmışlardır (Guy, 2008, s. 68). Osmanlı hükümetinin Arnavut milli hareketine karşı konumu, politik gelişmelere bağlı olarak değişiklik göstermiştir. On dokuzuncu yüzyılın başlarında, Balkanlar'daki Hristiyan tebaa arasında yükselen milliyetçiliğe karşı Arnavut milliyetçiliğini desteklerken, yüzyılın son çeyreğinde Arnavut dili ve okulları yasaklanmıştır (Ahmad, 2014, s. 57)⁴³.

Sonuç olarak, Arnavutluk'un bağımsızlık mücadelesi, büyük güçlerin kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirdiği karmaşık bir süreç olmuştur. Avusturya-Macaristan, Arnavutluk'un bağımsızlığına en güçlü desteği veren devletlerden biri olarak öne çıkmasına rağmen, bu destek esasen çıkar temellidir ve Arnavutların ulusal çıkarlarına her zaman uygun düşmemiştir. Bu durum, Arnavutluk'un bağımsızlık mücadelesinin, sadece yerel dinamiklerden değil, aynı zamanda uluslararası politikaların etkilerinden de etkilendiğini göstermektedir.

3.2.6. Arnavut Milli Hareketinde Dinin Rolü

Osmanlı Devleti, uyguladığı millet sistemi aracılığıyla Balkan milletlerinin dil, din ve tarihsel hafızasını değiştirmemiş veya ortadan kaldırmamıştır (İnalçık, 2005, s. 39). On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, bu ortak dil, din ve tarihsel hafıza, milliyetçiliğin sembollerini oluşturarak, Hobsbawm'ın tanımıyla proto-milli bağları temsil etmiştir. Balkanlar'da din farklılığı milli bilincin ve milli kimliklerin oluşmasını güçlendirmiştir. Hemen belirtilmelidir ki durumun iki istisnası: Bosnalı ve Arnavut Müslümanlardır. Çoğunluğu Müslüman olan bu iki etnik topluluğun ulus oluşumu süreci Güneydoğu Avrupa'daki milli hareketlerden sonra gerçekleşmiştir.

19. yüzyılda Arnavutluk, Katolik, Ortodoks ve Müslümanların yaşadığı karmaşık bir dini yapıya sahipti. Nüfusun yaklaşık %70'i Müslüman, %20'si Ortodoks ve %10'u Katolik olarak dağılmıştır (Gawrych, 2006, s. 7). Kuzey Arnavutluk, Katolik nüfusun daha yoğun olduğu bir bölgeydi ve Osmanlı fethinden önce Katolik Kilisesi'nin güçlü bir varlığı bulunmaktaydı; bu etki Osmanlı döneminde de kısmen devam etmiştir. Öte yandan,

⁴³ 1902 yılında çıkarılan bir yasayla Osmanlı hükümeti, Arnavutça yazı yazmayı ve yayın yapmayı tamamen yasaklamış, ayrılıkçı veya özerklik talebinde bulunan grupları sıkı bir şekilde gözetim altına almıştır. Ayrıca Arnavutça eğitim veren okullar kapatılarak, ulusal hareketin dil ve kültür temelli gelişimi engellenmeye çalışılmıştır (Maden, 2013, s. 143-175).

Arnavutluk'un güneyi, Osmanlı fethinden önce Ortodoks Hristiyanlığın egemen olduğu bir bölgeydi. Osmanlı döneminde, tımar sistemi ve Yeniçeri Ocağı gibi faktörlerin etkisiyle, güneyde İslam hızlı bir şekilde yayıldı. Ayrıca, güneyde Bektaşilik önemli bir tarikat olarak ortaya çıktı ve hem Ortodoks Hristiyanlar hem de Sünni Müslümanlar arasında taraftar bulmuştur (Fischer ve Schmitt, 2022, s. 60-84). Din, Arnavut milliyetçiliğinde baskın bir faktör olmamıştır. Bunun nedeni kısmen, dillerinin ve kendilerine etnik kökenlerinin, onları diğer Balkan gruplarından ayırt etmesidir (Babuna, 2000, s.67). Bir başka deyişle, Hobsbawm'ın ön-millî bağ olarak tanımladığı din, Arnavut örneğinde millî bir taban oluşturamamıştır. Ancak, Hobsbawm'ın ön-millî bağ olarak belirttiği etnik bilinç, Arnavutlar arasında güçlü bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Berkes, Arap, Çerkez, Kürt ve Arnavutların etnik dayanışmasını ve asabiyet duygularını sürdürdüğünü belirtir (Berkes, 2003, s. 346).

Arnavut millî hareketinin gelişiminde önemli bir rol oynayan birçok Arnavut aydınının Katolik din adamları olduğu görülmektedir. Bu din adamları, Arnavut dilinin ve kültürünün korunması ve geliştirilmesi için aktif olarak çalışmışlardır. Özellikle 1896-1908 yılları arasında, Arnavut dilinin ve kimliğinin gelişimine katkıda bulunan önde gelen şahsiyetlerin büyük bir kısmı Katolik din adamlarıdır (Clayer, 2013, s.407-408). Tarihçiler arasında, Müslüman Arnavutların millî harekete geç katıldığı konusunda genel bir görüş birliği bulunmaktadır. Clayer'e göre, millî harekete katılan Müslüman Arnavutlar genellikle Yanya ve Manastır kentlerinde yaşıyorlardı (Clayer, 2013, s. 76-90). Müslüman Arnavutların, Arnavut millî hareketine katılımı 1870'ten sonra Balkanlarda gerçekleşen bir dizi savaş, isyan ve antlaşmalardan sonra gerçekleşti. 1875 yılında Bosna-Hersek'te başlayan isyanlar, ardından 1876'daki Bulgar ayaklanması ve 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı'nın yol açtığı geniş çaplı Balkan krizi, Arnavutların tepkisini ve örgütlenme çabalarını tetikleyen bir süreç olmuştur. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar üzerindeki hakimiyetinin zayıflaması ve bölgedeki sınırların yeniden çizilmesi ihtimali, Arnavutların ulusal kimliklerini ve çıkarlarını koruma gerekliliğini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, 1878 yılında Prizren Birliği kurulmuştur. Birlik, Arnavutların toprak bütünlüğünü savunma, Arnavut kimliğini koruma ve Balkanlar'daki siyasi gelişmelere karşı ortak bir duruş sergileme hedefiyle ortaya çıkmıştır. Prizren Birliği, yalnızca Arnavutların toprak bütünlüğünü savunmak ve ulusal kimliklerini korumak amacıyla değil, aynı zamanda toplumsal birliği vurgulamak

için de önemli bir adım olmuştur. Birlik, hem Müslüman hem de Hristiyan üyeleri bir araya getirerek, Arnavutlar arasında dini ayrılıklar olmadığını ve ortak bir ulusal hedef etrafında birleşilebileceğini ilan etmiştir. Bu durum, Prizren Birliği'nin, sadece siyasi bir hareket değil, aynı zamanda Arnavutların dini çeşitliliklerini aşarak ulusal bir kimlik inşasında önemli bir araç olduğunu göstermektedir. (Kofos, 1982, s. 350; Skendi, 1967, s. 31-108).

Arnavutluk, Müslüman, Katolik ve Ortodoks toplulukların bir arada yaşadığı bir toplum olarak, ortak bir kimlik oluşturma çabasını ulusal hareketlerin merkezine yerleştirmiştir. Bu bağlamda, Bektaşilik, dini hoşgörüsü ve mezhepler üstü yaklaşımıyla Arnavut ulusal birliğinin inşasında önemli bir rol oynamıştır. Arnavut yazarlar ve entelektüeller, Bektaşiliğin kapsayıcı yapısını ulusal kimliğin birleştirici bir unsuru olarak vurgulamışlardır. Bektaşi tarikatı, yalnızca bir dini hareket olarak değil, aynı zamanda Arnavut milli kimliğinin ve siyasi bilincinin gelişiminde etkili bir araç olmuştur. Birçok Bektaşi babası ve dervişi, Arnavut milli hareketine aktif olarak katılmış; Arnavut dilinin öğretilmesini ve kullanımı yaygınlaştırmayı desteklemiştir. Bektaşi tekkeleri, milliyetçi liderler ve aktivistler için genellikle gizli toplantı yerleri olarak kullanılmış ve bağımsızlık mücadelesinin örgütlenmesinde stratejik bir rol oynamıştır. Bazı Bektaşi liderleri, yalnızca fikir ve örgütlenme düzeyinde değil, aynı zamanda silahlı direnişe katılarak da milliyetçi harekette önemli roller üstlenmiştir. Bu yönüyle Bektaşilik, Arnavut bağımsızlık hareketinin hem kültürel hem de siyasi bir taşıyıcısı olmuştur (Elsie, 2019, s. 1-14).

Arnavut milliyetçi anlatıları, Ali Paşa'yı sıkça Bektaşi olarak tasvir ederek Bektaşiliği Arnavut direnişinin ve bağımsızlık özleminin bir sembolü haline getirmiştir. Bektaşilik, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sünni merkezli politikalarına karşı çıkan heterodoks bir İslam tarikatıydı. Bu nedenle, merkezi otoriteye karşı duran Ali Paşa figürü, Bektaşi kimliğiyle özdeşleştirilerek Arnavut milliyetçiliği ile Bektaşilik arasında bir bağ kurulmasını kolaylaştırmıştır. 19. yüzyılda Arnavutluk'u ziyaret eden bazı Batılı seyyah ve yazarlar, Bektaşilerle Ali Paşa arasında bir ilişki kurarak bu miti yaygınlaştırmışlardır (Clayer, 2002, s. 131-133).

Naim Fraşeri, Arnavut Bektaşiliğinin önde gelen düşünürlerinden ve Arnavut milli hareketinin yanı sıra edebiyatının da önemli isimlerinden biridir. Fraşeri, eserlerinde dini sembolizmi evrensel değerlerle birleştirerek, farklı dinlere mensup Arnavutlar arasında

ortak bir ulusal kimlik inşa etmeyi amaçlamıştır. “Kerbela” adlı eserinde, Şii İslam’da büyük öneme sahip olan Kerbela Savaşı’nı, Arnavutların Osmanlı egemenliğine karşı yürüttükleri mücadeleye bir alegori olarak kullanmıştır. Bu eserde, İmam Hüseyin ve takipçilerinin adalet ve özgürlük uğruna verdiği mücadelenin, Arnavutların direnişi ile özdeşleştiği vurgulanmıştır (Doja, 2012, s. 120-122). Fraşeri, heterodoks ve senkretik yapısıyla tanınan Bektaşiliğin, Arnavutluk’taki dini ayrılıkları aşabilecek ve İslam ile Hristiyanlık arasındaki farklılıkları köprüleyebilecek bir inanç sistemi olduğuna inanmıştır. Bektaşiliğin hoşgörü ve birleştirici yönlerini ön plana çıkaran Fraşeri, bu düşüncelerini en açık biçimde 1896’da yayımlanan Fletore e Bektashinjet (Bektaşî Defteri) adlı eserinde dile getirmiştir (Skendi, 1967, s.123). Bu eser, Bektaşî olmayan okuyuculara hitap eden ve dini değerleri milliyetçi bir bağlamda yorumlayan bir broşür niteliği taşır. Fraşeri, bu çalışmasında, Bektaşiliğin hoşgörü ilkeleri ile ulusal birlik ideallerini birleştirerek tarikatı olumlu bir ışık altında tanıtmaya çaba göstermiştir (Duijzings, 2002, s. 64-65).

3.3. Arnavut ve Bulgar Milli Hareketlerinin Benzerlik ve Farklılıkları

Arnavut ve Bulgar milli hareketleri, başlangıç aşamalarında (A aşaması) belirgin bir ortak özelliğe sahiptir: her iki milliyetçilik de dar bir siyasi ve kültürel elitin, özellikle de okuryazar çevrelerin yönlendirdiği bir fenomen olarak ortaya çıkmıştır. Bu hareketler, başlangıçta geniş halk kitlelerinden ziyade entelektüel birikime sahip bireylerin liderliğinde şekillenmiş; dil, kültür ve kimlik gibi ulusal meseleler bu elit çevrelerin entelektüel çabalarıyla tanımlanmıştır. Dolayısıyla, hem Bulgar hem de Arnavut milliyetçiliklerinin erken dönemlerinde, toplumsal taban oluşturma ve kitlelere ulaşma sürecinin sınırlı kaldığı söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki laik eğitim ağının yetersizliği, milliyetçilik hareketlerinin kültür ve dil araştırmalarının büyük ölçüde Osmanlı sınırlarının dışında yürütülmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, söz konusu araştırmalar genellikle Fransız, İngiliz ve Alman bilim insanlarının yanı sıra, ilgili etnik grupların Hristiyan üyeleri tarafından üstlenilmiştir. Osmanlı içerisindeki eğitim kurumlarının laik ve kapsamlı bir bilgi üretiminden yoksun olması, bu grupların ihtiyaç duyduğu entelektüel ve akademik altyapıyı başka coğrafyalarda aramalarına yol açmıştır. Bulgar ve Arnavut milli hareketleri, yalnızca siyasi değil, aynı zamanda güçlü bir kültürel uyanış süreciyle de yakından ilişkilidir. 19. yüzyılda her iki halk arasında, kendi dillerini,

tarihlerini ve kültürel miraslarını yeniden keşfetme ve sahiplenme yönünde artan bir ilgi söylenebilir. Bu dönemde Arnavut ve Bulgar edebiyatı ile sanatı, ulusal kimlik ve özgürlük temalarını merkeze almış, milliyetçi duyguların güçlenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Eğitim düzeyinin yükselmesi, matbaa teknolojisinin Balkanlarda yaygınlaşması ve Batı Avrupa ile yoğunlaşan kültürel ve entelektüel etkileşim, milliyetçi fikirlerin özellikle aydınlar arasında hızla yayılmasını sağlamış ve bu fikirlerin halk kitlelerine ulaşmasının önünü açmıştır.

Arnavut milliyetçiliği ile karşılaştırıldığında, Bulgar milliyetçiliğinin daha erken bir dönemde kültürel bir uyanış süreciyle başladığı ve bu süreçte basının belirleyici bir rol oynadığı ifade edilebilir. Bulgar milliyetçiliği, 19. yüzyılın başlarından itibaren gelişim göstermiş ve milli bilincin daha sistematik bir şekilde yayılmasını sağlamıştır. Buna karşılık, Arnavut milliyetçiliği 19. yüzyılın sonlarına doğru biçimlenmiş ve Osmanlı yönetiminden bağımsızlık arayışı ile Balkan'daki diğer etnik grupların baskısına direnme çabalarına odaklanmıştır. Her iki hareket de kültürel uyanış, dilin canlandırılması ve siyasi özerklik talepleri etrafında şekillenmiştir. Ancak, farklı toplumsal yapılar, dini ayrımlar ve uluslararası dinamikler bu hareketlerin farklı yörüngelerde gelişmesine neden olmuştur. Bulgar milliyetçiliği, özellikle homojen bir milli kimlik inşa etme konusunda daha avantajlı bir konuma sahipken, Arnavut milliyetçiliği dini çeşitliliği (Müslümanlar ve Hristiyanlar) ve bölgesel ayrılıkları (Tosklar ve Gegler arasındaki) aşmak zorunda kalmıştır. Bu farklılıklar, her iki hareketin mücadele stratejilerini ve ulusal hedeflerini büyük ölçüde etkilemiştir.

Hroch'a göre, bir milli hareketin erken başlaması için kolektif kimliğin güçlü, net ve yaygın olması gerekir. Bulgarlar için bu kimlik, Ortodoks Hristiyanlık ve kilise etrafında şekillenmiş ve bu durum, hareketin daha erken başlamasını sağlamıştır. Bulgar millî hareketinde, Osmanlı yönetiminden bağımsız bir Bulgar Kilisesi kurma çabaları, dini bir aidiyetin millî kimliğe (Hroch'un B Aşaması) dönüşmesini hızlandırmıştır. Arnavutlar ise dini anlamda (Müslüman, Ortodoks, Katolik) bölünmüş bir topluluktur. Dinî birlikten yoksunluk, Arnavutlar arasında kolektif kimliğin gelişimini zorlaştırmış ve millî hareketin geç ortaya çıkmasına yol açmıştır. Arnavut nüfusun farklı coğrafyalara dağılmış olması, merkezi bir kimliğin inşa edilmesini güçleştirmiştir. Basılı dilin sürekliliği ve iletişimin güçlü olması, ulusal hareketlerin gelişiminde kilit öneme sahiptir. Bulgar milli hareketi, basılı materyaller (gazeteler, dergiler) ve Bulgarca eğitimin yaygınlaşması

sayesinde erken bir dönemde geniş kitlelere ulaşmayı başarmıştır. Bu gelişmeler, Ajitasyon Evresi'nin (B Aşaması) ilerleyişi için sağlam ve kapsamlı bir temel oluşturmuştur. Arnavutlar ise yazılı dil geleneğini daha geç geliştirmişlerdir. Arnavut alfabesi ve yazı dili, millî hareket sürecinde ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru oluşturulmuştur. Bu eksiklik, Hroch'un tanımladığı “parçalayıcı faktörler” kapsamında değerlendirilebilir ve hareketin kitleleşme sürecini önemli ölçüde yavaşlatan bir unsur olarak görülebilir.

Ekonomik gelişme ve burjuva sınıfının gelişimi, milli hareketlerin gelişmesinde önemli bir etkidir. Bulgarlar, tarım ürünlerine olan talebin artışıyla zenginleşen bir orta sınıf oluşturmuş ve bu sınıf milliyetçiliği desteklemiştir. Arnavutlar ise orta sınıf ve güçlü bir burjuvazi geliştirmekte daha geç kalmışlardır. Bu durum, millî hareketin kitlesel mobilizasyonunu yavaşlatmıştır. Kolektif kimliğin belirsizliği, basılı dilin eksikliği ve örgütlenmedeki gecikmeler, Arnavut hareketini yavaşlatırken; sosyal iletişim, ekonomik gelişim ve elitlerin varlığı, Bulgar hareketinin daha erken gelişmesini sağlamıştır.

Büyük güçler, Arnavut ve Bulgar milliyetçiliğinin A ve B evrelerinde, kendi çıkarları doğrultusunda farklı roller oynamışlardır. Rusya, Bulgar milli hareketine güçlü bir destek verirken, Avusturya-Macaristan ve İtalya, Arnavut milli hareketine destek sağlamıştır. Bu dış müdahaleler, Balkanlar'daki millî bağımsızlık hareketlerinin seyrini ve başarı düzeylerini derinden etkilemiş, aynı zamanda bölgedeki siyasi dengeleri uzun vadede şekillendirmiştir. Rusya'nın Bulgar hareketine verdiği destek, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yapılan mücadelede belirleyici bir rol oynarken, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın Arnavutlara verdiği destek, bölgedeki güç dengelerini yeniden şekillendirmiştir.

Arnavut milliyetçileri, bağımsızlık hedeflerine ulaşabilmek amacıyla İtalya ve Avusturya-Macaristan gibi Büyük Güçlerle ittifaklar kurarak uluslararası destek arayışına girmişlerdir. Bu ittifaklar, Arnavutların uluslararası alanda tanınmalarında önemli bir rol oynamış; ancak aynı zamanda Arnavutluk'u Büyük Güçlerin çıkar çatışmalarının merkezine yerleştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek zayıflaması, bölgenin bir savaş alanı ve Büyük Güçlerin stratejik çıkarlarının odak noktası haline gelmesine neden olmuştur. Hem Arnavut hem de Bulgar milli hareketleri, tarihsel süreçleri boyunca savaşlar, diplomatik müzakereler ve uluslararası antlaşmalar tarafından şekillenmiştir. Bu

gelişmeler, her iki hareketin hem taktiklerini hem de nihai hedeflerini derinden etkilemiş; ulusal bağımsızlık mücadelelerinde belirleyici dönemeçler oluşturmuştur.

Arnavut milliyetçiliğinin, Osmanlı İmparatorluğu'na doğrudan bir tepki olarak değil, Sırbistan ve Yunanistan gibi komşu devletlerin milliyetçi hareketlerine karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak bu milliyetçiliğin aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu içinde şekillendiği ve Sırp, Yunan ve Türk milliyetçiliğiyle rekabet ettiği de bir gerçektir. Bu bağlamda, Arnavut milliyetçiliği, komşu devletlerin yayılmacı politikalarına karşı bir savunma hareketi olarak değerlendirilebilir. Bulgar milli hareketi, başlangıcından itibaren bağımsız bir devlet kurma hedefi doğrultusunda şekillenirken, Arnavut milli hareketinin büyük ölçüde Balkanlardaki komşu devletlerin yayılmacı politikalarına karşı bir tepki olarak geliştiği ifade edilebilir. Bulgar milli hareketinin aksine, Arnavut milli hareketi başlangıçta Osmanlı Devleti'ne karşı açık bir düşmanlık sergilememiştir. Arnavut milliyetçileri, imparatorluk içerisinde özerklik elde etmeyi hedeflemiş ve Balkan irredentizmine karşı Osmanlı hükümetinden koruma talebinde bulunmuşlardır. Ancak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkeziyetçi politikaları, Arnavutların Osmanlı Devleti'nden giderek uzaklaşmasına neden olmuş ve nihayetinde bağımsızlık talebinde bulunmalarına zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak, Arnavut ve Bulgar milli hareketleri arasındaki farklılıklar, sosyal, ekonomik ve siyasi koşulların farklı şekillerde tezahür etmesiyle açıklanabilir. Bulgarların erken mobilizasyonu, Hroch'un teorisindeki "bütünleştirici" faktörlerin yüksek seviyede mevcut olduğuna işaret ederken, Arnavutların gecikmesi daha çok "parçalayıcı" faktörlerin etkisiyle şekillenmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyo-ekonomik dönüşümler, Balkan milliyetçiliğinin gelişiminde çok boyutlu bir etki yaratmış, bu süreçte hem iç dinamikler hem de dış müdahaleler önemli rol oynamıştır. Bulgar ve Arnavut milli hareketleri, bu sürecin en belirgin örnekleridir. Bu hareketler, Hroch'un milli hareketlerin gelişim evreleri teorisine uygun olarak ilerlemiştir: öncelikle akademik ilgi aşaması (A aşaması), ardından yurtsever örgütlenme aşaması (B aşaması) ve nihayetinde kitlesel hareketler ve bağımsızlık mücadeleleri aşaması (C aşaması) yaşanmıştır. Bulgarların ekonomik canlanması, kültürel faaliyetlere daha fazla kaynak ayrılmasını sağlamış ve milli bilincin ortaya çıkması için gerekli maddi temelleri oluşturmuştur. Aynı zamanda, Bulgar aydınlarının kültürel uyanış çabaları, Bulgar dilini ve tarihini yeniden canlandırarak milli

kimliğin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu iki olgunun etkileşimi, 19. yüzyılın sonlarında Bulgar milliyetçiliğinin doruk noktasına ulaşmasına ve Bulgaristan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Arnavut milli hareketinin gelişimi, büyük güçlerin ve kültürel faktörlerin karmaşık etkileşimleriyle şekillenmiştir. Eğitim eksikliğinin yarattığı zorluklara rağmen, Arnavut aydınlarının kültürel uyanış çabaları, Arnavut toplumunun ortak bir dil ve kimlik etrafında birleşme arzusunu pekiştirmiştir. Bu süreç, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Arnavut milliyetçiliğinin ivme kazanmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Arnavut aydınları, kültürel ve ulusal kimliğin yeniden tanımlanması amacıyla dilin standartlaştırılması ve edebi eserlerin oluşturulması gibi konularda yoğun bir çaba göstermiştir. Bu girişimler, Arnavut halkının kendi kimliğini keşfetmesine ve ifade etmesine olanak tanımış, aynı zamanda milliyetçi duyguların yayılmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla, bu çabalar, Arnavut milliyetçiliğinin şekillenmesinde ve güçlenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada, Arnavut ve Bulgar millî hareketleri ekonomi politik bir perspektiften incelenmiştir. Ernest Gellner, Benedict Anderson, Miroslav Hroch ve Eric Hobsbawm gibi modernist düşünürlerin yaklaşımları, millî uyanış döneminin dinamiklerini anlamada önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda, Arnavut ve Bulgar millî hareketlerinin kentleşme, sanayileşme, eğitimin yaygınlaşması, dış faktörlerin ve ticaretin artışı gibi ekonomi politik unsurlarla şekillendiği sonucuna ulaşılmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda Bulgar kimliği, dini ve kültürel bağlamda tanımlanırken milli bilincin oluşmadığı, 18. yüzyılda ise Yunanların ekonomik ve dini avantajlarının Bulgar kimliğini tehdit ettiği ve bunun Bulgar milli bilincinin uyanışına zemin oluşturduğu bir sonuç olarak ifade edilebilir. 19. yüzyılda eğitimle birlikte Bulgar dili ve kültürünün canlanması, yeni bir burjuvazinin doğumu ve ulusal bilincin gelişiminin ivme kazanması, Bulgar milli hareketinin şekillenmesinde kültürel, akademik ve sosyal faktörlerin etkili olduğunu; Osmanlı karşıtlığı ve uluslararası dinamiklerin ise bu süreçte belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.

Ticaretin artması, Bulgar burjuvazisinin ekonomik gücünü pekiştirerek, milliyetçi hareketlerin güç kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu ekonomik dinamizm, Bulgarların siyasi ve toplumsal alandaki etkinliklerini artırmış, bölgedeki bağımsızlık mücadelesinde liderlik rolü üstlenmelerine olanak tanımıştır. Sanayileşmenin beraberinde getirdiği üretim organizasyonları, toplumsal sınıf yapılarında değişikliklere yol açarken, ulusal bir kimliğin gerekliliğini artırmıştır. Bu bağlamda, sanayileşme sürecinin, milliyetçi hareketlerin doğuşunda itici bir güç olduğu tespiti ile ilişkilendirilebilir. Sanayileşme, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geleneksel üretim yöntemlerinin gerilemesine yol açarken, özellikle Bulgar topraklarında ekonomik gelişmeye zemin hazırlamıştır. 19. yüzyılda Bulgaristan'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun reformları ve modernleşme çabalarının etkisiyle ekonomik ve sosyal dönüşüm geçirdiği şeklinde bir sonuçtan da bahsetmek mümkündür. Tarım, ticaret ve sanayi alanlarındaki gelişmelerin, Bulgar şehirlerini proto-endüstriyel merkezler haline getirdiği; bu durumun ekonomik milliyetçilik düşüncesinin yükselmesine katkıda bulunduğu şeklinde bir tespitten bahsetmek mümkündür. Bu dönemde Bulgarlar, yerel sanayilerin geliştirilmesine ve ekonomik milliyetçilik anlayışının güçlenmesine odaklanarak, Batı Avrupa'nın ekonomik modelini kendi yerel

koşullarına uyarlamaya çalışmışlardır. Bu süreç, Bulgarların ekonomik bağımsızlık ve milliyetçilik hareketlerinin temellerini atmalarına zemin hazırlamıştır.

Kentleşme, sanayileşmenin doğrudan bir sonucu olarak değerlendirilebilir ve kırsal toplulukların çözülmesiyle bireylerin modern kentsel yaşamın bir parçası haline gelmesini sağladığı ifade edilebilir. Kentleşmenin, bireylerin geleneksel bağlılıklarından koparak yeni bir aidiyet arayışına girmeleri de bir başka sonuç olarak ifade edilebilir. Kentleşme, 19. yüzyılda Bulgar milli hareketinin ekonomik, sosyal ve kültürel dinamiklerini şekillendiren önemli bir unsur olmuştur. Şehirler, milliyetçi fikirlerin yayılmasını sağlayan ticaret, eğitim ve iletişim merkezleri haline gelirken, ekonomik gelişmeler toplumsal bilincin yükselmesini hızlandırmıştır. Anderson'un "hayali cemaatler" kavramı, bu aidiyetin ulusal düzeyde nasıl inşa edildiğini açıklamaktadır. Matbaanın ve basılı medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte, bireyler coğrafi olarak farklı noktalarda olsalar dahi ortak bir ulusal topluluğun parçası olduklarını hayal etmeye başlamışlardır. Bu durum, milli uyanış süreçlerini hızlandıran bir başka temel etken olarak değerlendirilebilir.

Eğitimin yaygınlaşması, milli bilincin oluşumunda kritik bir öneme sahiptir. Ulusal dillerin standartlaştırılması ve yaygınlaştırılması, hem eğitimin hem de milli kimliğin inşasında kilit bir rol oynamıştır. Bulgar eğitim sisteminin, Tanzimat reformları, Rusya'nın desteği ve Batı eğitim kurumlarından etkilerle dönüşümler geçirdiği ifade edilebilir. Eğitimin yaygınlaşması, 19. yüzyılda Bulgar milli hareketinin gelişiminde merkezi bir rol oynadığı şeklinde bir sonuçtan bahsetmek mümkündür. Seküler eğitim kurumlarının artışı, okuma yazma oranlarının yükselmesini sağlarken, yurtiçi ve yurtdışında eğitim gören Bulgar aydınlar milli bilincin oluşumuna öncülük etmiştir. Özellikle İstanbul ve Avrupa'daki okullar, modern eğitim yöntemleriyle Bulgar milli hareketine entelektüel ve kültürel bir ivme kazandırmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında çıkan gazetelerin, Bulgar milliyetçiliğinin ideolojik altyapısını güçlendirdiği ifade edilebilir. Özellikle gazetelerin, milliyetçiliği kitlelere ulaştırarak eğitim ve bilinçlendirme işlevini üstlendiği belirtilebilir. Bulgar basınının gelişimi, yalnızca dilin yayılması açısından değil, aynı zamanda kültürel, sosyal ve politik bir uyanışın habercisi olarak da değerlendirilebilir. Gazeteciliğin, Osmanlı döneminin kısıtlı iletişim ortamında milliyetçi mücadelelerin desteklenmesi açısından büyük bir stratejik öneme sahip olduğu ileri sürülebilir. Bulgarların kendi kiliselerini kurma

mücadelesinin, milliyetçi taleplerin ve kültürel kimlik arayışlarının bir aracı olarak önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak, ekonomik gelişmeler, eğitimin yaygınlaşması, burjuva sınıfının güçlenmesi ve kentleşme, Bulgar milli hareketinin oluşumunu ve gelişimini hızlandıran temel faktörlerdir.

Hroch'un milliyetçiliğin gelişim sürecini açıklayan üç aşamalı modeli, Bulgar milliyetçiliği açısından önemli bir analitik çerçeve sunduğu şeklinde bir sonuca da ulaşılmıştır. A aşamasında, Bulgar kimliği daha çok dini ve kültürel bağlamlarla tanımlanmış, B aşamasında ise aydınlar, dil ve kültür üzerine yaptıkları çalışmalarla milli bilincin temellerini atmışlardır. C aşamasında ise, halkın geniş katılımıyla milliyetçilik hareketi kitlesel bir boyut kazanmış ve bağımsızlık mücadelesiyle sonuçlanmıştır.

Modernist teoriler, milliyetçiliğin gelişimini sanayileşmiş ve burjuva sınıfının güçlü olduğu toplumlarla ilişkilendirirken, Arnavut milli hareketi bu anlayışa karşı bir örnek teşkil etmektedir. Arnavutlar, belirgin bir burjuva sınıfı olmadan, entelektüel çabalarla dil, tarih ve kültür etrafında bir milli kimlik inşa etmiştir. Bu durum, milliyetçiliğin yalnızca ekonomik yapılarla değil, aynı zamanda kültürel farkındalık ve dışsal tehditlere karşı verilen tepkilerle de şekillenebileceğini göstermektedir. Sonuç olarak, Arnavutluk örneği, milliyetçiliğin tarihsel ve kültürel bağlamda farklı dinamiklere sahip olabileceğini ve modernist teorilerin Batı Avrupa'daki dışındaki gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalabileceğini ortaya koymaktadır. Bu da, milliyetçilik çalışmalarında daha kapsayıcı ve çeşitli bakış açılarına ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Tanzimat reformları, Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli değişimlere yol açmış, özellikle Arnavutluk'taki yerel yapıları etkilemiştir. Bu reformlar, merkezi yönetimi güçlendirme amacını taşıırken, yerel beylerin ve halkın direnç gösterdiği bir süreç halini almıştır. Arnavutluk'ta reformların uygulamada sınırlı etkisi olmuş, altyapı geliştirmeleri ve ekonomik kalkınma çabaları beklenen sonuçları vermemiştir. Özellikle artan vergiler ve zorunlu askerlik, köylüler arasında hoşnutsuzluğa yol açmış, bu durum bölgedeki isyanları tetiklemiştir. Tanzimat reformlarının bu olumsuz etkileri, Arnavut milliyetçiliğinin gelişimine zemin hazırlamış ve 19. yüzyıl sonlarına doğru Arnavut aydınları, Osmanlı yönetimine karşı kültürel ve entelektüel bir direnç göstermiştir. II. Abdülhamid dönemi, Arnavutların Osmanlı yönetimiyle entegrasyon çabaları ve milliyetçi hareketlerin yükselmesi arasında bir denge kurmaya çalışsa da, bu süreçte milliyetçi taleplerin güçlenmesi engellenememiştir. Jön Türklerin anayasal reform

vaatleri ve 1908 Devrimi, Arnavut milliyetçiliğini daha da radikalleştirilmiş, nihayetinde 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, Tanzimat reformlarının Arnavutluk'taki etkileri, hem ekonomik hem de toplumsal düzeydeki değişimlerin, bölgedeki milliyetçi hareketin yükselişine nasıl katkı sağladığını gösteren önemli bir dönüm noktasıdır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da eğitim politikaları, merkezîyetçi yönetim anlayışının bir parçası olarak, bölgedeki farklı etnik ve dini gruplar arasında homojenlik yaratmayı hedeflemiştir. Ancak, Arnavutlar, Osmanlı eğitim sisteminin sınırlamaları ve dış müdahaleler karşısında kendi kimliklerini ve kültürlerini korumak için alternatif eğitim yolları geliştirmiştir. Osmanlı yönetimi, Arnavutça eğitimi engellemeye yönelik çeşitli önlemler almış olsa da, bu engeller Arnavut milliyetçiliğinin gelişimini durduramamıştır. Yunan, İtalyan ve Avusturya-Macaristan gibi dış güçlerin bölgedeki eğitim faaliyetleri, Arnavut halkının kendi dilinde eğitim alma hakkı için verdiği mücadeleyi daha da güçlendirmiştir. Eğitim, Arnavut milliyetçiliğinin yayılmasında önemli bir araç haline gelirken, Osmanlı'nın eğitim politikaları, imparatorluk içindeki milliyetçi hareketlerin önünü alamamıştır. Sonuç olarak, bu süreç, eğitim yoluyla kimlik oluşturma ve milliyetçilik fikrinin nasıl güçlendiğini ve Osmanlı Devleti'nin bu gelişmeleri engellemede ne kadar etkisiz kaldığını ortaya koymaktadır.

1878 yılı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki egemenliğini kaybetmeye başladığı ve Arnavut milliyetçiliğinin şekillendiği önemli bir dönüm noktasıdır. Berlin Antlaşması, Arnavut topraklarının bölünmesine yol açarken, Arnavutlar bu duruma karşı birleşerek haklarını savunmak için çeşitli örgütlenmeler kurmuşlardır. Arnavut milliyetçiliği, hem Osmanlı yönetiminin politikaları hem de büyük güçlerin müdahaleleriyle evrilmiş, Avusturya-Macaristan ve İtalya gibi ülkeler, Arnavutların bağımsızlık mücadelesine kültürel ve diplomatik destek sağlamışlardır. Ancak, bu desteklerin çoğu jeopolitik çıkarlarla şekillenmiş ve Arnavutların ulusal hedefleriyle her zaman örtüşmemiştir. Sonuç olarak, Arnavutluk'un bağımsızlık mücadelesi, yalnızca yerel bir hareket olmanın ötesinde, uluslararası güç dengelerinin etkisiyle karmaşık bir süreç haline gelmiştir. Bu süreç, Arnavut halkının ulusal bilincinin gelişmesine ve bağımsızlık için verdikleri mücadelenin, bölgesel ve küresel politikalarla iç içe geçmiş bir tarihsel evrim yaşamasına yol açmıştır.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Arnavut gazeteleri, Arnavut milliyetçiliği ve kimlik inşasında önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sansür ve baskılar karşısında, Arnavutça yayımlanan gazeteler, halkın bilinçlenmesi ve örgütlenmesi için güçlü bir araç haline gelmiştir. Arnavut dilinin geliştirilmesi, yazının standartlaştırılması ve kültürel kimliğin korunması gibi konular gazetelerdeki tartışmalarla gündeme gelmiş ve Arnavut ulusal hareketinin entelektüel altyapısını güçlendirmiştir. Ayrıca, diaspora aracılığıyla yayılan yayınlar, Arnavut meselesini uluslararası düzeyde duyurmuş, Batılı güçlerin desteğini kazanma yolunda önemli bir adım atmıştır. Bir başka sonuç olarak, Arnavut gazeteleri, sadece bir iletişim aracı olmakla kalmamış, aynı zamanda milliyetçi hareketin ideolojik temellerini atarak Arnavut halkının bağımsızlık ve kimlik mücadelesinin temel taşlarını oluşturmuştur.

Arnavutluk'taki dini çeşitlilik ve etnik kimlikler, Arnavut milliyetçiliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi altında farklı dinlere sahip toplulukların bir arada yaşamaları, milliyetçilik ve ulusal kimlik inşası sürecinde dini unsurların, özellikle de Bektaşiliğin, birleştirici bir faktör olarak işlev görmesini sağlamıştır. Bütün bunlardan hareketle, Arnavut millî hareketinin dinî farklılıkları aşarak etnik bilinç ve kültürel miras etrafında birleşen bir kimlik oluşturduğu tespitini yapmak mümkündür. Özellikle Katolik din adamları ve Bektaşi tarikatının etkisiyle, Arnavutlar, ulusal bağımsızlık mücadelesinde dini ayrımları bir kenara bırakmış ve ortak bir ulusal hedef etrafında birleşmişlerdir. Bu süreçte, Bektaşiliğin hoşgörü ve kapsayıcılık ilkeleri, Arnavut halkının ulusal birliğini pekiştiren önemli bir unsur olmuştur.

Arnavut milliyetçiliği, entelektüel ve kültürel birikimin politik bir harekete dönüşümünü temsil eden dinamik bir süreç olarak dikkat çekmektedir. İtalya ve diğer diaspora topluluklarının etkisiyle başlayan bu hareket, tarihsel mirasın yeniden keşfi, dilin standardizasyonu ve kültürel kimliğin korunması gibi hedeflerle şekillenmiştir. Hobsbawm'ın vurguladığı gibi, geleneklerin icat edilmesi, Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde büyük bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, Arnavut milliyetçiliğinde ortak bir tarih bilinci ve kültürel sembollerin yaratılması, bir ulus bilincinin inşa edilmesinde kritik bir araç olarak işlev görmüştür. İskender Bey figürü ve İliryalı köken miti gibi unsurlar, milli bilincin inşasında merkezi bir rol oynamış; bu söylem, hem yerel hem de uluslararası düzeyde Arnavutların kimlik arayışına meşruiyet kazandırmıştır. Gheg ve Tosk grupları

arasındaki coğrafi, ekonomik ve kültürel farklılıklar, hareketin çeşitliliğini artırırken, Prizren Birliği gibi girişimler Arnavut milli hareketini kültürel alandan siyasi alana taşımıştır. Sonuç olarak, Arnavut milliyetçiliği, seküler ve etnik temellere dayalı bir kimlik inşa süreci olarak, modernist milliyetçilik teorilerine uygun bir örnek teşkil etmiş ve 1912’de bağımsızlık ilanı ile doruk noktasına ulaşmıştır.

Dil, dini ayrılıklar ve Batı devletlerinin etkisi, Arnavut milliyetçiliğinin diğer Balkan milli hareketlerinden, özellikle Bulgar milliyetçiliğinden ayrışmasında belirleyici unsurlar olarak değerlendirilebilir. Hroch’un milliyetçiliğin gelişim sürecini açıklayan üç aşamalı modeli, Arnavut milliyetçiliği açısından önemli bir analitik çerçeve sunduğu şeklinde bir sonuca da ulaşılmıştır. A aşamasında Arnavut entelektüelleri, dilbilimsel çalışmalara yoğunlaşarak dilin korunması ve standardizasyonu için önemli adımlar atmış; bu faaliyetlerin milli bilincin temellerini oluşturduğu söylenebilir. Bu çalışmalar, ortak bir dil ve kültür etrafında birleşen bir “hayali cemaat” oluşturma çabası olarak yorumlanabilir. B aşamasında ise gazeteler, dergiler ve dernekler aracılığıyla milliyetçi fikirlerin yayılması, ulusal kimlik etrafında bir kitlesel destek tabanı oluşturulmasına olanak tanımıştır. Ancak bu noktada da Hroch’un modelinin dışsal faktörlerin etkisini yeterince dikkate almadığı için Arnavut milliyetçiliğini açıklamada sınırlı kaldığı şeklinde bir tespitten de bahsetmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu’nun zayıflaması, Balkanlardaki diğer milliyetçi hareketlerin yükselişi ve uluslararası güçlerin müdahalelerinin Arnavut milliyetçiliğinin evriminde kritik rol oynadığı söylenebilir. Modernist teoriler, milliyetçiliği modernleşme süreçleriyle ilişkilendirirken eğitim, dil ve basın gibi unsurların ulusal kimliğin inşasındaki rolünü açıklamada sağlam bir çerçeve sunar. Arnavut milliyetçiliği, bu çerçevede değerlendirildiğinde, dini kimlik yerine dil ve etnik köken üzerinden şekillenmesiyle dikkat çeker. Sonuç olarak, modernist teoriler Arnavut milliyetçiliğini açıklamakta önemli bir çerçeve sunsa da, dışsal faktörler ve diaspora etkisi gibi özgün unsurlar da bu süreçte dikkate alınması gereken önemli etkenlerdir.

Sonuç olarak, milli uyanış süreci, ekonomi-politik unsurların derin bir etkileşimiyle şekillenmiş ve modern toplumların dönüşümünü yönlendiren önemli bir dinamik haline gelmiştir. Sanayileşme, kentleşme, eğitimin yaygınlaşması, ticaretin artışı ve modern devletin doğuşu gibi faktörlerin, milli uyanışı hem tetiklediği hem de biçimlendirdiği ifade edilebilir. Bu bağlamda, milli uyanış süreci, sadece kültürel ya da etnik bir fenomen

olarak değil, modernleşmenin çok boyutlu etkileriyle birlikte incelenmesi gereken bir olgu olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 19. yüzyıl modernleşme süreci, milliyetçilik akımlarının etkisiyle önemli toplumsal ve kültürel değişimlere yol açmıştır. Tanzimat reformları ve Avrupa'daki milliyetçilik hareketlerinin etkisiyle, Osmanlı toplumunda etnik ve dini kimlikler daha belirgin hale gelmiş, bu da toplumsal ayrışmayı hızlandırmıştır. Hristiyan tebaa, Batı ile artan ticaret ve ekonomik avantajlar sayesinde yeni bir orta sınıf oluşturmuş ve milliyetçi fikirlerin yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Arnavutlar ve Bulgarlar gibi etnik gruplar, Osmanlı modernleşme sürecinin getirdiği sosyal, ekonomik ve siyasi değişimlerin etkisiyle milli hareketler başlatmışlardır. Bu süreç, Gellner ve Hobsbawm'ın "proto-milliyetçilik" kavramıyla açıklanabilir; yani, milliyetçiliğin temelleri, modernleşme ve kimlik parçalanmalarının yaşandığı bu dönemde atılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu dönüşüm, milliyetçiliğin yalnızca ekonomik yapılarla değil, kültürel ve sosyal dinamiklerle de şekillendiğini göstermektedir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan dönüşümler, Balkanlar'da ön-milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışını ve gelişimini derinden etkilemiş ve bu sürecin temel belirleyicisi olmuştur. Tanzimat ve Islahat reformlarıyla hedeflenen modernleşme ve bütünleşme çabalarının, beklenilen aksine, Balkanlar'da etnik ve dini gruplar arasında ayrışmayı hızlandırdığı ifade edilebilir. Modern eğitim kurumlarının açılması, okuryazarlığın artışı ve matbaanın yaygınlaşması gibi gelişmeler, özellikle gayrimüslim topluluklar arasında milli kimliklerin güçlenmesine olanak sağlamıştır. Sonuç olarak, bu faktörler, milli kimliklerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bulgar ve Arnavut topluluklarının kendi dillerinde eğitim görme imkânı bulması ve ulusal bilincin yayılması, bu reformların bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Eğitim, sadece bireysel bilgi birikimini artırmakla kalmamış; aynı zamanda, milliyetçi fikirlerin Balkan toplumlarında yayılmasını hızlandıran bir araç haline gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı ekonomisinin Avrupa'ya entegre olması ve ticaretin artması, Balkanlar'da sosyo-ekonomik yapı üzerinde köklü etkiler yaratmıştır. Avrupa ile yoğunlaşan ticari ilişkiler ve yeni ekonomik dinamikler, gayrimüslim burjuvazinin güç kazanmasını sağlamış ve bu sınıfın milliyetçi hareketlerin liderliğini üstlenmesine zemin hazırlamıştır. Ancak, bu ekonomik büyümenin, geleneksel tarım topluluklarının çözülmesi ve sosyo-ekonomik eşitsizliklerin derinleşmesi gibi sonuçları da olduğu söylenebilir. Bu durum, hem

toplumsal huzursuzlukları artırmış hem de ulusal hareketlere daha geniş bir toplumsal destek kazandırmıştır. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte Balkanlar'da oluşan güç boşluğunun, Avrupa devletleri tarafından jeopolitik çıkarlar doğrultusunda doldurulmaya çalışıldığı ifade edilebilir. Bu bağlamda, özellikle Rusya'nın Panslavizm politikası, Slav halkları arasında bir dayanışma fikrini teşvik etmiş ve Osmanlı egemenliğine karşı ayrılıkçı hareketlerin ivme kazanmasında etkili olmuştur. Rusya'nın, Balkanlardaki Ortodoks Hristiyan topluluklarına verdiği destek, bu halkların milli bilincinin uyanışında ve Osmanlı yönetimine karşı direnişlerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu durum, Balkanlar'da sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesini değil, aynı zamanda büyük güçler arasındaki rekabetin derinleşmesini de beraberinde getirmiştir.

Bir başka sonuç, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki reform çabalarının ve modernleşme politikalarının, bölgedeki milli hareketlerin oluşumunda önemli bir katalizör olduğudur. Modern eğitim, basın ve ekonomik değişimlerin, Balkan halkları arasında toplumsal farklılaşmayı artırdığı ve ulusal kimliklerin inşasını hızlandırdığı söylenebilir. Bunun yanında, büyük güçlerin müdahaleleri ve rekabeti, bu süreçleri destekleyen dış faktörler olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, 19. yüzyıl Balkanları, hem Osmanlı merkezi otoritesinin zayıflaması hem de modernleşme süreçlerinin milli hareketlere etkisi bağlamında dikkatle incelenmesi gereken bir dönüşüm alanı olarak çıkmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu gelişmelerin, Osmanlı'nın çöküş sürecine ve Balkan uluslarının bağımsızlık mücadelelerine önemli ölçüde katkıda bulunduğu ifade edilebilir.

Miroslav Hroch'un "ezilen" veya "baskın olmayan etnik grup" kavramlarının Osmanlı bağlamında Arnavutlar ve Bulgarlar üzerinde uygulanabilirliği, her iki grubun farklı tarihsel ve sosyo-politik deneyimlerini dikkate almayı gerektirir. Arnavutlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari ve askeri yapılarında önemli roller üstlenmiş, aynı zamanda dinî kimliklerinden kaynaklanan avantajlar sayesinde Osmanlı yönetimiyle uyumlu bir ilişki geliştirmişlerdir. Bu durum, Hroch'un kavramlarının Arnavutlar açısından yetersiz kalabileceğini düşündürmektedir. Arnavutlar, ciddi bir kültürel veya dilsel baskıya maruz kalmadıkları gibi, Osmanlı idaresine aktif olarak entegre olmuştur. Öte yandan, Bulgarlar açısından durum daha karmaşıktır. Bulgarlar, özellikle dini alanda, Fener Rum Patrikhanesi'nin egemenliği altında bir tür "baskılanma" deneyimi yaşadıkları

söylenebilir. Bu bağlamda bir sonuç olarak Bulgarca ayinlerin yasaklanması, dini hiyerarşinin Rum ruhban sınıfı tarafından domine edilmesi ve kültürel kimliklerinin bu çerçevede zayıflatılmaya çalışılması, Bulgarlar arasında milli bilincin filizlenmesine neden olmuştur. Ancak bu baskılar doğrudan Osmanlı merkezi otoritesinden değil, Osmanlı'nın dini yapıyı yönetme biçiminden ve Fener Rum Patrikhanesi gibi araçlar üzerinden yürütülen politikalardan kaynaklanmıştır. Dolayısıyla, Bulgarlar açısından bir “ezilme” durumu ifade edilebilir; ancak bunun kaynağını yalnızca Osmanlı yönetimine indirgemek eksik bir analiz olacaktır. Bu bağlamda, Hroch'un “ezilen” veya “baskın olmayan etnik grup” kavramlarının, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı etnik grupların tarihsel deneyimlerini açıklamak açısından sınırlı olduğu şeklinde bir sonuçtan da bahsetmek mümkündür. Arnavutlar ve Bulgarlar gibi grupların Osmanlı dönemi dinamikleri, sosyal yapıları ve kültürel dönüşümleri doğrultusunda ele alındığında, bu kavramların farklı bağlamlarda incelenmesi ve Osmanlı dönemi çokuluslu yapısındaki geniş sosyal ve dini faktörlerle birleştirilmesi gereklidir. Bu açıdan, Hroch'un kavramları yalnızca Osmanlı merkezinin uyguladığı politikalarla değil, aynı zamanda dinî yapılar, kültürel çatışmalar ve dış güçlerin müdahalesi gibi daha geniş bir çerçeveye birlikte değerlendirildiğinde daha açıklayıcı bir analiz ortaya konabilir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arnavut ve Bulgar milli hareketleri, başlangıçta dar bir entelektüel elitin liderliğinde, dil ve kültür gibi ulusal meseleler etrafında şekillenmiş, ancak farklı sosyo-ekonomik ve dini dinamikler nedeniyle birbirinden farklı gelişim süreçleri izlemiştir. Bulgar milliyetçiliği, Ortodoks Hristiyan kimliği ve kilise etrafında erken bir dönemde örgütlenmiş, basılı materyallerin yaygınlaşması ve ekonomik olarak güçlenen bir burjuva sınıfının desteğiyle kitleselleşmiştir. Buna karşılık, Arnavut milliyetçiliği, dini çeşitlilik (Müslüman, Katolik, Ortodoks) ve yazılı dil eksikliği gibi faktörler nedeniyle daha geç ortaya çıkmış, ancak Avusturya-Macaristan ve İtalya gibi Büyük Güçlerin desteği ve Arnavut aydınlarının kültürel uyanış çabaları sayesinde ivme kazanmıştır. Bulgarlar, Osmanlı'dan bağımsızlık elde etme yönünde erken bir siyasi bilinç geliştirmişken, Arnavutlar başlangıçta özerklik talep etmiş; ancak İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi politikaları, bu talebin bağımsızlık arayışına dönüşmesine yol açmıştır. Büyük Güçlerin Balkanlar'daki etkisi, her iki milliyetçilik hareketinin yönünü belirlemiş, Rusya'nın Bulgar milliyetçiliğine, Avusturya-Macaristan'ın ise Arnavut hareketine verdiği destek, bu hareketlerin

uluslararası arenada tanınmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bulgarların ekonomik canlanma ve kültürel altyapı avantajları, onların ulusal bilinçlenme süreçlerini hızlandırırken, Arnavut milliyetçiliği ancak 19. yüzyılın sonlarında etkili bir şekilde örgütlenebilmiştir. Hroch'un milli hareketlerin gelişim aşamaları teorisine göre, her iki hareket de entelektüel hazırlık (A aşaması), yurtsever örgütlenme (B aşaması) ve kitlesel mücadele (C aşaması) süreçlerini takip etmiş, ancak bu aşamaların gerçekleşme hızları ve dinamikleri, toplumsal, kültürel ve uluslararası faktörlere bağlı olarak farklılık göstermiştir.

Gelecekte milliyetçilik çalışmalarında, Miroslav Hroch'un teorilerinin farklı coğrafyalardaki geçerliliğinin incelenmesi, önemli bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır. Hroch'un milli hareketlerin üç aşamalı gelişim modeli, özellikle Kafkasya, Kürt milliyetçiliği ve benzeri etnik hareketlerin incelenmesinde ele alınmalıdır. Bu bağlamda, dil, tarih ve kültürel miras gibi unsurların entelektüel hazırlık (A evresi), örgütlenme ve ajitasyon (B evresi) ile kitlesel destek (C evresi) süreçlerinde nasıl işlediği dikkatle incelenmelidir. Dijitalleşme ve sosyal medyanın, azınlık gruplarının ulusal bilincini oluşturma ve yayma süreçlerindeki rolü de bu alanda yeni bir perspektif sunmaktadır. Bu platformlar, "hayali cemaatler" in inşasında ve diasporaların etkileşim ağlarının genişletilmesinde belirleyici bir etki yaratmaktadır. Kürt milliyetçiliği özelinde ise, dilsel çeşitlilik ve dini ayrışmaların milliyetçi söylemleri nasıl şekillendirdiği ve bu durumun teorik çerçeveye nasıl entegre edilebileceği üzerinde durulmalıdır. Küreselleşme, ekonomik eşitsizlik ve sınırların yeniden tanımlanması gibi çağdaş dinamikler ise Hroch'un modelini günümüz bağlamında dönüştürmek için yeni analiz alanları sunmaktadır. Bu nedenle, geçmişe dönük analizlerle sınırlı kalınmamalı; milliyetçiliğin gelecekteki biçimlerine dair çok boyutlu ve disiplinlerarası bir yaklaşım geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, M., & Bilir, H. (2014). Gerçek Bir Âlim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2014(1), 114-122.
- Acun, F. (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması. *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt 3, İlkçağ, ss. 899-908). Yeni Türkiye Yayınları.
- Acun, F. (2007), Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Değişme ve Süreklilik, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2007, ss.39-64
- Adanır, F. (2001). *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin oluşumu* (Y. Alogdan, Çev.). Sarmal Yayınları.
- Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908-1914*. (Çev. N. Yavuz). İstanbul: Kaynak Yayınları
- Ahmad, F. (2014). *The Young Turks And The Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, And Arabs, 1908-1918*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Ahmad, F. (2021). *Jön Türkler: Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918* (T. Demirel, Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2008), Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, s. 9-84.
- Alpan, N. P. (1982). *Arnavutluk'un Bağımsızlığı ve Avlonyalı İsmail Kemal*, Ankara: Ulucan Matbaası.
- Altan, M. (2013). *Uluslararası Ekonomi Politik*. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir
- Amin, S. (1997). *Emperyalizm ve Eşitsiz gelişme* (S. Lim, Çev.). Kaynak Yayınları. (İkinci baskı)
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (İ. Savaşır, Çev.). Metis Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1983). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1918-1980)*. Ankara.
- Arnason, J. P. (2006). Nations and nationalisms: Between general theory and comparative history. G. Delanty ve K. Kumar (Ed.), İçinde. *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism* İçinde (ss. 44-56). London: SAGE.
- Arslan, Z. (2005). *Anayasa Teorisi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Arslan, A. (2006). Arnavutça Eğitime Geçiş ve Buna Karşı Osmanlı Yönetiminin Tavrı, *Balkanlarda İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri Tiran*, Arnavutluk, 4 – 7 Aralık 2003, IRCICA, İstanbul.
- Atik, T. (2023). *19. yüzyılda Bulgar milliyetçiliği: Kuramsal bir yaklaşım* (Yayınlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Aydın, M. (2005). *Balkanlar'da İsyan: Osmanlı-İngiliz Rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*. Yeditepe Yayınevi.
- Aydın, M. A. (1994). Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye. “*TDV İslâm Ansiklopedisi*”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-i-ahkam-i-adliyye> (Erişim: 24.01.2024).
- Ayni, M. A. (1997). *Ulusçuluk (Milliyetçilik)*. N. H. Neyzi (Der.). Peva Yayınları.
- Babuna, A. (2000) The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic identity superseding religion, *Nationalities Papers*, 28:1, 67-92, DOI: 10.1080/00905990050002461
- Balibar, E & Wallerstein, I.(2007). *Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji*. Irk Ulus Sınıf. (Çev: N. Ökten). 5. Baskı. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Barkey, K. (2011). *Eşkıyalar Ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* (Z. Altok, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Berend, I. T. (2003). *History Derailed: Central and Eastern Europe İn The Long Nineteenth Century*. Univ of California Press.
- Berger, S. (2006). National Movements. İçinde. *A Companion to Nineteenth-Century Europe*, Blackwell Publishing Ltd, ss.178–192, <https://doi.org/10.1002/9780470996263.ch14>
- Berger, S. (2019). Historians, Nationalism Studies, And The Economy. *Nationalism and the Economy. Explorations into a Neglected Relationship*, Budapest, 23-41.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Bilgi Yayınevi.
- Beydilli, K. (2010). Şark Meselesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38, 352-257.
- Birecikli, İ. B. (2010). *Arnavutlar ve Arnavutluk sorunu 1908-1914* (Yayınlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bloch, M. (1993). *Feodal toplum* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: Savaş Yayınları.
- Blumi, I. (2002). The Role Of Education İn The Formation Of Albanian Identity nnd Its Myths. İçinde. *Albanian identities: myth, narratives and politics/Schwandner-Sievers, Stephanie* (ss. 36-59).

- Blumi, I. (2010). *Rethinking The Late Ottoman Empire: A Comparative Social And Political History Of Albania And Yemen, 1878-1918*. Gorgias Press.
- Blumi, I. (2011). *Reinstating The Ottomans: Alternative Balkan Modernities, 1800-1912*. Palgrave Macmillan.
- Bozbora, N. (1997). *Osmanlı yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut ulusçuluğu'nun gelişimi* (1. baskı). Boyut Kitapları.
- Bozbora, N. (2012a). Failures and Achievements of Albanian Nationalism in the era of Nationalism. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi-Trakya Üniversitesi*, 1(1), 3-22.
- Bozbora, Nuray, (2012), 'Albanian Perception of 1908 Revolution and Its Effects on Albanian Nationalism', *IBAC*, Vol.2, ss. 623-644.
- Bozkurt, G. (1989). *Gayrı Müslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu (1839-1914): Alman İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Breuilly, J. (1996). Approaches to nationalism. İçinde. *Mapping the nation*. G. Balarikshnan (Ed.), London: Verso
- Breuilly, J.(1993). *Nationalism and the State*, 2nd edn. Manchester: Manchester University Press
- Bulut, M. (2012). Osmanlı Ekonomi Politigi'ne Yeniden Bir Bakış. *bilig*, 62(31.01)
- Calhoun, C. (2012). *Milliyetçilik*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cihan, A. (2007). *Osmanlı'da Eğitim*. 3F Yayınları.
- Cin, H. (1992). *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Clark, E. C. (2014). Osmanlı Sanayi Devrimi. H. İncelik, & M. Seyitdanlıoğlu, içinde. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İncelik, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Clayer, N. (2002). The myth of Ali Pasha and the Bektashis: The construction of an 'Albanian Bektashi national history'. İçinde. *Albanian identities: Myth and history* (pp. 127-133). London.
- Clayer, N. (2005) "Albanian Students of the Mekteb-i Mülkiye: Social Networks and Trends of Thought." İçinde. *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, 289–309. London: Routledge.
- Clayer, N. (2013). Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri. *Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Crampton, R. J. (2007). *Bulgaria*. Oxford University Press, USA.

- Crampton, R. J.(2005). *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press
- Csaplár-Degovics, K. (2022). Albanian Nation-Building and Austria–Hungary. The Development of a Southeast European People into a Modern Nation. *Foreign Policy Review*, 21(1), 6-30.
- Çadircı, M. (1988). Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856). *BELLETEN*, 52(203), 601-626. <https://doi.org/10.37879/belleten.1988.601>
- Çadircı, M. (1991). Namik Kemal’in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2(2). https://doi.org/10.1501/OTAM_00000000323
- Çadircı, M. (1991a). Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15(26), 153-167. https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000051
- Çadircı, M. (2014). “Tanzimat’ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler”. içinde *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Çavdar, T. (1974). *Millî Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*. Kız Yayınları.
- Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çelik, B. (2004a). *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet döneminde Arnavut ulusçuluğu ve Arnavutluk sorunu*. Buke Kitapları.
- Çelik, B. (2004b). Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç Bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutların Patrikhane’den Ayrılma Çabaları. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 16(16), 131-150.
- Daskalov, R. (1994). *Building Up a National Identity: The Case of Bulgaria*. European Institute-Political and Social Sciences.
- Daskalov, R. (2013). Bulgarian-Greek dis/entanglements. İçinde R. Daskalov & T. Marinov (Eds.), *Entangled histories of Balkans* (Vol. I): National ideologies and language policies (ss. 149-239). Brill.
- Daskalova, K. (2017). Developments in Bulgarian Education: From the Ottoman Empire to the Nation-State and beyond, 1800-1940s, *Espacio, Tiempo y Educación*, 4(1), 1-29.
- Dauti, D.,(2018) *Britain, the Albanian Question and the Demise of the Ottoman Empire 1876- 1914*”, Leeds.
- Dauti, F. (2022). *Son Osmanlı Döneminde Arnavut Milliyetçiliğinin Doğuşu* (Yayımlanmamış Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Davison, H. R. (2016). *Osmanlı Türk Tarihi: 1774-1923 Batı Etkisi*. (Çev. Mehmet Moralı). İstanbul: Alfa Yayınları.

- Davison, R. (1963). *Reform in the Ottoman Empire 1856—1876*. Princeton University Press.
- Dede, K. (2015). *Türk Ulusunun İnşası Sürecinde Romanın Rolü: 1923-1938*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Delanty, G. (2003). The persistence of nationalism: Modernity and discourses of the nation. *Handbook of historical sociology*, 287-300.
- Delanty, G. & O'Mahony, P. (2002). Modernity, Nationalism And Social Theory: A General Outline. İçinde *Nationalism and social theory: Modernity and the recalcitrance of the nation* (ss. 1-27). SAGE Publications Ltd.
- Demir, Ş. (2015). XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 0, sy, 13, 435-47.
- Deringil, S. (2002). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- Deringil, S. (2017). *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*. İletişim Yayınları.
- Detrez, R. (1994). Het Osmaanse millet-systeem. İçinde R. Detrez & J. Blommaert (Eds.), *Nationalisme: kritische opstellen* (ss. 290-303). EPO/De Geus.
- Detrez, R. (2013). Pre-national identities in the Balkans. İçinde. *Entangled histories of Balkans (Vol. I): National ideologies and language policies*, R. Daskalov & T. Marinov (Eds.), (ss. 13-65). Brill.
- Detrez, R. (2015). “The Orthodox Christian Community in Ottoman Ohrid in the Pre National Period (Late 18th and Early 19th Century)”, İçinde. *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, Vol I, Dimitris Stamatopoulos (ed.), Isis Press, İstanbul, ss. 29-46.
- Deutsch, K. W. (1966). *Nationalism and Social Communication*. Cambridge: M.I.T. Press.
- Doja, A. (2012). The politics of religious dualism: Naim Frashëri and his elective affinity to religion in the course of 19th-century Albanian activism. *Social Compass: International Review of Sociology of Religion*, 60(1), 115-133. <https://doi.org/10.1177/0037768612471770>
- Duijzings, G. (2002). Religion and the politics of ‘Albanianism’: Naim Frashëri’s Bektashi writings. İçinde. *Albanian identities: Myth and history* (ss. 60-69). London.
- Durham, M. Edith, (1090), *High Albania*, Edward Arnold, Londra.

- Dursun, D. (1986). Osmanlı Yönetim Sisteminde Timar Kurumu ve Din Bürokrasisi Arasındaki İlişkiler Üzerine. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 161-169.
- Dursun, D. (2006). Türk Siyasetinde “Merkez” ve “Kenar” Eksenleri Arasında Seyreden Değişim Sürecinde Seçimlerin Rolü. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 124-133.
- Dutt, A. K. (2018). From Political Economy to Economics and Back Again?. İçinde. P. Ray, R. Sarkar y A. Sen (Eds.), *Economics, Management and Sustainability*. Singapore: Springer, ss. 27-52.
- Eley, G. & R. G. Suny (1996). Introduction: From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation, İçinde G. Eley and R. G. Suny (eds), içinde *Becoming National: A Reader*, New York and Oxford: Oxford University Press,
- Elsie, R. (2019). *The Albanian Bektashi: History and Culture of a Dervish Order in the Balkans*. Bloomsbury Publishing.
- Engelhardt (1999), *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları
- Ersoy, M. Â. (2003). *Safahat* (M. Ertuğrul Düzdağ, Haz.). 30. b. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Ertuğrul, H. (2002). Türk Toplumunda Azınlık Okullarının Yoğunlukla Açıldığı Yerler ve Dönemler. *Askeri Tarih Bülteni*, 27(52), Ankara.
- Eryılmaz, B. (1990). *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları.
- Eryılmaz, B. (2017). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İşaret Yayınları.
- Evered, E.Ö. (2012). *Empire and Education Under The Ottomans: Politics, Reform, and Resistance From The Tanzimat To The Young Turks*. London: I.B. Tauris.
- Faroqhi, S. (2005). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam* (E. Kılıç, Çev.). Tarih Vakfı. (5 Basım).
- Fetzer, T. (2022). Beyond ‘Economic Nationalism’: Towards A New Research Agenda For The Study Of Nationalism İn Political Economy. *Journal of International Relations and Development*, 25(1), 235-259.
- Findley, C. (2010). *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789–2007*. Yale University Press.
- Findley, C. V. (1986). Economic Bases Of Revolution and Repression İn The Late Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*, 28(1), 81-106.
- Findley, C. V. (2019). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Firkatian, M. A. (1996). *The Forest Traveler: Georgi Stoikov Rakovski and Bulgarian Nationalism*. Peter Lang.
- Fischer, B. (2014). Albanian nationalism and Albanian independence. *Seeu Review*, 10(1), 25-38.
- Fischer, B. J., & Schmitt, O. J. (2022). *A concise history of Albania*. Cambridge University Press.
- Fortna, B. C. (2005). *Mekteb-i Humayun: Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*. İletişim Yayınları.
- Frantz, E. A. (2011). Catholic Albanian warriors for the Sultan in late Ottoman Kosovo: The Fandi as a socio-professional group and their identity patterns. İçinde. H. Grandits, N. Clayer, & R. Pichler (Eds.), *Conflicting loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and nation-building* (ss. 182–201). I. B. Tauris.
- Frijhoff, W., & Spies, M. (2004). *Dutch culture in a European perspective: Accounting for the past, 1650–2000*. Assen: Van Gorcum.
- Gawrych, G. W. (1983). Tolerant dimensions of cultural pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian community, 1800–1912. *International Journal of Middle East Studies*, 15(4), 519-536.
- Gawrych, G. W. (2006). *The Crescent And The Eagle: Ottoman Rule, Islam and The Albanians, 1874–1913*. I. B. Tauris.
- Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*. (çev. B. Ersanlı, G. G. Özdoğan). İstanbul: Hil Yayınları.
- Gellner, E. (2012). *Milliyetçiliğe Bakmak*. (S. Coşar, S. Özertürk, & N. Soyarik, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Genç, M. (1999). 19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 6, 1-8.
- Genç, M. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (Vol. 186). Ötüken Neşriyat AŞ.
- Georgeon, F. (2006). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*. (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Geyikdağı, V. N. (2011). *Foreign Investment In The Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854-1914*. Tauris Academic Studies
- Giddens, A. (1985). *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity Press

- Gjoci, B. (2022): History of the Albanian system of education: Echoing the secret workings of national life, *Paedagogica Historica*, DOI: 10.1080/00309230.2022.2035780
- Glenny, M. (2012). *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-2012: New and Updated*. House of Anansi.
- Greenfeld, L. (1992). *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Greenfeld, L. (2005). 'Nationalism and the Mind', *Nations and Nationalism*, 11 (3), 325–41.
- Greenfeld, L. (2006). *Nationalism and the Mind: Essays on Modern Culture*. Oxford: Oneworld Publications.
- Grzymala-Busse, A. (2019). Religious nationalism and religious influence. İçinde *Oxford research encyclopedia of politics*.
- Guy, N. C. (2008). *Ethnic nationalism, the Great powers and the question of Albanian independence, 1912-1921*, Durham theses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: <http://etheses.dur.ac.uk/1356/>
- Güneş, M. (2017). Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3(3), 12-26.
- Gürsel, S. (1985). *Osmanlı Dış Borçları, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*. Türkiye Ansiklopedisi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hacısalihoglu, M. (2008). Jön Türklerin Balkan Politikası (1908-1913). *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (24), 99-127.
- Hall, J. A. (2006). Structural approaches to nations and nationalism. İçinde. G. Delanty & K. Kumar (Ed.), *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism* (ss. 38-40). London: SAGE Publications.
- Hanioglu, M. Şükrü (1985). *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hayes, C. J. H. (2010). *Milliyetçilik bir din* (M. Çiftkaya, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Hearn, J. (2006). *Rethinking nationalism: A critical introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Hechter, M. (1977). *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*. London: Routledge & Kegan Paul
- Hechter, M., Kuyucu, T., & Sacks, A. (2006). Nationalism and direct rule. *Handbook of Nations and Nationalism*, ed. Gerard Delanty, and Krishan Kumar, 84-93. Sage Publications.

- Heckscher, E. (1994). *Mercantilism*, 2 Vol. London: Routledge.
- Hobsbawm E. (2003). *Sermaye Çağı 1848-1875*. Çev. B.Sina Şener, Ankara: Dost.
- Hobsbawm, E. (2003a). *Devrim Çağı*. Çev.: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Hobsbawm, E. (2006). Giriş: Gelenekleri icat etmek. İçinde. E. Hobsbawm & T. Ranger (Eds.), *Geleneğin icadı* (M. M. Şahin, Çev.) (ss. 1-18). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Hobsbawm, E.(1996). 'Ethnicity and Nationalism in Europe Today', in G.Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*. London and New York: Verso. ss. 255–66
- Hobsbawm, Eric. (1993). *Milletler ve milliyetçilik, 1780'den günümüze program, mit ve gerçeklik*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hobsbawm, E. (1999). *İmparatorluk çağı* (V. Aslan, Çev.). Dost Yayınları.
- Hozic, Aida A. (2006). The Balkan Merchants: Changing Borders and Informal Transnationalization, *Ethnopolitics: Formerly Global Review of Ethnopolitics*, 5:3, 243-256, DOI: 10.1080/17449050600911059
- Hroch, M. (1989). How much does Nation formation depend on Nationalism?. *East European Politics and Societies*, 4(01), 101-115.
- Hroch, M. (1993). Linguistic programme—romanticism—nationalism (the czech case). *History of European ideas*, 16(1-3), 293-298.
- Hroch, M. (1995). National Self-Determination from a Historical Perspective. *Canadian Slavonic Papers*, 37(3/4), 283-299.
- Hroch, M. (1996). Nationalism and national movements: comparing the past and the present of Central and Eastern Europe. *Nations and Nationalism*, 2(1), 35-44.
- Hroch, M. (1996a). *From national movement to the fully-formed nation: The nation-building process in Europe*. In G. Balakrishnan (Ed.), *Mapping the nation* (ss. 78–98). Verso.
- Hroch, M. (1998). Real and constructed: the nature of the nation, İçinde Hall, John A. (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 91-106.
- Hroch, M. (2004). Why did they win? Preconditions for successful national agitation. In L: B.R. DeWever, B.A. DeWever, V. Lambert, & M. Van Ginderachter (eds.), *National identities & national movements in European history*. Belgish Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 34 (4), 645-655.

- Hroch, M. (2006). Modernization and communication as factors of nation formation. içinde, G. Delanty, & K. Kumar *The SAGE handbook of nations and nationalism* (ss. 21-32). SAGE Publications Ltd
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*. (çev. A. Özdemir). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hroch, M. (2012). Three Encounters with Karl W. Deutsch. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 48(06), 1115-1129.
- Hroch, M. (2013). National Movements in the Habsburg and Ottoman Empires. J. Breuilly (der.), *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*. (Oxford: Oxford University Press) ss. 175-198.
- Hroch, M. (2015a). *European nations: explaining their formation*. Verso Books.
- Hroch, M. (2015b). Nationalism, Historical Aspects of: The West. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*. Year 2015, ss. 283–289.
- Hroch, M. (2015c). Is There a Southeast European Type of Nation-Formation?. D. Stamatopoulos (Ed.), *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, Cilt. 1. National Movements and Representations içinde (ss. 13-29). İstanbul: The Isis Press.
- Hroch, M. (2019). Asynchronicity of National Movements. *Studies on National Movements*, 4(1).
- Hroch, M. (2020). The nation as the cradle of nationalism and patriotism. *Nations and Nationalism*, 26(1), 5-21.
- Hroch, M. (2021). National Movements with and without Religion: The Nation and Religion in a Historical Perspective. *Studies in Religion/Sciences Religieuses*, 50(4), 493-512.
- Hroch, M. (2022) National Romanticism. *Studies on National Movements*, 10, 74–94. doi:10.21825/snm.85742
- Hupchick, D.P. (2002). *The Balkans from Constantinople to Communism*, New York and Basingstoke: Palgrave.
- Hutchinson, J. (2005). *Nations as zones of conflict*. SAGE Publications.
- Ichijo, A., & Uzelac, G. (Eds.). (2005). *When is the nation? Towards an understanding of theories of nationalism*. Routledge.
- Issawi, C. (2014). The transformation of the economic position of the millets in the nineteenth century. İçinde. B. Braude (Ed.), *Christians & Jews in the Ottoman Empire* (ss. 159-185). Lynne Rienner Publishers.

- İnalcık H. (2014). Tanzimat nedir?, H. İnalcık, & M. Seyitdanlıoğlu, İçinde. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, H. (1950). İskender Bey. *İslam Ansiklopedisi*, 22, 1079-1082. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.
- İnalcık, H. (1992). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi – Doktora Tezi'nin 50. Yılı*. Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev: H. Berktaş, Eren Yay. İstanbul.
- İnalcık, H. (2010). *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*. Timaş Yayınları.
- İnalcık, H. (2016). *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2022). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I* (1. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (1958). Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 13(02).
- İnalcık, H. (2005). Balkanlar ve Türkler. *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, 3, 20-44.
- James, P. (2006). State formation: from kingdoms and empires to nation-states. In *Globalism, Nationalism, Tribalism: Bringing Theory Back in* (Vol. 2, pp. 207-230). SAGE Publications Ltd, <https://doi.org/10.4135/9781446217603>
- Jazexhiu, O. (2024). *Osmanlılardan İliyahılara: 20. yüzyıl Arnavutluğu'nda millet olmaya geçiş* (H. E. Bedirhanoglu-Özgür Gündiken, Çev.). 1. baskı. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Jelavich, B. (1973). *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question, 1870-1887*. Bloomington: Indiana University Press.
- Jelavich, B. (1991). *Russia's Balkan entanglements, 1806-1914*. Cambridge University Press.
- Jelavich, B. (2009). *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*. (Çev. İhsan Durdu). İstanbul: Küre Yayınları.
- Jelavich, B. (2009a). *Balkan tarihi 2: 20. yüzyıl* (Z. Savan & H. Uğur, Çev.; 2. baskı). Küre Yayınları.
- Jelavich, B., & Jelavich, C. (2000). *The Establishment Of The Balkan National States: 1804-1920*. University of Washington Press.

- Kaltsounis, T. (1995). Education And The New Nationalism İn The Balkans: The Case Of Albania. *Balkan studies*, 36(1), 137-150.
- Karakasidou, A. N. (2010). *Buğday Tarlaları Kan Tepeleri: Yunan Makedonyasında Millet Olma Aşamasına Geçiş Süreçleri, 1870-1990* (N. Elhüseyni, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karakışla, Y. (1998). Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923. *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-11950*, (derl.) Donald Quartaert & E.J.Zürcher), İstanbul: İletişim.
- Karal, E. Z. (2014). *Osmanlı Tarihi Cilt IV Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karpat, H. K. (2007). *Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi: 1876-1980. E. Soğancılar, Çeviri*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, K. (1997). The Balkan national states and nationalism: Image and reality. *Islamic studies*, 36(2-3), 329-359.
- Karpat, K. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830-1914) demografik ve sosyal özellikleri* (B. Tırnakçı, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Karpat, K. (2010). *Türk Demokrasisi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*. İstanbul: Timaş.
- Karpat, K. H. (2006). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. İmge Kitabevi.
- Karpat, K. (2004). *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Ankara.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 3. Baskı. İstanbul.
- Kazıcı, Z. (2014). *Osmanlı’da Vergi Sistemi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kemeç, A., ve Yıldızan, A. P. (2018). Gelişmişlik Düzeyi Farklı Ülkelerdeki Metropol Kentlerin (Londra, İstanbul, Dakka) Karşılaştırılması. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, 1:16- 26.
- Keyder, Ç. (1985): “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3, 642-652.
- Keyder, Ç. (2005). *Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne*, (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kılınçoğlu, D. T. (2015). *Economics and capitalism in the Ottoman Empire*. London and New York: Routledge.
- Kiel, M. (2008). Rusçuk, *DİA*, Cilt 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdulhamid devri Doğu Anadolu politikası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kofos, E. (1982). Greek reaction to developments leading to the Albanian league of Prizren. *Balkan Studies*, 23(2), 349-362.
- Koloğlu, O. (1985). *Türkçe-Dışı Basın. Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1, 94-98.
- Kostandov, G. (2011). *İstanbullu Bulgarlar ve eski İstanbul*. Kreatif.
- Kumar, K. (2006). Nationalism and the historians. In *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism* (ss. 7-20). SAGE Publications Ltd, <https://doi.org/10.4135/9781848608061>
- Kumar, K. (2013). *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. Dost Yayınevi.
- Küçük, B. (2022). *Arnavut milliyetçiliği ve Derviş Hima (İbrahim Naci)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Kyrias, P. (2014). *The school for girls Kortcha*. Republished in Tirana by the Institute of Albanian & Protestant Studies. <https://instituti.org/wp-content/uploads/2014/09/1913-QIRIAZI-P-The-School-for-Girls.pdf>
- Lampe, J. R., & Jackson, M. R. (1982). *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Vol. 10). Indiana University Press.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev: Metin Kırıatlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Llobera, J. R. (1999). Recent theories of nationalism (WP núm. 164). *Institut de Ciències Polítiques i Socials*.
- Lubonja, F. (2002). Between the glory of a virtual world and the misery of a real world. *İçinde. Albanian identities: Myth and history*, 91-103.
- Ma'oz, M. (2014). Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumunu Üzerindeki Etkisi. *İçinde Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Maden, F. (2013). Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler. *Avrasya Etüdleri*, 44(2), 136-171.

- Malcolm, N. (2002). Myths of Albanian national identity: some key elements, as expressed in the works of Albanian writers in America in the early twentieth century. İçinde. *Albanian identities: Myth and history*, 70-87.
- Maleckova, J. (2022), Hroch in Turkey, Symposium for Miroslav Hroch. *Nations and Nationalism*.
- Mardin, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e iktisadi düşüncenin gelişmesi (1838-1918). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi*, 3, 618-634.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 4. İstanbul: İletişim Yay.
- Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (M. Türköne, F. Unan ve İ. Erdoğan, Çev.). İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (1990). *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838 1918)*. Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler II, İstanbul: İletişim. 51-115.
- Maxwell, A. (2010). Typologies and phases in nationalism studies: Hroch's A-B-C schema as a basis for comparative terminology. *Nationalities Papers*, 38(6), 865-880. <https://doi.org/10.1080/00905992.2010.515970>
- Mazower, M. (2000). *The Balkans: A short history*. Modern Library.
- Miller, C. L. (2017). American Missionaries And The Formation Of Modern Bulgarian National Consciousness. *East European Quarterly*, 45.
- Misha, P. (2002). Invention of nationalism: Myth and amnesia. In S. Schwandner-Sievers & B. J. Fischer (Eds.), *Albanian identities: Myth and history*. Indiana University Press.
- Myzyri, H. (2007). *National Education During The Albanian Renaissance 1884-1912*. Mileniumi i Ri.
- Nairn, T. (1977). *The Break-Up Of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*. New Left Books.
- Naxidou, E. (2012). The Routes to the Bulgarian National Movement. Simultaneously Homogenous and Polymorphous. *ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 25-42.
- Naxidou, E. (2016). National interpretations of misfortune and welfare: The paradigm of the intellectuals of the Bulgarian Revival. İçinde E. Davidova (Ed.), *Wealth in the Ottoman and Post-Ottoman Balkans: A Socio-Economic History* (ss. 189-204). I.B. Tauris.
- Nixon, N. (2010). Always already European: The figure of Skënderbeg in contemporary Albanian nationalism. *National Identities*, 12(1), 1-20. <https://doi.org/10.1080/14608940903542540>

- Nurdoğan, A. M. (2013). II. Abdülhamit döneminde Kosova'daki gayrimüslim okullaşma ve Babıali'nin bu okullara yönelik politikası. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi (KUYEB)*, 13(1), 557-584.
- Olgun, S. (2015). XIX. yüzyılın İkinci Yarısında Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (Doktora tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ortaylı, İ. (1985). Balkanlarda milliyetçilik. İçinde. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (ss. 1026-1031). İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1991). Osmanlı Bulgar basını üzerine notlar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15(26), 253-260.
- Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul: Merkez Kitaplar.
- Ortaylı, İ. (2018). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 49 Baskı, Kronik Kitap, İstanbul
- Öksüz, E. (1980). Feodal düzen ve sosyal değişimler. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (18), 81-92.
- Özkırmı, U. (1999). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*. Sarmal.
- Özkırmı, U. (2010). *Theories of nationalism: A critical introduction* (2nd ed.). Palgrave Macmillan
- Pagano, U. (2003). Nationalism, development and integration: the political economy of Ernest Gellner, *Cambridge Journal of Economics*, vol. 27, no. 5, 623-46
- Palairat, M. R. (1997). *The Balkan Economies c. 1800-1914*. Cambridge Books.
- Palalı, İ. (2021). Osmanlı Devletinde İlköğretimde Yenileşme ve Urfa İlk Mektepleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127(250), 83-102.
- Pamuk Ş., (2007a). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (1985a): "19.Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3, ss.653-665
- Pamuk, Ş. (1985b): "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3, 718-723.
- Pamuk, Ş. (2006). Estimating economic growth in the Middle East since 1820. *The Journal of Economic History*, 66(3), 809-828.
- Pamuk, Ş. (2007). *Dünya'da ve Türkiye'de iktisadi büyüme (1820-2005)* (No. 49). Türkiye Bilimler Akademisi.
- Pamuk, Ş. (2012a). *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.

- Pamuk, Ş. (2012). *Osmanlıdan Cumhuriyete: Küreselleşme, İktisat Politikaları Ve Büyüme* (No. 1611). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2015). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Penchev, P. (2016). Defining Economic Nationalism on the Basis of 19th Century Bulgarian Experience. *History of economic ideas*, 24(1), 83-104.
- Pula, B. (2011). *State, Law, and Revolution: Agrarian Power and The National State In Albania, 1850-1945* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Michigan Üniversitesi.
- Puto, A. (2009). *The Idea Of Nation During The Albanian National Movement 1878–1912* (Yayımlanmamış doktora tezi, Department of History and Civilization).
- Quataert, D. (1998). Selanik'teki işçiler 1850-1912. İçinde. *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (D. Quataert & E. J. Zürcher, Eds., (ss. 97-122). İletişim Yayınları.
- Rieffer, B. A. J. (2003). Religion and Nationalism Understanding the Consequences of a Complex Relationship. *Ethnicities*, 3(2), 215-242.
- Robarts, A. (2016). Reconstruction, resettlement, and economic revitalization in pre-Tanzimat Ottoman Bulgaria. İçinde E. Davidova (Ed.), *Wealth in the Ottoman and Post-Ottoman Balkans* (ss. 71-84). I.B.Tauris.
- Roger, A. (2008). *Milliyetçilik kuramları*. Versus Yayınları.
- Roudometof, V. (2001). *Nationalism, globalization, and orthodoxy: The social origins of ethnic conflict in the Balkans*. Greenwood Press.
- Rrapaj, J., & Kolasi, K. (2013). The Curious Case of Albanian Nationalism: the Crooked Line from a Scattered Array of Clans to a Nation-State. *The Turkish Yearbook of International Relations*, (44).
- Sabev, O. (2015). Boğaziçi kıyılarında hayata hazırlanmak: Osmanlı İstanbul'u'nda okumuş Bulgarlar üzerine bazı gözlemler. İçinde *Osmanlı İstanbul'u: III. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu bildirileri* (25-26 Mayıs 2015).
- Sadoğlu, H. (2016). Balkanlar'da Milliyetçilik ve Din. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 1-10.
- Sakaoğlu, N. (1991). *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sami, Ş. (2018). *Besa Yahut Ahde Vefa* (İ. Morina, Haz.). Üsküp: Longos-A.

- Sampimon, J. (2006). *Becoming Bulgarian: the articulation of Bulgarian identity in the nineteenth century in its international context: an intellectual history* (Vol. 5). Amsterdam: Pegasus.
- Sarç, Ö. C. (1940). Tanzimat ve Sanayimiz. İçinde. *Tanzimat I* (Maarif Vekâleti). İstanbul: Yayını.
- Sayar, A. G. (2001). *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla*, İstanbul: Ötüken Yayınları
- Seyitdanlıoğlu, M. (2014). Tanzimat dönemi Osmanlı sanayii. İçinde H. İnalcık & M. Seyitdanlıoğlu (Ed), *Tanzimat: Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (ss. 711-728). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Shaw, S. (1985). Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu. (A. Günlük Çev.). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi içinde*, 4, 1002-1006.
- Shaw, S. J., and E. K. Shaw. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2, Reform, Revolution, and the Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sinno, A. (2011). *Osmanlı'nın sancılı yıllarında Araplar-Kürtler Arnavutlar 1877-1881* (Ahsen Batur, Çev.). Selenge Yayınları.
- Skendi, S. (1953). Beginnings of Albanian nationalist and autonomous trends: the Albanian League, 1878-1881. *American Slavic and East European Review*, 12(2), 219-232.
- Skendi, S. (1954). Albanian political thought and revolutionary activity, 1881-1912. *Südost Forschungen*, 13, 159-199.
- Skendi, S. (1967). *The Albanian National Awakening 1878-1912*. Princeton: Princeton University Press
- Skousen, M., , Ö. (2011). *İktisadi düşünce tarihi: Modern iktisadın inşası büyük düşünürlerin hayatları ve fikirleri*. Liberte Yayınları.
- Smakaj, G. (2022). *İttihat ve Terakki ve Arnavut Meselesi (1908-1913)*. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Doktora Tezi). Antalya.
- Smith, A. D. (1983). *Theories of nationalism*. Bloomsbury Academic.
- Smith, A. D. (1994). *Millî Kimlik*. (çev. B. S. Şener). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Smith, A. D. (2002). *Ulusların Etnik Kökeni*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları
- Smith, A. D. (2003). *Nationalism and Modernism*. London and New York: Routledge.
- Sohrabi, N. (2002). Global waves, local actors: What the Young Turks knew about other revolutions and why it mattered. *Comparative Studies in Society and History*, 44(1), 45-79.

- Sohrabi, N. (2018). Reluctant Nationalists, Imperial Nation-State, and Neo-Ottomanism: Turks, Albanians, and the Antinomies of the End of Empire. *Social Science History*, 42(4), 835-870.
- Somel, S. A. (1997). Ottoman Islamic education in the Balkans in the nineteenth century. *Islamic studies*, 36(2/3), 439-464.
- Somel, S. A. (2015). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sonyel, S. R. (1985). The Role of Christian Minorities in Efforts by the Great Powers to Dismember the Ottoman Empire. *Belleten*, 49(195), 657-666.
- Stavrianos, L. (1944). *Balkan federation: A history of the movement toward Balkan unity in modern times*. Smith College Studies in History, XXVII. Northampton, Mass.
- Stavrianos, L.S (1958). *The Balkans since 1453*, Rinehart & Company, Inc., New York
- Stoianovich, T. (1960). The conquering Balkan Orthodox merchants. *The Journal of Economic History*, 20(2), 20-40.
- Stoianovich, T. (1994). *Balkan Worlds: The First and Last Europe*. Armonk, NY, and London: M. E. Sharpe.
- Stokes, G. (1986). How is Nationalism Related to Capitalism? A Review Article. *Comparative Studies in Society and History*, 28, 591-598.
- Sugar, P. F. (1966). *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354–1804* (3rd ed.). University of Washington Press.
- Sugarman, J. C. (1999). Imagining the homeland: Poetry, songs, and the discourses of Albanian nationalism. *Ethnomusicology*, 43(3), 419-458.
- Szporluk, R. (1988). *Communism and Nationalism – Karl Marx Versus Friedrich List*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Şahin, H. (2002). *Türkiye ekonomisi* (5. baskı). Bursa: Ezgi Kitapevi.
- Şahin, K. (2007). Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik, *Akademik Bakış*, Sayı 12, 1-9.
- Şentürk, H. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Bulgar meselesi (1850-1875)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şimşir, B. (1970). *Rumeli'den Türk göçleri* (Cilt 2). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1987). Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43(1-4).
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı Mâlî Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanör, B. (2016). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: YKY.

- Tekeli, İ. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e eğitim sistemindeki değişimler. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 2, 456-475.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim Ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu*. Ankara: TTK Yayınları.
- Tesser, L. M. (2024). *Rethinking the End of Empire: Nationalism, State Formation, and Great Power Politics*. Stanford University Press.
- Todorov, N. (1967). 19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27(1-2), 1-36.
- Todorov, N. (1979). Bulgaristan Tarihi, (çev. Veysel Aytaman), Öncü Kitabevi, 38.
- Todorova, M. (2005). The trap of backwardness: Modernity, temporality, and the study of Eastern European nationalism. *Slavic Review*, 64(1), 140-164.
- Todorova, M. (2006) *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. Central European University Press: Budapest
- Todorova, M. (2010). *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek* (D. Şendil, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları (3. baskı).
- Todorova, M. (2018). *Scaling the Balkans: Essays on Eastern European entanglements*. Leiden: Brill.
- Tokatlı, S. G. (2021). Immanuel Wallerstein Bakış Açısıyla Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyetine Ekonomik ve Politik Değişiklerin Analizi. *Izmir Democracy University Social Sciences Journal*, 4(1), 17-32.
- Topal, M. (2015). Balkanlarda Bir Modernleşme Örneği: Rusçuk. *Mavi Atlas*, (4), 1-25.
- Toprak, Z. (1985): "Milli İktisat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, Cilt 3, 740-748
- Toprak, Z. (2019) *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları
- Turan, Ö. (1999). Amerikan Protestan misyonerlerinin Bulgar milliyetçiliğine katkıları. İçinde. *XI. Türk Tarih Kongresi* (12-16 Eylül 1994, C. III, s. 1097-1109). Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara
- Ülgener, S. F. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları
- Ülken, H.Z., (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları: İstanbul.

- Vassileva, E. (2024). Propagating the gospel among nominal Christians American Protestant Missionaries in the Nineteenth-Century Ottoman Balkans İçinde. *Christian Networks in the Ottoman Empire: A Transnational History*, 35(2-3), 241-267.
- Vatansever, E. (2019). *Bulgar milliyetçiliğinin doğuşu ve Bulgaristan'ın bağımsızlığı (1841-1908)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Vezenkov, A. (2013). The Albanian language question: Contexts and priorities. İçinde. *Entangled Histories of the Balkans-Volume One* (ss. 489-522). Brill.
- Vezenkov, A., & Marinov, T. (2015). The Concept of National Revival in Balkan Historiographies. İçinde. *Entangled Histories of the Balkans-Volume Three* (ss. 406-462). Brill.
- Vickers, M. (1999). *The Albanians: A Modern History*. Tauris.
- Vovchenko, D. (2016). *Containing Balkan nationalism: Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856-1914*. Oxford University Press. New York.
- Wagner, P. (2005). *Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük ve Cezalandırma*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları
- Wallerstein, I. (1979). The Ottoman Empire and the capitalist world-economy: Some questions for research. *Review (Fernand Braudel Center)*, 389-398.
- Wallerstein, I. (2011). *Dünya sistemleri analizi* (Çev: E. Abadoğlu). İstanbul: BGST Yayınları
- Wallerstein, I. (2015). *Modern Dünya Sistemi* (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarin Yayınları
- Wenshuang, L. (2014). *The rise of Bulgarian nationalism and Russia's influence upon it* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Faculty of the College of Arts and Sciences of the University of Louisville, Kentucky.
- Yıldırım, F. R. (2020). Bulgar Milli Uyanışı ve Bulgar Milliyetçiliğinin Özellikleri. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 85-104.
- Yücesoy, A. A. (2017). Şûrây-ı Devlet (1868-1876). *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(2), 187-216.
- Zengin, Z. S. (2004). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi Ve Öğretimi (1839-1876)*. M.E.B. Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Oğuz Demir	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Fakülte	İktisadi ve İdari Bilimler
Bölümü	Kamu Yönetimi
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Makale ve Bildiriler	
1. Demir, O., & Kıvrak, E. Yeniden Refah Partisi: Kuramsal Bir Değerlendirme. <i>Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>, 25(2), 468-481.	
2. Demir, O. (2025). Siyasal Parti Teorileri Bağlamında Bir Değerlendirme: İYİ Parti. <i>Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi</i>, 7(4), 1148-1162.	
3. Demir, O. (2024). İbn Haldun ve Yusuf Has Hacib'in Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. <i>Journal of Political Administrative and Local Studies</i>, 7(2), 93-103.	